

**АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ**

ГЕНОЦИД АРМЯН

**ПО ДОКУМЕНТАМ СУДЕБНОГО ПРОЦЕССА.
МЛАДОТУРОК**

**Предисловие, перевод и комментарии
А. А. ПАПАЗЯНА**

ԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԸՍՏ ԵՐԻՏԹՈՒՐԵՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԵՐԻ

Առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները
Ա. Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Ռ. Գ. Սահակյան

Գիրքը հրատարակության են ներառվածից զրախոսներ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Ե. Ղ. Սարգսյանը
և պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Պ. Կոնդակյանը

Հայերի ցեղասպանությունը ըստ նրիտթուրքների դա-
Հ 249 տավարության փաստաթղթերի/ՀՍՍՀ ԳԱ. Արևելագիտ.
ինստ; Առաջարանը, թարգմ. և Մանոթագր. Ա. Հ. Փափուգ-
յանի; [Պատ. խմբ.՝ Ռ. Գ. Սահակյան]—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ
հրատ., 1988.—256 էս.

Գրքում հայերեն թարգմանությամբ տրված են 1919 թ. Կաստանդու-
պոլսում տեղի ունեցած նրիտթուրքական կուսակցության ղեկավար գոր-
ծիչների դատավարության այն փաստաթղթերը, որոնք առնվում են արե-
մասհայերի ղանգվածային աեղահանության ու չարդերի հետ: Նյութերը
վերցված են 1919—1920 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակվող «Թարվիմ»-ի
վեցսյոթ թուրքական պաշտոնաթերթից: Առաջին անգամ հրապարակվող
փաստաթղթերի այս ամբողջությունը, ի թիվս այլ վավերագրերի, աեհնր-
քնիորեն վկայում է նրիտթուրքական կուսակցության կենտկոմի ու կառա-
վարության կողմից ծրագրված հայերի ցեղասպանության փաստը, որն
այսօր փորձում են ժխտել թուրք պետական գործիչներն ու պատմաբան-
ները:

Նախատեսվում է մասնագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

0605040600

Հ ————— 34—

703(02)—88

ԳՄԳ 63 3(22)

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին դաժան ճակատագիր էր վիճակված արևմտահայությանը, 1915—1916 թթ. երիտթուրքական կառավարության կիրառած ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով արևմտահայությունը կանգնեց իսպառ ոչնչացման վտանգի առջև:

Զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի տարածքում գտնվող հայարնակ վայրերում, չէին առնչվում ռազմական նկատառումներով կատարվող միջոցառումների հետ, քանի որ հայության բնաջնջման հարցը նախօրոք մշակված և որոշված էր «Իթթիհատ վն թերաքքի»¹ (Միություն և առաջադիմություն) կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից: Հայկական հարցը լուծելու համար երիտթուրքերն ընտրել էին արևմտահայությունը իսպառ բնաջնջելու ճանապարհը: Պատերազմը պատե՛հ առիթ հանդիսացավ, որպեսզի նրանք ոչնչացնեն ոչ միայն հայերին, այլև հաշվեհարդար տեսնեին քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների հետ²:

«Ամենուրեք սկսեցին հավաքել հայերին,—գրում է երիտթուրքական գործիչներից Մևվյան Զադե Ռիֆաթը,—նույնիսկ առանց հաշվի առնելու հիվանդներին, ծերերին ու երեխաներին: Նրանց, ովքեր ընդունում էին մահմեդականություն, ժամանակավորապես դուրս էին հանում բարավաններից, իսկ մյուսներին խմբերով, ժանդարմների հսկողության ներքո ուղարկում էին նախատեսված ճանապարհներով»³: Այնուհետև այդ անգնն ու անպաշտպան քաղաքները մարդկանց տեսողությունից հեռու, ամայի վայրերում ենթարկվում էին հայերի բնաջնջման նպատակով օտեղծված «Թեշթիլաթ-ը մահսուսե»-ի (Հատուկ կազմակերպություն) հրոսակախմբերի հարձակմանը: Իսկ հրաջքով ազատվածները, քաղցից և ծարավից ծայրաստիճան հյուծված և ոսկրացած ուրվականների նման հայտնվում էին Միջագետքի և Սիրիայի անապատներում:

Արևմտահայության դանգվածային բռնագաղթի ու գաղանային կոտորածների լուրջ շուտով տարածվեց ամբողջ աշխարհով մեկ՝ ամենուրեք առաջացնելով բուռն զայրույթ ու բողոք։ Առաջագեմ մարդկության ներկայացուցիչները, առանձին կազմակերպություններ դատապարտում էին երիտթուրքերի գործադրած բարբարոսային ցեղասպանության քաղաքականությունը և պահանջում անհապաղ դադարեցնել այն, տարագրված հայերին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը։ 1915 թ. մայիսի 24-ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները համատեղ նախագրույացրին Բարձրագույն Դռանը, հայտարարելով հետևյալը.

«Ամբողջ վերջին ամսվա ընթացքում Հայաստանում տեղի են ունենում հայկական կոտորածներ՝ քրդերի ու թուրքերի կողմից, օսմանյան իշխանությունների քացահայտ թողտվությամբ, իսկ հաճախ էլ ուղղակի համադրածակցությամբ։ Նոր տոմարով ապրիլի կեսերին հայկական կոտորածներ են տեղի ունեցել էրզրումում, Դերջանում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Զեյթունում և ամբողջ Կիլիկիայում։ Վանի շրջակա հարյուրավոր գյուղերի բնակիչները մորթվել են մինչև վերջին մարդը։ Քուն Վանում հայկական թաղամասը պաշարման մեջ են առել քրդերը։ Միևնույն ժամանակ, Կոստանդնուպոլսի թուրքական կառավարությունը ձերբակալում և աներևակայելի ճնշումների է ենթարկում հայ ազգաբնակչությանը։ Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ Թուրքիայի կատարած այս նոր հանցագործությունները նկատի ունենալով, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնակից կառավարությունները այսուհրապարակավ հայտարարում են Բարձրագույն Դռանը, որ իրենք այդ հանցագործությունների համար անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա՝ տեղական այն իշխանությունների վրա, ովքեր մասնակից են դարձել նման կոտորածին»⁴։

Երիտթուրքերի կառավարությունը, սակայն, անողոր դաժանությամբ շարունակեց իրականացնել իր որդեգրած քաղաքականությունը, որի զոհը դարձան ավելի քան մեկուկես միլիոն հայեր։

Արևմտահայության բնաջնջման ծրագիրը խարսխված էր նախորդ ժամանակներում սուլթանական Թուրքիայի գործադրած ջարդարարական քաղաքականության վրա։ 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովից հետո, երբ Հայկական հարցը միջազգային բնույթ ընդունեց, սուլթանական կառավարության ազգային ու կրոնական հալածանքները, կյանքի ու գույքի անապահովությունը, հարկային ծանր լուծն ու գավառային պաշ-

տոնյաների շարաշահումներն ավելի մեծ չափերի հասան: «Եկեղեցի»-կողմից տակ առնվեցին հայ պաշտոնյաները և հայկական հրատարակությունները: Այդ պահից սովորական երևույթ դարձավ աքսորը կուսակալների կողմից քննության առնվեցին հայաց եկեղեցիների և դպրոցների մասին տրված հրովարտականները: Վերջին տարիների ընթացքում փակվեցին այն հայկական դպրոցները, որոնք բացվել էին ոչ թե հրովարտակով, այլ միայն կառավարության թույլտվությամբ: Խստութուններ ու բռնություններ գործադրվեցին նաև հարկերի գանձման հարցում՝, — գրում է թուրք գործիչ Յաման Նուրին: Հրահանգ տրվեց մամուլի գրաքննչական վարչությանը՝ արգելել «Հայաստան» բառի, հայ ժողովրդի պատմությանը և աշխարհագրությանը վերաբերող անունների հիշատակումը:

Այդ նույն թվականին Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր հայատյաց Քյամիլ փաշան ցինիկարար հայտարարում էր. «Հայ ազգը վերացնելու, անհետ և տնճետ ընելու ենք: Եվ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի սլակսիլ մեզ. ամեն գործիք պատրաստ ունինք՝ քուրդ, շերքեզ, կուսակալ, դատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերչապետ ամենայն ինչ, կրոնական պատերազմ մը կը հրապարակենք և դյուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ, որ ոչ զենք ունի, ոչ դինվորություն և ոչ պաշտպան, երբ ընդհակառակն, մենք զենք էլ ունինք, զինվորություն էլ, աշխարհիս ամենամեծ տերություններեն մեկը (Անգլիան — Ա. Փ.) և ամենեն հարուստը մեզ դիմակից է և մեր Ասիական աշխարհքին երաշխավոր: Եվ եթե այդ հաւ ազգը ընաչինչ լինի և քրիստոնյա Եվրոպա կրոնակից մը փնտրն և չի գտնե տաճկական Ասիո մեջ, կը թողու զմեզ հանգիստ և այն աստն կը լքաղինք ներքին գործերով և բարեկարգությունը՝ Քյամիլ փաշայի փաշայի այս նենգ մտահղացումը իրոք որ դարձավ արևմտահայության բնաշնչման հարցում թուրքական պետական քաղաքականության առանցքը:

1890-ական թվականներին Արդուլ Համիդի նախաձեռնությամբ կազմակերպվեցին հիմնականում քրդերից կազմված «Համիդիե» անկանոն զորագնդերը, որոնց ղեկավոր նպատակներից մեկն էր հալածել ու կստորել հայ բնակչությանը: Քաղաքային և զինվորական իշխանությունների տված հրահանգներով այդ գնդերը հարձակվում էին գյուղերի վրա: Գյուղերն այրվում էին, ժողովուրդը կոտորվում էր:

1894—1896 թթ. Մասունում և հարակից հայաբնակ նահանգներում, ինչպես նաև Ստամբուլում տեղի ունեցան սոսկալի կոտորածներ, որոնք

նույնիսկ թուրք զործիշներ Օսման Նուրիի և Սադըկ Շահիդի կողմից բնութագրվեցին որպես «ահարկու եղեռն մարդկության դեմ»⁹։

Հայերին զանգվածաբար բնաջնջելով և նրանց թիվը արհեստականորեն նվազեցնելով՝ թուրքական կառավարությունը ձգտում էր ազատվել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածից, և ընդհանրապես բարենորոգումների պարտադրված ծրագրերից։

Մինչև համիդյան բռնապետության տապալումը երիտթուրքերը աշխատում էին ոչ թուրք ժողովուրդներին ներշնչել այն միտքը, որ 1876 թ. սահմանադրության վերահաստատումով կվերանա ազգային խռտրականությունը, և բոլոր հպատակները հավասար կլինեն օրենքի առջև։ Մինչդեռ, 1909 թ. իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, երիտթուրքերը ոչ միայն մոռացան իրենց տված խոստումները, այլև ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ տրամադրվեցին բացահայտ թշնամանքով։

Երիտթուրքական գաղափարախոսները ամեն կերպ փորձում էին միաձուլել Օսմանյան կայսրության աշխարհական ժողովուրդներին մեկ «օսմանյան ազգության» մեջ, որը իրականում զրկում էր ոչ թուրք ժողովուրդներին ազգային ինքնորոշման արդարացի իրավունքից։ Երիտթուրքերի ղեկավարները հետևողականորեն ջատագովում էին «օսմանիզմ» գաղափարախոսությունը, այն է, որ Օսմանյան կայսրությունում բացի օսմանյան ազգից ուրիշ ազգություններ չկան, կայսրությունում մեկ ազգ կա՝ օսմանցի ազգը։ Զելալ Նուրին հպատակ ժողովուրդներից բացահայտորեն պահանջում էր հաշտվել իրենց իրավագույն վիճակի հետ և հրաժարվել ազգային ինքնորոշման ձգտումներից։ Հայերը, արաբները, քրդերը, ալբանացիները չպետք է պայքարեին իրենց ազատագրության համար, քանի որ կայսրությունում տիրապետող կարգերը առաջավոր ու իդեալական են։ Նա ամեն կերպ զովորսնում էր իսլամը, մատնանշելով, որ այն միաժամանակ բարոյական օրենսգիրք ու կառավարման ձև է¹⁰։

Իրականում կայսրությունում «իսկական» բաղաձայնի կարող էին ճանաչվել թուրքերը, և նրանք, ովքեր հավատափոխ կլինեին, կմոռանային սեփական լեզուն և կծուլվեին թուրքերի հետ։ Դեռևս 1910 թ. Սալոնիկում կայացած «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության տեղական կոմիտեի գաղտնի նիստում Թալաաթը հայտարարել է. «Դուք գիտե՞ք, որ ահմանադրությամբ մահմեդականների և քրիստոնյաների հավասարություն է հաստատվել, բայց դուք բոլորդ միասին և ամեն մեկդ առանձին գիտե՞ք և զգո՞ւմ եք նաև, որ դա անիրականալի գա-

ղափար է։ Շարիաթը, մեր անցյալի ամբողջ պատմությունը, հարյուր հազարավոր մահմեդականների զգացմունքները և նույնիսկ իրենց՝ քրիստոնյաների զգացումը, որոնք համառորեն դիմադրում են իրենց օսմանականացման ամեն մի փորձի դեմ, անհաղթահարելի պատենջ են իսկական հավասարության համար։ Ուստի հավասարության մասին խոսք անգամ չի կարող լինել մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ մենք հաջողությամբ չենք պսակել կայսրության օսմանականացման մեր նպատակը»¹¹։

Երիտթուրքերի կուսակցության զլխավոր ղեկավարները էր նաև պանթուրքիզմը, որն աշխուժացավ հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին։ Զելալ Նուրին, Զիա Գյոքալփը, Ֆուադ Քյոփրյուլյուն և երիտթուրքական այլ գործիչներ ամեն կերպ փորձում էին պանթուրքիզմն օգտագործել թյուրքալեզու ժողովուրդների վրա իրենց ազդեցությունը տարածելու համար։ Պանթուրքիզմը միաժամանակ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին բռնի ուժացնելու խնդրում երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականության մի նոր ուղղություն էր¹²։ Այսպիսով երիտթուրքերը ամբողջապես որդեգրեցին Արդուլ Համիդի արյունարբու քաղաքականությունը՝ իրենց դաժանությամբ զերազանցելով նրան։ Կայսրությունում ազգային հարցը լուծելու համար նրանք ընտրեցին ազգերին ունշացնելու ճանապարհը։ Նրանց այս հանցավոր մտահղացման առաջին դրսևորումը եղավ 1909 թվականին Ադանայում և Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներում հայերի կոտորածը։

Արևմտահայությունը ամենադաժան հալածանքների և ֆիզիկական ունշացման ենթարկվեց հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կառավարության գործադրած նենգ և քարբարոսական քաղաքականության հետևանքով։

Արևմտահայության զանգվածային կոտորածների նախաշեմին տեղի ունեցած Կ. Պոլսի (Ստամբուլ) առաջին մահասարսուռ դեպքերի ժամանակակից Ա. Ալպոյաճյանը գրում է. «Առաջին ազդանշանը ու անդրանիկ սարսափը, որ Կ. Պոլսի բնակչությունը՝ անակնկալի մը առջև կգնեք, 1915 ապրիլ 11 (24)-ի ձերբակալությունները եղան։ Մեկ գիշերվան մեջ Կ. Պոլսյ մտավորական դասակարգին ամենեն կարկառուն դեմքերը և ժողովրդին ամեն դասակարգերեն 250 հոգիի շափ անձեր, ձերբակալվեցան և Զանկըրը և Այաշ տարագրվեցան»¹³։

Փաստերը վկայում են, որ տեղահանվեց ու աքսորվեց ճակատամերձ գոտիներից ընդհանրապես շատ հեռու գտնվող շրջանների, գյուղերի և քաղաքների հայ բնակչությունը։ Այս մասին թուրք պաշտոնյա Նայիմ բեյի հուշագրության մեջ կարդում ենք. «Ենթադրեի ափերն արտաքսված-

ները ոչ միայն Ստամբուլի շրջակայքից էին, այլև՝ Ռոդոստոյից, Նիկոմեդիայից, Պարտիզակից, Ադաբազարից, Ջիզրեից (Ջեզիրե), Կոնիայից, մի խոսքով, նրանք Կեսարիայի և Անատոլիայի երկաթգծի երկարությամբ ընկած տարածքից աքսորված հայերն էին։ Այս նոր տարագրումը ընդհանուր դարմանքի առիթ տվեց։ Անհասկանալի էր, թե ինչու մարդկանց թշուժ են [Տեր]-Ջորի ուղղությամբ։ Սակայն անհանգստանալու համար առավիլ էական պատճառներ կային։ Ռաս-ուլ-Անում և այլուր տեղի ունեցած կոտորածները տարածվեցին նաև Մեսքենեում։ Մի քանի տարի շարունակաբար կատարվող կոտորածները դադարի չմտացին նաև խուլ անապատում։ ...Կառավարության նպատակը ամբողջ հայերի ոչնչացումն էր։ Նրանք իրավունք չունեին այլևս գոյատևելու¹⁴։

Որ տեղահանությունն ու կոտորածը կատարվում էին կանխամտածված ծրագրով, հաստատվում է նաև Մեվլանա Զադի Ռիֆաթի բերած փաստաթղթերով. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը որոշում կայացրեց՝ ոչ մի մարդ կենդանի չթողնելու պայմանով սպանել և ոչնչացնել հայերին։ Այս հրամանը իրականացնելու համար նախագահությունը ստեղծեց Բեհաէդդին Շաքիր, դուլա. նաղրմ և հանրակրթական մինիստր Շյուքրի բեյերից կազմված մի հանձնաժողով՝ տալով «Երեքի գործադիր կոմիտե» անվանումը։ Այս կրեքի գործադիր կոմիտեն «Թեշ-քիլաթ-ը մահուտե» անվան տակ սկսեց բանտերից հավաքագրել քրեական հանցագործներին և ստեղծել շեֆեների հրոսակներ։ «Թեշքիլաթ-ը մահուտե» պիտակի տակ ստեղծված այս շեֆեների կառույցած հանցագործություններն ու բռնությունները, արատավորելով թուրք ժողովրդին աշխարհի հասարակայնության առջև, արյունալի և քարաբարոսական էջեր արձանագրեցին նրա պատմության մեջ¹⁵։

Գերմանիան ևս հանցավոր է հայկական ջարդերի համար։ 1915 թ. հուլիսի 4-ին թուրքական կառավարությանն ուղղված գաղտնի գրությամբ Գերմանիան լիովին հավանություն է տվել և սլաշտպանել երիտթուրքերի հայաջինջ ծրագրերը։ Գերմանական հյուպատոսները խրախուսել, իսկ գերմանացի սպաները մասնակցել են երիտթուրքերի վայրագություններին¹⁶։ Այդ օրերին բողոքի բուռն ցատկումով հանդես եկած միջազգային բանվորական շարժման ականավոր գործիչ Կարլ Լիբկեխտը, անարգանքի սյունին դամեկով Գերմանիայի իմպերիալիստական կառավարության դավադիր գործողությունները, նկատում է. «Թուրքական կառավարությունը կազմակերպեց հայկական զարհուրելի կոտորածները, ամբողջ աշխարհն այդ գիտե և ամբողջ աշխարհն այդ ոճրագործության համար հանցավոր է համարում նաև Գերմանիային, չէ՞ որ

Կոստանդնուպոլսում թուրքական կառավարությանը ղեկավարում են գերմանական սպաները: Ո՛չ մի բան չգիտեն միայն Գերմանիայում, որովհետև գերմանական մամուլի բերանի մեջ դրված է գելանարակ¹⁷:

Տեղահանության և կոտորածի ընթացքում գործի է դրվել նաև հայերին մահմեդականացնելու քաղաքականությունը: Այդ քայլը շատագուցվել է երիտթուրքական հանրահայտ կին գործիչ Հալիդե էդիրը, շնայած աշխատել է ցույց տալ, որ ինքը դեմ է եղել երեխաներին մահմեդականացնելու ծրագրին¹⁸: Մինչդեռ նրա ժամանակակիցների վկայություններից հայտնի է դառնում, որ Հալիդե էդիրը ևս, «Հայ որբերին հավաքելով, մահմեդականացնում էր և դաստիարակում որբանոցներում որպես թուրքերի»¹⁹:

Քրիստոնյա երեխաներին մահմեդականացնելով թուրքացնելը նոր երևույթ չէր, գալիս էր դեռևս միջնադարից:

Տեղահանության և կոտորածների ընթացքում թուրքերն աշխատել են մահմեդականացնել հատկապես Սիրիա տարագրված հայերին: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Ֆալիհ Ռեֆքը Աթայը. «Ջերքեզների, քրդերի և մյուսների նման հայերի-արտաքսումը դեպի Սիրիայի խորքերը նոսրացնելու էր արարներով խիտ բնակեցված վայրերը: Նույնիսկ մի հանձնաժողով կազմվեց, որպեսզի հայերին և՛ տուն և՛ հող տրամադրվի՝ մահմեդական դառնալու պայմանով»²⁰:

Տեղահանելով հայերին, թուրքական իշխանությունները նաև կեղծ բարբառանքներով ջանում էին հավաստիացնել, թե իբր նրանց թողած հողային ունեցվածքն ու գույքը պահպանվելու են պետության կողմից և պատերազմի ավարտից հետո կրկին վերադարձվելու են: Այս կապակցությամբ թուրքական կառավարությունը հայերի ունեցվածքի բացահայտ կողոպուտն ու թալանը աշխատեց թորինականացնել՝ մի շարք օրենքներով, որոնք բնավ չգործադրվեցին²¹: «Այսպես ժողովուրդին բռլոյ շարժական ստացվածքը կփշանար կամ լավ ևս է ըսել թուրքերու ձեռքը կանցներ, կառավարությունը ոչ մեկ տեղ հոգածու չգտնվեցավ այդ գույքերը հավաքելու կամ դրամի վերածելու»²²,—վկայում է Զավեն պատրիարքը:

Կ. Պոլսում ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուն այս փաստի մասին վկայում է. «Հազիվ թե Նախկին սեփականատերերը հեռանալին պուղեն»՝ մահմեդական մուհաճիբներ-թուրքիո այլ կողմերին գաղթողներ կփոխադրվեին հայկական բնակավայրերն ներս: Նույնպես հայերուն բռլոր արժեքավոր առարկաները-դրամ, մատանիներ, ժամացույցներ և գահաբեղներ-կտարվեին ոստիկանատուններ ժապահով պահվելու հա-

մարտ մինչև հայերուն վերադարձը, և ապա կրածանվեին թուրքերուն»²⁵։

Առկա են բազմաթիվ հեռագրեր, հրահանգներ, առանձին կարգադրություններ, առաքված երիտթուրքերի կառավարության կողմից, որոնք լիովին բացահայտում են հայության ունեցվածքը կուլ տալու ծրագիրը²⁶։ Սովետահայ պատմաբան Հ. Գ. Ինձիկյանի հաշվումներով կողոպուտի ու ոչնչացման են ենթարկվել 66 քաղաքների ու 2500 գյուղերի հայ ու քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, կողոպտվել ու քանդվել են ավելի քան 2000 եկեղեցիներ ու վանքեր, 1500 դպրոցներ և վարժարաններ։ Ազգային հատուկ հանձնաժողովի տվյալներով, Օսմանյան կայսրությունում միայն հայ ժողովրդին հասցված նյութական վնասը 1919 թ. կուրսով կազմել է մոտ 15 մլրդ. ֆրանկ²⁶։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո համաշխարհային հասարակայնությունը պահանջում էր պատասխանատվության ենթարկել արևմտահայության սպանող կազմակերպող թուրք ռե-բազործներին։ Այդպիսի պահանջով հանդես եկան Նշանավոր արևելագետներ՝ ֆրանսիացի հնագետ-պատմաբան Ժակ դը Մորգանը, գերմանացի հայագետ Յոզեֆ Մակվարտը, Դատապարտող սուր հողվածներով և աշխատություններով բողոքի ձայն բարձրացրին տարբեր ազգությունների քաղաքական, գիտության և մշակութային ականավոր գործիչներ՝ Յոհանես Լեֆսիուսը, Արմին Վեգները, Մարտին Նիպագեն, Անտուան Մեյեն, Ֆրեդերիկ Մակլիրը, Ռենե Պիեոնը, Վիկտոր Բերարը, Արնոլդ Քոչերին, Վալերի Բոյուսովը, Յուրի Վեսելովսկին, Անդրեյ Մանդելշտամը, Հենրի Մորգենթաու, Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսը և շատ ուրիշներ։

Հանգես գալով Մեծ Բրիտանիայի համայնքների սլալատում 1918 թ. նոյեմբերի 12-ին, Ռայթը անգլիական կառավարությունից պահանջել է, որ դաշնակիցների ներկայացուցիչները Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանները քննարկելիս հատուկ կանգ առնեն հայկական կատորածներին հանցագործներին պատժելու հարցի վրա²⁶։

Թուրք գործիչների և պաշտոնյաների մեջ ևս գտնվել են առանձին մարդիկ, որոնք ոչ միայն կողմնակից չեն եղել հայերին կոտորելու հրեշային ծրագրի իրականացմանը, նողկանքով ու ատելությամբ են վերաբերվել տեղի ունեցող վայրագություններին, հրաժարվել են կատարելու կենտրոնական կառավարության՝ Եփրոսյուն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի հրամանները՝ հայ ժողովրդին տեղահանելու և կոտորելու հարցում (այդպիսիները անմիջապես հեռացվել են պաշտոնից, պատասխանատվության ենթարկվել և նույնիսկ ներքին կարգով դատապարտվել մահվան)²⁷, այլև հետագայում

ակտիվ գործունեություն են ծավալել կազմակերպելու հանցագործների դատավարությունը:

1919 թվականին մեծ վեզիր Դաֆադ Ֆերիդ փաշան դատապարտել է երիտթուրքերի կառավարության գործադրած հանցագործ ծրագիրը, գտնելով, որ հայերի կոտորածները ծնունդ չեն եղել ցեղային բախումների և կամ կրոնական մոլեռանդության: ԵՍԽ իմ առջև նպատակ եմ դնում փաստերը ձեռքիս ցույց տալ ամբողջ աշխարհին, թե ու՞մ վրա է ընկնում իսկական պատասխանատվությունը այդ սարսափելի հանցագործությունների համար»²⁸,—հայտարարել է նա:

Տեղի տալով բողոքի այս ուժեղ հոսանքին և ձգտելով սահմանափակել երիտթուրքերի վարկաբեկված վարչակարգից, 1918 թ. Մուդրոսի զինադադարից անմիջապես հետո, Ահմեդ Իզեթ փաշայի գլխավորությամբ կազմված նոր կարիները որոշում է կայացնում՝ Օսմանյան կայսրությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներթաշնուելու հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը կազմակերպելու համար դատական պատասխանատվության ենթարկել երիտթուրքական կառավարության ղեկավարներին, ինչպես նաև՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներին: Այնուհետև, 1918 թ. դեկտեմբերի 16-ի որոշումով²⁹ կազմվում են հարցաքննիչ հանձնախմբեր (գլխավոր նախագահն էր Անկարայի իսխակին վալի Մազհար բեյը), որոնք սկսում են հավաքել արևմտահայության կոտորածներին վերաբերող մեղադրական ապացույցներ՝ ծածկագիր հեռագրեր, պաշտոնական գրություններ, հրահանգներ և հրամաններ, ինչպես նաև ականատեսների վկայություններ: Օսմանյան կայսրության նահանգները բաժանվում են 10 դատաքննչական շրջանների, յուրաքանչյուր շրջանի համար նշանակվում են դատախազներ, հարցաքննիչ դատավորներ, և քարտուղարներ: Միևնույն ժամանակ մամուլը լայն աշխատանք է ծավալում հանցագործներին բացահայտելու և դատաքննության հանձնելու կապակցությամբ³⁰:

Ձերբակալվում են երիտթուրքական մի շարք միևնույններ ու կուսակցության ղեկավարներ, շրջաճախին պատասխանատու քարտուղարներ, լիազորներ, կուսակալներ, զինվորականներ և այլ պաշտոնատար անձինք: Սակայն հայկական կոտորածների անմիջական մտահոգացողներն ու կազմակերպիչները հասցրել էին դիմել փախուստի՝ ապաստան գտնելով Գերմանիայում:

1919 թվականի հունվարի 8-ին Կ. Պոլսում կազմվում են Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ ռազմական արտակարգ ատյաններ: Օրենքը հան-

ցազորներին թեև նախատեսում էր դատել ոճրի գործադրված վայրում, սակայն 1919 թ. փետրվարի 5-ին, Կ. Պոլսի ռազմական արտակարգ ատյանը Ցոզզաթի տեղահանության և կոտորածի հանցագործների դատավարության առաջին իր նիստում հատուկ որոշում է կայացնում մեղադրյալներին Կ. Պոլսում դատելու մասին³¹։

1919 թվականի մարտի 8-ին, սուլթան Մեհմեդ 6-րդ Վահիդեդդինի (1918—1922) հատուկ հրամանագրով, երիտթուրքական կուսակցական պարագլուխներն ու մինիստրները հանձնվում են Կ. Պոլսի ռազմական արտակարգ ատյանի քննությանը³²։

Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարությունը սկսվում է 1919 թ. ապրիլի 27-ին Կ. Պոլսում և ընդհատումներով տևում մինչև հունիսի 26-ը³³։ Մայիս ամսին տեղի տեղացած 6 նիստերի³⁴ ընթացքում հիմնականում հարցաքննության են ենթարկվում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամները, մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան և մի քանի մինիստրներ։ Սակայն անբացատրելի պարագաներով մայիսի 28-ին անգլիական հրամանատարության կողմից 77 հոգի բանտից արտաքվում է Մալիթա կղզի և ընդհատվում է դատաքննությունը։ Հունիս ամսին մեղադրական նոր ապացույցների հիման վրա շարունակվում է դատաքննությունը։ Հունիսյան դատաքննության 7 նիստերում լսվում են պետական պաշտոնական անձանց՝ փոստի և հեռագրական մինիստր Հյուսեյն Հաշիմ բեյի, սենատի նախագահ Ռիֆաթ բեյի, նաև երկրի հոգևոր առաջնորդներ (շեյխ-ուլ-իսլամներ) էսադ, Հալրի և Մուսա Փյադիմ էֆենդիների³⁵ դատաքննությունը։ Դատավճիռը կայացվում է 1919 թ. հուլիսի 5-ին։

Այս դատաքննությունների ընթացքում հեռակա կարգով մեղադրվում են 11, իսկ դատավարությանը ներկա 20 կուսակցական և պետական բարձրաստիճան գործիչներ։

Հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալներն էին.

1 Փալաթ փաշա — ներքին գործերի մինիստր, մեծ վեզիր (1917—1918 թթ.)։

2 Էնվեր փաշա — ռազմական մինիստր։

3 Զեմալ փաշա — ծովային մինիստր։

4 Քեմալդին Շաֆի բեյ — երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի նախագահ։

- 5 Դեկտ. Նազըմ բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, հանրակրթական մինիստր, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:
- 6 Զավիդ բեյ — ֆինանսների մինիստր:
- 7 Սուլեյման էլիսաբանի բեյ — հոգազործության և առևտրի մինիստր (1915—1917 թթ.):
- 8 Մուսաֆա Շերեֆ բեյ — հոգազործության և առևտրի մինիստր (1917—1918 թթ.):
- 9 Օսկան Լինեղի — փոստի և հեռագրատան մինիստր (1914—1917 թթ.):
- 10 Դեկտ. Ռուզուֆի էֆենդի — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ:
- 11 Ազիզ էֆենդի — հասարակական անվտանգության մինիստր, «Թեշ-թիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:

Դատարանում ներկա գտնվող մեղադրյալներ՝

- 1 Սայիդ Հալիմ փաշա — մեծ վեզիր (1913—1916):
- 2 Միդհատ Շյուբրի բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար:
- 3 Ահմեդ Զեվադ բեյ — 4. Պուլսի պարետ, «Թեշթիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:
- 4 Աթիֆ բեյ — Անկարայի փավոր, «Թեշթիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:
- 5 Զիա Գյոֆալի — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ:
- 6 Փուշյուֆ Իսալաթ բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ:
- 7 Ռիզա բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և «Թեշթիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:
- 8 Իբրահիմ բեյ — մեջլիսի նախագահ:
- 9 Հայրի էֆենդի — շեյխ ուլ-իսլամ:
- 10 Մուսա Փյազլիմ էֆենդի — շեյխ ուլ-իսլամ:
- 11 Խալիլ էֆենդի — արդարադատության և արտաքին գործերի մինիստր, «Թեշթիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ:
- 12 Ահմեդ Նեսիմի բեյ — արտաքին գործերի մինիստր (1917—1918):
- 13 Իսմայիլ Զանփուլաթ բեյ — ներքին գործերի մինիստր (1917—1918 թթ.):
- 14 Աբրահա Հալիմ փաշա — հասարակական աշխատանքների մինիստր (1915—1917 թթ.):

- 15 Ալի Մյուլեիֆ բեյ — հասարակական աշխատանքների մինիստր (1917—1918 թթ.),
- 16 Շյուբրի բեյ — հանրակրթական մինիստր, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսեթ-ի» տեղամ,
- 17 Քեմալ բեյ — պարենավորման մինիստր, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ,
- 18 Հյուսեյն Հաշիմ բեյ — փոստի և հեռագրատան մինիստր (1917—1918 թթ.),
- 19 Ռիֆաբ բեյ — սենատի նախագահ,
- 20 Մեհմեդ էսադ էֆենդի — շեյխ ուլ-իսլամ:

Հետ դատաքննության կարգի, հանձնաժողովի նախագահ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշան առաջին հերթին հաստատում է մեղադրյալների ինքնությունը, ինչպես նաև նրանց դատապաշտպանների առկայության հարցը: Միևնույն ժամանակ հայտարարում է, որ ռազմական արտակարգ ատյաններում մեղադրյալների պաշտպանության համար օրենքը չի նախատեսում դատավարության ընթացքում դատապաշտպանների ներկայությունը: Դատական քարտուղար Շեֆիկ բեյը ընթերցում է մեղադրական եզրակացությունը: Միևնույն ժամանակ քրեական օրենսգրքի 372-րդ հոդվածի հիման վրա տրվում է զլխավոր դատախազ Մուստաֆա Նազմի փաշայի հավանությունը բացականերին հեռակա կարգով դատելու մասին: Մուստաֆա Նազմի փաշան, նկատի ունենալով նաև թե՛ դատասկզբում և թե՛ ընթացքում դատապաշտպանների առարկություններն այն մասին, որ «մինիստրների և այլ պետական բարձր պաշտոնյաների հետ առնչվող դատական հարցերը քրեաբարկման են ենթակա ոչ թե ռազմական արտակարգ ատյանում, այլ գերագույն դատարանում», իր ելույթում նշում է, որ մեղադրական եզրակացության մեջ թվարկված հանցագործությունները կատարվել են ոչ թե կռուավարության անունից, այլ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ու նրա պլենումների որոշումներից ելնելով:

Առաջին և հաջորդ մեղադրական եզրակացություններում բերված փաստաթղթերը՝ ծածկագիր հեռագրերը, նամակները, վկայում են, որ արևմտահայության տեղահանություններն ու կոտորածները ռազմական կամ կարգապահական միջոցառում չեն եղել, սահմանափակ կամ տեղական բնույթ չեն կրել, այլ եղել են կանխամտածված և իրականացվել են քաղաքականացնելու կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ, հատուկ կենտրոնի հրահանգներով ու գաղտնի հրամաններով:

Մեղադրական եզրակացություններում և դատական նիստերի ընթացքում հիմնական շեշտը դրվում է արևմտահայության կոտորածի վրա:

Կովկասյան ճակատի երրորդ բանակի նախկին հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Վեհր փաշան դատաքննությանը ներկայացրած իր վկայության մեջ այդ մասին հայտնում է, որ հայերի բնաջնջման և ունեցվածքի կողոպտման հարցը վճռվել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որ Լորոտից բանակի շրջակայքում արնախում հրոսակախմբերի կազմակերպողն ու ղեկավարողը Բեհաէդդին Շաքիր բեյն է³⁵:

Իսկ ներքին գործերի մինիստրության հատուկ գրասենյակի պետ Իհսան բեյը նույնպես վկայում է, որ երբ ինքը Քիլիսի կայմակամն էր, Ստամբուլից Հալեպ գործուղված Աբդուլլահադ Նուրի բեյը հայտարարել է, որ «[հայերի] տեղահանման հիմնական նպատակը նրանց ոչնչացումն է», որ ինքն այդ հարցով կապի մեջ մտնելով Թալաաթ բեյի հետ, նրանից ուղղակի ստացել է կոտորելու հրաման, որ նա [Թալաաթը] ձգտել է համոզել իրեն, որ դա է երկրի փրկությունը³⁷:

Հետագայում, իր հուշագրության մեջ նույնիսկ Թալաաթը ընդունում է, որ հայերի տեղահանության ժամանակ տեղի են ունեցել բռնություններ և կոտորածներ³⁸, Թալաաթը, ինչպես վկայում է Հալիդե էդիրը, խոստովանել է իր անմարդկային արարքը և արդարացում է որոնել ազգային շահերի տեսակետից՝ համոզված լինելով, «որ այնքան ժամանակ, երբ մի ազգ իր սեփական շահերի համար անում է ամեն ինչ, և հաջողվում է, աշխարհն ընդունում է այդ: Ես պատրաստ եմ մեռնելու այն բանի համար, ինչ կատարեցի և ես գիտեմ, որ կմեռնեմ՝ դրա համար»,—հայտարարել է նա³⁹:

Դատավարության 2-րդ, 5-րդ և 6-րդ նիստերում հարցաքննության է ենթարկվում արևմտահայության կոտորածն իրականացնող «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն, որը կյանքի էր կոչվել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների կողմից՝ հատուկ որոշմամբ: Դատաքննությունը բացահայտում է, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հանցագործ գործունեությանը մասնակցություն են ունեցել կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրի բեյը, անդամներ՝ Բեհաէդդին Շաքիրը, ղոկո. Նազըմը, Ռիզա բեյը, Անկարայի պատգամավոր Աթիֆ բեյը, հանրակրթական մի-նիստր Շյուքրի բեյը, մեջլիսի նախագահ Խալիլը, հասարակական անվտանգության մինիստր Ազիզ բեյը, Կ. Պոլսի պարետ Ջեվադը, Հանցագործների ղեկավարել է ներքին գործերի մինիստր Թալաաթը:

«Թեջքիլաթ-ը մահսուսե» անվան տակ գործել է երկու զաղտնի կազմակերպություն: Մեկը եղել է ղինվորական կազմակերպություն և ստեղծվել է ռազմական մինիստրության հրամանով: Ղեկավարն է եղել Սուլեյման Ասերի բեյը: Կենտրոնը գտնվել է Կ. Պոլսում: Դատավարության 5-րդ նիստի ժամանակ մեղադրյալ Աթիֆ բեյը խոստովանում է, որ «Թեջքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար հատուկ պաշտոնատեղի է եղել Նուրի Օսմանյեում, «Թասֆիր-ի էֆրյար» բերթի տպարանի ղյմաց վարձված № 32 տունը»⁴⁰, Այս կազմակերպության խնդիրն է եղել կոմկասյան մահմեդական ժողովուրդների մեջ Ռուսաստանի դեմ խռովություն սերմանելու նպատակով հավաքագրել Կոմկասի տարածքին ծանոթ, տեղի ժողովուրդների լեզուներին տիրապետող մարդկանց և խմբերով, զաղտնի ուղարկել սահմանից այն կողմ:

Երկրորդ «Թեջքիլաթ-ը մահսուսե»-ն գտնվել է ներքին գործերի մինիստրության անմիջական տրամադրության տակ, և Բևհաէդդին Շաքիրի ղեկավարությամբ իրականացրել է արևմտահայության տեղահանությունն ու կոտորածը: Դա հաստատվում է կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Ռիշա բեյի ցուցմունքով: «Իմ կարծիքով,— նշում է նա,— ռազմական մինիստրության հրամանով կազմակերպված «Թեջքիլաթ-ը մահսուսե»-ն գործել է ռազմաճակատում և ընդհանրապես հակառակորդի գտնված շրջաններում: Մյուս՝ երկրորդ «Թեջքիլաթ-ը մահսուսե»-ն ստեղծվել է, որպեսզի մի շարք վիլայեթներում, սանջակներում, հազաներում իրականացնի տեղահանությունը»⁴¹:

Հետաքննությունների նյութերից պարզվում է նաև, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և «Թեջքիլաթ-ը մահսուսե»-ին վերաբերող կարևոր գրությունները մեծ մասամբ ունչացվել են: Դրանում հիմնականում մեղավոր է դոկտ. Նազըմը: Նա կոմիտեի գործարքներն ու կատարված հանցագործությունները թաքցնելու նպատակով փախցրել է կուսակցության արխիվը: Սեկյան գործադրված բոլոր զգուշություններով հանդերձ (հաճախ հրահանգները տրվել են բանավոր) ռազմական արտակարգ առյուծի ձեռքն են անցել բավականաչափ թվով հեռագրեր, նամակներ և այլ գրավոր փաստաթղթեր, որոնք անվիճելիորեն հաստատում են հայերի տեղահանության և ոչնչացման ընթացքում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի, ներքին գործերի մինիստրության և «Թեջքիլաթ-ը մահսուսե»-ի միջև եղած համագործակցությունը, ինչպես նաև ցույց են տալիս, թե ինչպիսի ակտիվ գործունեություն են ծավալել շրբ-

ջանային պատասխանատու քարտուղարները «Թեղթիլաթ»-ը մահուսե՝ համար քրեական հանցագործներ հավաքագրելու գործում:

Հարցաքննություն, ընթացքում մեղադրյալներն անընդհատ փորձել են շեղվել ճշգրիտ պատասխաններից: Խոստովանությունից խուսափելու համար նրանք հաճախ օգտագործել են «չեմ կարողանում հիշել», «հիշողությունս՝ թույլ է» արտահայտությունները: Այնուհանդերձ, խաչած հարցաքննության ժամանակ, որպես մեղադրական ապացույց բերված հեռագրերի, նամակների և վկայությունների հիման վրա լիովին քաջահայտվում է իսկությունը, այն է՝ որ տեղահանությունն ու կոտորածը հավանության հն արժանացել կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի նիստերից մեկում՝ ձայների մեծամասնությամբ:

Դատարանը պաշտոնատար անձանց հատկապես մեղավոր է ճանաչում, որ իրազեկ լինելով կոտորածների և այլ բռնությունների մասին, ո՛չ մի գործնական քայլի չեն դիմել դրանք կանխելու գործում: Ընդհակառակը, նպաստել են, որ շարունակվի տեղի ունեցող այդ ողորդությունը: Այսպես, շնյա ուլ-իսլամ Մուսա Փյադիմ էֆենդին, որը որպես կրոնական առաջնորդ կարող էր մեծ ազդեցություն ունենալ այդ վայրագությունները խափանելու խնդրում, ո՛չ մի էական քայլի չի դիմել: Նա թեև փորձում է արդարանալ դատարանում, որ ինքը պատասխանատու չէ կառավարության անդամների գործադրած հանցագործ արարքների համար, որ մեղավոր է ներքին գործերի մինիստրությունը⁴², սակայն նա խոստովանում է, որ իսլամը և կուսակցությունը համաձույլ մի ամբողջություն է և կուսակցության որոշումները ենթակա են անհապաղ իրականացման, թոր կուսակցությունից դուրս գալը նշանակում է իսլամի կրոնից հրաժարվել⁴³:

1919 թվականի հուլիսի 5-ին արձակված դատավճռում շեշտը դրվում է արևմտահայության կոտորածների և ունեցվածքի կողոպտման ժանրամասնությունների վրա, նշվում է կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և կառավարության ղեկավարների կողմից սահմանադրության ոտնահարման փաստերի մասին: Կարևոր հանցանշաններից մեկն է համարվում առանց մեղիսի որոշման առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու խնդիրը, ինչպես նաև առևտրի և հատկապես պարենային հարցում տեղ գտած շարաշահումներն ու սպեկուլյացիան:

Քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետով դատարանը մահվան վճիռ է կայացնում Թալաթի, էնվերի, Զեմալի և Նազըմի նկատմամբ, իսկ 45-րդ հոդվածի երկրորդ կետի և 55-րդ ճեղքվածքի վերջին կետի համաձայն Զավիդը, Մուստաֆա Շերեֆը և Մուստ

Քյաղիմը դատապարտվում են 15-ական տարի ժամկետով աքսորի: Իր-
րե թե բավարար հանցանշաններ չլինելու պատճառաբանությամբ, ազատ
են արձակվում սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ բեյը, փոստի և
հեռագրատան մինիստր Հաշիմ բեյը: Այս վերջին երկուսի նկատմամբ
գատարանի վճռին հանձնաժողովի ոչ բոլոր անդամներն են և՛ զեյ հա-
մաձայն: Դատավճռում մոռացության են մատնված դաշնակիցների հո-
վանավորությամբ կալանատնից Մալթա կղզի աքսորված հանցագործ-
ները:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության շրջանային պա-
տասխանատու քարտուղարների և այլ պաշտոնատար անձանց դատա-
քննության նիստերը տեղի են ունենում 1919 թվականի հունիսի 21-ին,
23-ին և 28-ին: Դատավճիռը կայացվում է շատ ուշ, այն է՝ 4. Պոլսի
ռազմական Առաջին արտակարգ ատյանի հանձնախմբի կողմից՝ 1920 թ.
հունվարի 8-ին⁴⁴, Մեղադրական եղրակացության և դատավճռի տվյալ-
ներով ամրաստանվում էին 36 անձինք:

- 1 Ավնի բեյ — կուսակցության Մանիսայի պատասխանատու քարտու-
ղար:
- 2 Հասան Սելահեդդին բեյ — Վերակազմյալ կուսակցության Բեյօղլուի
պատասխանատու քարտուղար:
- 3 Հիլմի բեյ — Անկարայի պատգամավոր:
- 4 Միդնաթ բեյ — կուսակցության Բալուի պատասխանատու քարտու-
ղար:
- 5 Բեսիմ Զուեդի — կուսակցության էսկիշահիրի պատասխանատու
քարտուղար:
- 6 Մեհմեդ Զեմալ բեյ — կուսակցության Հալեպի պատասխանատու
քարտուղար:
- 7 Աղաօղլու Ահմեդ — Կարահիսարի պատգամավոր:
- 8 Իսկու. Ահմեդ Միդնաթ բեյ — կուսակցության Բրուսայի պատասխա-
նատու քարտուղար:
- 9 Մուրթազ բեյ — Սուարիի կայմակամ:
- 10 Հասան Ֆեհմի բեյ — Սինոպի պատգամավոր:
- 11 Սարբի բեյ — Սարուխանի պատգամավոր և Վերակազմյալ կուսակ-
ցության անդամ:
- 12 Զեվդեթ բեյ — կուսակցության Միդզունի պատասխանատու քարտու-
ղարի տեղակալ:

- 13 Սեւակեղդին Զիմըզ — Կ. Պոլսի պատգամավոր:
- 14 Հյուսեյն Քասուն — էրզրումի պատգամավոր և ազգային գործակալութեան տնօրէն:
- 15 Հասան Նամըք բեյ — կուսակցութեան Սալոնիկի պատասխանատու քարտուղար, Ստամբուլի բանկի ներկայացուցիչ:
- 16 Ալի Ռիզա — կուսակցութեան Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար:
- 17 Արդալ Քադիր — կուսակցութեան Կոնիայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ:
- 18 Քառօրաֆի բեյ — Կոնիայի գյուղատնտեսութեան տեսուչ:
- 19 Սամին Ռիֆաթ բեյ — Կոնիայի վալի:
- 20 Սադեղդին բեյ — Կոնիայի ոստիկանութեան պետ:
- 21 Ֆերիդ բեյ — կուսակցութեան Կոնիայի ներկայացուցիչ:
- 22 Ֆենմի բեյ — Ակշեհիւրի Զիհանբեյլի նահիիի կառավարիչ:
- 23 Մյուֆրի վադի Բյամիլ բեյ — Ակշեհիւրի վալի:
- 24 Հասան Բասրի բեյ — Ակշեհիւրի ոստիկանապետի տեղակալ:
- 25 Համիդ բեյ — կուսակցութեան Ադաբազարի ներկայացուցիչ:
- 26 Հյուսեյն Նեշատի բեյ — Հալեպի շրջանի շեքենբերի առաջնորդ:
- 27 Ղանի բեյ — կուսակցութեան Սիվասի ներկայացուցիչ:
- 28 Մյուֆրի Մեհմեդ Ալի — կուսակցութեան Բուվադիի ներկայացուցիչ:
- 29 Հաբի Արա բեյ — կուսակցութեան Բուվադիի ներկայացուցիչ:
- 30 Կարա կադը Հասան — կուսակցութեան Բուվադիի ներկայացուցիչ:
- 31 Արթուր Ղանի բեյ — կուսակցութեան էդիրնեի ներկայացուցիչ:
- 32 Հաբի Ահմեդ փաշա — էնվերի հայրը, կուսակցութեան էդիրնեի ներկայացուցիչ:
- 33 Մյունիր բեյ — կուսակցութեան Կաստամունուի պատասխանատու տուգար:
- 34 Հասան Ֆենմի բեյ — կուսակցութեան Կաստամունուի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ:
- 35 Ակյան բեյ — Կարահիսարի սանիտարական հանձնաժողովի նախագահ:
- 36 Հայեղդին բեյ — Կարահիսարի սանիտարական պաշտոնյա:

1919 հունիսի 19-ի թվագրութեամբ մեղադրական եզրակացութեան մեջ մատնանշվում է, որ շրջանային պատասխանատու քարտուղարներն իրենց գործունեութեան ընթացքում, կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի և կառավարութեան կողմից օտարցված բանավոր և գրավոր գաղտնի հրամանների համաձայն, անօրինական կերպով մի-

շամտել են կառավարության գործերին և մասնակցել Թալաթ փաշ-
յի և Երա գործընկերների կատարած հանցագործություններին:

Պատասխանատու քարտուղարների հարցաքննության ընթացքում
հիմնական շեշտը նույնպես դրվում է արևմտահայության տեղահանու-
թյան, կոտորածների և ունեցվածքի կողոպուտման հարցի վրա: Էդիրնեի
պատասխանատու քարտուղարն ու մյուս մեղադրյալներն իրենց հան-
ցանքը թեթևացնելու համար աշխատել են արդարանալու ուղիներ որո-
նել, որ տեղահանությունը կատարվել է իբրև թե օրենքի հիման վրա և
կառավարության կարգադրությամբ: Հանձնաժողովի նախագահ Մուս-
տաֆա Նազըմ փաշան, հերքելով նրանց կեղծ ցուցմունքները, բացա-
հայտում է, որ տեղահանությունը եղել է լոկ պատրվակ՝ իրականացնե-
լու համար հայերի ոչնչացումը:

1920 թվականի հունվարի 8-ի դատավճռում նշվում է, որ վերոհիշ-
յալ պատասխանատու քարտուղարներից և լիազորներից մի քանիսը
օժանդակել են կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությանը և իրենց
մասնահյուղերում հավաքազրած մարդասպանների և այլ քրեական հան-
ցագործների միջոցով կազմակերպել են հայերի կոտորածը և նրանց
ունեցվածքի կողոպուտը:

Քրեական օրենսգրքության 45-րդ հոդվածի և 55-րդ հոդվածի վեր-
ջին կետի համաձայն Մինոպի դեպուտատ Հատան Ֆեհմի բեյը, Էդիրնեի
պատասխանատու քարտուղար Աբդուլ Ղանի բեյը, Բալուի պատասխանա-
տու քարտուղար Միդհատ բեյը դատապարտվում են տասը տարուց ավելի,
իսկ մյուսները մի քանի տարի ժամկետով քանտարկության: Այս դա-
տավճռում ևս մոռացության են մատնվում Մալթա կղզի աքսորված
հանցագործները:

Վերոհիշյալ դատավարությունների ընթացքում Ստամբուլի ոսղմա-
կան արտակարգ ատյանը մանրամասն հետաքննություն էր կատարում
նաև զավառներում տեղի ունեցած տեղահանության և կոտորածների ան-
միջական իրականացնողների նկատմամբ: Առաջինը լսվում է Յողդաթի
հայության տեղահանության և կոտորածի զլխավոր հանցավորներ Յող-
դաթի մութասարրիֆի տեղակալ և Բողազլյանի կայմակալ Քեմալ բեյի
և Յողդաթի ոստիկանության պետ մայոր Թեվֆիկ բեյի կատարած հան-
ցագործությունների հարցը:

Յողդաթը գտնվում էր պատերազմական թատերաբեմից շատ հեռու
տարածքում, բայց տեղի հայությունը նույնպես ենթարկվեց դաժան հա-
լածանքների: 1919 թ. ապրիլի 8-ի դատավճռում⁴⁵ բերված մեղադրու-
կան ապացույցները վկայում են, որ տեղի հայությանը կոտորելու հա-

մար Քեմալ բեյը ոտքի է հանել ոչ միայն ի՞ր տրամադրության տակ գտնվող Խանջակի թուրքերին, այլև կոչ է արել բոլոր մահմեդականներին ոտքի կանգնել հայ ժողովրդին իսպառ ոչնչացնելու համար։ Դատարանը միաձայն մեղավոր ճանաչելով նրան, կայսերական քրեական օրենսգրքի 170 և 171-րդ հոդվածների հիման վրա դատապարտում է մահվան, իսկ Քեմալի բեյը նույն օրենսգրքի 45-րդ հոդվածով դատապարտվում է 15 տարվա տաժանակիր աքսորի։

Տրապիզոնի հայերի տեղահանությանը և կոտորածին վերաբերող 1919 թվականի մայիսի 22-ի դատավճռով մեղադրվում են 8 հանցադորձներ։

1 Զեմալ Ազմի բեյ — Տրապիզոնի վալի։

2 Նայիլ բեյ — կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար։

3 Մեհմեդ Ալի բեյ — Տրապիզոնի հարկալին տեսուչ։

4 Նուրի բեյ — Տրապիզոնի ոստիկանության պետ։

5 Մուսաֆա էֆենդի — Տրապիզոնի [զաղտնի] գործակալության տեսուչ։

6 Թալաթ բեյ — Տրապիզոնի ոստիկանության քննիչի օգնական և կայմակամ։

7 Նիազի էֆենդի — Տրապիզոնի հյուրանոցի տնօրեն։

8 Ալի Սայիթ բեյ — Տրապիզոնի բժշկական տեսուչ։

Դատավճռում նշվում է. «Մեղադրյալներ՝ Տրապիզոնի նախկին վալի Զեմալ Ազմի բեյը, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյը սերտորեն համագործակցել են զաղտնի հրահանգները իրականացնելու գործում։ Արտաքուստ նրանք իրրև թե գործել են տեղահանության օրենքի համաձայն, մինչդեռ այդ զաղտնի հրահանգների իրականացման ժամանակ նրանք հանգես են բերել անձնական ակտիվ միջոցներ՝ հայերին կոտորելու գործում»¹⁶։

Տրապիզոնի դատավճռում մանրամասն խոսվում է նաև հայերի լքյալ գույքի կողոպտման մասին։ Տրապիզոնի ոստիկանապետ Նուրի էֆենդիին իրրև թե հանձնաքարված է եղել տեղահանված հայերի լքյալ գույքի հավաքման, զրանցման և ազհպանման հարցը։ Մինչդեռ, նրա հրամանով լքյալ գույքը հափշտակվելով, մատնվել է կատարյալ կորստի։

Գործադրված ծանր հանցագործությունների համար դատարանը վերահիշյալ 170, 171-րդ հոդվածների հիման վրա հեռակա կարգով մահվան է դատապարտել Զեմալ Ազմի և Նայիլ բեյերին: Դատարանում ներկա Տրապիզոնի հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի բեյը դատապարտվում է տասը տարի ժամկետով տաժանակիր աքսորի, իսկ մյուս մեղադրյալները՝ 1—2 տարվա բանտարկության:

Հայտնի է, որ պատերազմի ընթացքում երիտթուրքերը մի շարք վայրերում դատաստան են տեսել նաև արաբների, ասորիների և հատկապես հույների նկատմամբ: Բյույուք Դերեի (Կ. Պոլսի արվարձաններից) ոչ մահմեդական բնակչության տեղահանության ժամանակ հույների հետ ծանր հալածանքների են ենթարկվել նաև հույները:

1919 թվականի մայիսի 24-ին Բյույուք Դերեի տեղահանությանը վերաբերող դատավճռում նշվում է, որ տվյալ շրջանի ղեկավարները բռնակցության տեղահանության ժամանակ, ոտնահարելով մարդկային ամենատարրական իրավունքները, իրենց անձնական շահերն ու ստոր մտադրությունները իրականացնելու համար բնակչությանը տրամադրել են պատրաստության կարճ ժամանակամիջոց, որպեսզի նրանք ստիպված լինեն թողնել իրենց ունեցվածքն ամբողջությամբ և հեռանալ:

Բյույուք Դերեի դատավճռով բոլոր մեղադրյալները դատապարտվում են մի քանի տարի ժամկետներով բանտարկության: Դրանք են՝

- 1 Արզուլ Քերիմ բեյ — Բյույուք Դերեի ոստիկանապետ:
- 2 Ռեֆիկ Հեֆզի բեյ — սալոնիկցի առևտրական:
- 3 Ռիզալի Զելալ էֆենդի — Բյույուք Դերեի մուխտար:
- 4 Հաֆրդ Մահմուդ էֆենդի — մեծահարուստ առևտրական⁴⁷:

Դեռևս երիտթուրքերի կառավարության պարագլուխների դատավարության ժամանակ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ և «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի նախագահ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը հեռակա կարգով մեղադրվում է արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների մտահղացման ու հիմնական կազմակերպիչներից մեկը լինելու ծանր հանցանքով: Բեհաէդդին Շաքիր բեյը և կուսակցության խորհրդի պատասխանատու քարտուղար Ռեսնելի Նազըմ բեյը իրենց կատարած ծանր հանցագործությունների համար դատապարտվում են խորհրդի հայերի տեղահանության և կոտորածին վերաբերող 1920 թ. հունվարի 13-ի դատավճռով: Բեհաէդդին Շաքիր բեյը հեռակա կարգով դատապարտվեց մահվան, իսկ Ռեսնելի Նազըմ բեյը՝ 15 տարի տաժանակիր աքսորի: Հետաքրքիր է, որ դատավճռի վերջում դատական ասյանի երեք անդամ-

ներ հատուկ նշում են կատարել, որ Ռեանելի նազմ բնյը նույն աստի-
ճանի հանցագործ է, ինչ Բեհաէդդին Շաքիրը և պահանջել են նույնպես
մահապճիւ կայացնել նրա նկատմամբ:

Այսպիսով, դատավարության նյութերը որոշակի պատկերացում են
տալիս արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների կազմա-
կերպման ու իրագործման մասին: Դատավարությունը իրականում լիա-
ծեց և չէր էլ կարող լուծել մեկուկես միլիոնից ավելի նահատակված հա-
յերի արյան և միլիարդների հասնող լքյալ գույքի նյութական արժեքի
հատուցումը: Հայ մոլոկուրյը դրկվեց իր բնօրինից՝ Արևմտյան Հա-
յաստանից:

Դատավորները, իհարկե, ոչ բոլոր դեպքերում ցուցարներեցին ան-
հրաժեշտ հետեղականություն: Նրանցից շատերը, կապված լինելով
երիտթուրքերի հետ, հաճախ հակված էին շխտրանալ կատարված փաս-
տերի մեջ և շնդունել խիստ որոշումներ: Դատաքնության ընթացքում
թույլ են տրվել թերացումներ: Օրինակ՝ շրջանային պատասխանատու
քարտուղարների դատավարությունը տեղի է ունեցել 1919 թ. հունիս ամ-
սին, մինչդեռ դատավճիռը ձգձգվելով հաստատվել է 1920 թ. հունվա-
րին: Եթե հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների նկատմամբ մահ-
վան դատավճիռ կայացնելու խնդրում տարակուսանք չի առաջանում,
ապա ներկա գտնվող հանցագործների հանդեպ պատիժ սահմանելու
հարցում հանդես է բերվել ավելորդ հանդուրժողականություն:

Այդ օրերին իթթիհատականները վանազան նենգ որոգայթներ են լա-
րում խանգարելու համար դատավարության բնականո՞ր ընթացքը: Հատ-
կապես ջանացել են ազգել ուղղական ատյանի անդամների վրա՝ թե-
թեացնելու մեղադրյալների հանցանքը: Կ. Պալում յույս են տես-
նում մի քանի կեղծ հրապարակումներ, որոնց հեղինակները փորձում
են ապացուցել, որ հայերն են իբրև բռնություններ գործադրել թուրքե-
րի նկատմամբ⁴⁶:

Կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների և երիտթուր-
քական պետական գործիչների գատավարության վերջում, գլխավոր դա-
տախաղի օգնական Ռեշադ բնյը իր ընդարձակ ելույթում քաղաքական
նենգ նպատակներով կանգ է առել հայ-թուրքական հարաբերություն-
ների անցյալի իրադարձությունների վրա, մեղադրել հայերին իրենց
ազատագրական պայքարի համար՝ հայտարարելով, որ «Ֆրանսիական
բուրժուական մեծ հեղափոխությունից հետո, երբ Հունաստանը անկա-
խություն ձեռք բերեց, հայերը մի ազատ Հայաստան հիմնելու նպատա-
կով սկսեցին ապստամբական շարժումներ ծավալել օսմանյան պետու-

թյան դեմ, առանց մտածելու, որ Օսմանյան կայսրության ոչ մի տարածքում հայերը մահմեդականության հետ համեմատած մեծամասնություն չեն կազմել⁴³։ Ռեշադ բեյը դեմագոգիկ կերպով անտեսում է այն հանգամանքը, որ հայերն ապրում էին իրենց հայրենիքում։

Ռեշադ բեյը 1909 թվականի Ադանայի ողբերգական դեպքերը նույնպես հետևանք է համարում հայերի ապստամբական շարժման։ Իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում իբր հայերը թիկունքից սպառնացել են թուրքական բանակի գործողություններին։ Այսպիսի կեղծ հայտարարություններից հետո, այնուհանդերձ, Ռեշադ բեյը իր ելույթի վերջում ստիպված խոստովանում է, որ հայերի նկատմամբ գործադրված տեղահանության օրենքը ի շարն է գործադրվել, տեղահանության է ենթարկվել նույնիսկ ոսղմաճակատից հեռու գտնվող վիլայեթների հայ բնակչությունը, և գործադրված բռնությունների հետևանքով տեղի է ունեցել այդ ողբերգությունը։

Հարկ է նշել, որ արևմտահայերի բեկորների հալածանքի, բնաշրջման քաղաքականությունը շարունակվեց նաև հետագայում՝ բնավականների վարած ազգայնական շարժման շրջանում։ 1919—1922 թվականներին նրանք զանգվածային նոր կոտորածներ կազմակերպեցին Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և Թուրքիայի մի շարք վայրերում, որոնց զոհ դնացին մոտ 350 հազար հայեր։

Մեր օրերում թուրքական կառավարող շրջաններն ու թուրք պատմաբանները համառորեն շարունակում են մերժել արևմտահայության հանդեպ կատարված ցեղասպանությունը և ընդհանրապես ձգտում են զանազան միջոցներով և հակադիտական հրատարակություններով նենգափոխել հայ ժողովրդի պատմությունը։ Նրանց կարծիքով «հայ-թուրքական բախումները» իբր առաջ են եկել մեծ պետությունների գործադրած խարդավանքների հետևանքով, որ 1915—1916 թթ. հայերն են բռնություն գործադրել թուրքերի նկատմամբ։ Իսկ 1919 թ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցած երիտթուրքերի պարագլուխների դատաքնությունը համարում են իթթիհատականների և իթիլաֆականների միջև գոյություն ունեցող միջկուսակցական ռիակալության արդյունք⁴⁴։

Հակառակ թուրք կեղծարարների գործադրած շարամիտ ջտեքների, համաշխարհային հասարակական կարծիքը դատապարտել և դատապարտում է հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված հանցագործությունը։ Բնականաբար, պատերազմի ավարտից հետո երիտլուրդերի պարագլուխների դատավարությունը խոշոր երևույթ էր արևմտահայության նը-

կատմամբ տեղի ունեցած հայաթանքներն ու ցեղասպանությունը համայն մարդկության առաջ բացահայտելու տեսանկյունից:

Դատավարությունների արձանագրություններն ու որոշումները 1919—1920 թթ. շատ քիչ տպագրանակով հրատարակվեցին թուրքական պաշտոնական «Թաքվիմ-ի վեքայի»⁵¹ թերթի հավելվածներում (արաբատա): Բոլոր անվանաթերթերը կրում են հետևյալ խորագիրը. «Նորին մեծություն փադիշահի 1335 թ. (1919) մարտի 8-ի կայսերական հրամանով կազմված ռազմական արտակարգ ատյանի դատավարության արձանագրությունը»: Թերթերի հավելվածների պատճենները պահվում են Հայկական ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում (ֆոնդ 450, ցուցակ № 52): Հարկ է երախտագիտությամբ նշել, որ այդ փաստաթղթերը արխիվին է հանձնել ֆրանսահայ հասարակական գործիչ Ռոժե (Կարպիս) Զորաշյանը:

Ընայսօր երիտմուրթների դատավարության նյութերի առանձին մասեր հրապարակվել են ֆրանսերեն, ռուսերեն և հայերեն լեղումներով: Ֆրանսիացի հեղինակ Ժան-Մարի Կարզուն 1975 թ. հրատարակած իր «Հնչող անակնի ցեղասպանություն. Հայաստան, 1915»⁵² արժեքավոր աշխատության հավելվածում, թուրքերեն բնագրից պատշաճ մակարդակով թարգմանված՝ բերել է Յոզղաթի, Տրապիզոնի և Նարբերդի հայերի տեղահանության և կոտորածների պատասխանատուների դատավարության վնիւնները: Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության լեհնտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարության մեղադրական եղրակացության ռուսերեն թարգմանությունը (ֆրանսերենից) առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվեց ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի և պատմ. գիտ. դոկտոր Ռ. Գ. Սահակյանի կազմած «Հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրության մեջ»⁵³ փաստաթղթերի ժողովածուում, որտեղ որոշ կրճատումներով բերված են նաև Տրապիզոնի և Նարբերդի հայերի տեղահանության ու կոտորածների պատասխանատուների վերաբերյալ կայացված դատավնիւնները: Յոզղաթի հայերի տեղահանության և կոտորածի պատասխանատուների դատավնիւնը արևմտահայերեն է թարգմանել Գրիկէրը (Գրիգոր Կէրկերյան)՝ «Յոզղատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը»⁵⁴ շահեկան աշխատության մեջ: Գրիկէրը բերել է նաև Յոզղաթի դատաքննությանը վերաբերող մի շարք վավերագրական նյութերի թարգմանություններ՝ թուրքերեն բնագրերով: Դատավարությանը վերա-

թերող առանձին նյութերի հայերեն (համառոտագրված) թարգմանությունները՝ 1919—1920 թթ. մամուլից քաղված, բերված են նաև Զ. Ս. Կիրակոսյանի «Ծրիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ»⁵⁵ գրքում:

Ստորև ամբողջությամբ հրապարակվում են բնագրից հայերեն թարգմանված «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների, երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների, կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարների, պաշտոնյաների դատաքննության նյութերը, որոնք առնչվում են արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների հետ: Թարգմանության մեջ չեն ընդգրկված կուսակցության համագումարների, հարգապահական հարցերի, ինչպես նաև պարենային և առևտրի խնդրում տեղի ունեցած շարաշահումներին վերաբերող նյութերը:

Իհարկե, դատաքննության նյութերը ամբողջական չեն, քանի որ հարցաքննությունների բոլոր արձանագրությունները չեն հրապարակվել «Թաքվիմ-ի վեթայի»-ի հավելվածներում: Արևմտահայության տեղահանության և կոտորածին վերաբերող վավերագրական նյութերը (հեռագրեր, հրահանգներ, մեղադրյալների նախնական հարցաքննության արձանագրություններ, ականատեսի վկայություններ և այլն) ամփոփված են եղել ռազմական արտակարգ ատյանի 293 թղթապանակներում⁵⁶, թնական է, որ դրանց ամբողջական հրատարակումը առավել մանրամասն կրացահայտեր երիտթուրքերի գործադրած վայրագությունները:

Դատավարության նյութերը թարգմանելիս աշխատել ենք հարադատ մնալ բնագրին: Վերջում տրված են անհրաժեշտ ծանոթագրություններ, տերմինների բառարան և դատավարության օսմաներեն բնագրից մի շարք լուսապատճեններ, ինչպես նաև մեղադրական եզրակացության չատինատառ փոխադրությունը:

ԵՐԻՏՐՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿՍՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԻ ԵՎ
«ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԲԱԶԱԳԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՆԳԱՄՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆՈՐԻՆ ՄԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԳԻՑԱԼԻ 1885 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-ի
ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՎԱՅՈՒՄ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա,
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
գեղապետ Ռեշեք Ֆերդի բեյ,
Գերագույն դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի բեյ:

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
1335 թ. (1919), ապրիլի 27, Էրզուրմի

Դատի Խրված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Սալիդ,
Հալիմ փաշա, Խալիլ բեյ, Ահմեդ Նեսիմի բեյ, Իբրահիմ բեյ, [Փյուշուկ]²
Քալաաթ բեյ, Ռիզա բեյ, Միդհատ Շյուքրի բեյ, Զիյա Գյոքալի բեյ,
Փեմալ բեյ, Զեվադ բեյ, Աթիֆ բեյ:

Հեռակա կարգով դատի Խրված մեղադրյալների անունները — Քալաաթ
էֆենդի, էնվեր էֆենդի, Զեմալ էֆենդի, դոկտ. Նազըմ էֆենդի, դոկտ.
Քահալեզդին Շաքիր էֆենդի, դոկտ. Ռուզուհի էֆենդի, Ազիզ էֆենդի:

Նախագահ — Զեքի մեծության անունը:

Սալիդ Հալիմ փաշա — Մահմեդ Սալիդ Հալիմ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Սալիդ Հալիմ փաշա — Հալիմ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Սայիդ Հալիմ փաշա — Հիսուսվեց:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Սայիդ Հալիմ փաշա — Կահիրեում:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Սայիդ Հալիմ փաշա — Ենի Քյոյում:
 Նախագահ — Ի՞նչ կրթություն ունեք:
 Սայիդ Հալիմ փաշա — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Ամուսնացած ե՞ք:
 Սայիդ Հալիմ փաշա — Այո՛:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ո
 Սայիդ Հալիմ փաշա — Ո՛չ:
 Նախագահ — Նստե՞ք: Ձերդ մեծությունն անունը:
 Խալիլ բեյ — Խալիլ:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Խալիլ բեյ — Սալիհ:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Խալիլ բեյ — Քառասունչորս:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Խալիլ բեյ — Միլաս՝ կասաբայում:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Խալիլ բեյ — Նըշանթաշում:
 Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
 Խալիլ բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Խալիլ բեյ — Մեջլիսի նախկին նախագահ:
 Նախագահ — Ամուսնացած ե՞ք:
 Խալիլ բեյ — Այո՛, ամուսնացած եմ:
 Նախագահ — Նստե՞ք: Ձեր անունը:
 Ահմեդ Նեսիմի բեյ — Ահմեդ Նեսիմի:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Ահմեդ Նեսիմի բեյ — Իբրահիմ:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Ահմեդ Նեսիմի բեյ — Քառասուներեք:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Ահմեդ Նեսիմի բեյ — Հանիայում, Կրեթե[կղզի]:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Անմեղ Նեփմի բեյ — Զաղալ-օղլու, Մահմուդին պողոտայում:
Նախագահ — Զեր կրթությունը:
Անմեղ Նեփմի բեյ — Բարձրագույն:
Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
Անմեղ Նեփմի բեյ — Արտաքին գործերի մինիստր:
Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել է՞ք:
Անմեղ Նեփմի բեյ — Ո՛ւ, էֆենդի:
Նախագահ — Նստե՛ք, Զեր անունը:
Աբիֆ բեյ — Աթիֆ:
Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
Աբիֆ բեյ — Երեսունյոթ:
Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
Աբիֆ բեյ — Զանակակում:
Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
Աբիֆ բեյ — Կաղը Քյոյում:
Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
Աբիֆ բեյ — Անկարայի նախկին պատգամավոր:
Նախագահ — Կրթությունը:
Աբիֆ բեյ — Բարձրագույն:
Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել է՞ք:
Աբիֆ բեյ — Ո՛ւ, էֆենդի:
Նախագահ — Նստե՛ք, Զեր անունը:
Իբրահիմ բեյ — Իբրահիմ:
Նախագահ — Հայրանունը:
Իբրահիմ բեյ — Մեհմեդ Սահիբ:
Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
Իբրահիմ բեյ — Հիսունութ:
Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
Իբրահիմ բեյ — Ստամբուլում:
Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
Իբրահիմ բեյ — Փաշա-բաղլի, Ինչիր Քյոյում:
Նախագահ — Զեր կրթությունը:
Իբրահիմ բեյ — Բարձրագույն:
Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել է՞ք:
Իբրահիմ բեյ — Փառք աստծո, շումնամ:
Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Իրրահիմ բեյ — Ավագանի եմ: Նախկինում պետական խորհրդի նա-
խագահ:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Քալաաք բեյ — Քալաաք:

Նախագահ — Հայրանունը:

Քալաաք բեյ — Քա՜հիր:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Քալաաք բեյ — Երեսունութ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Քալաաք բեյ — Պեշիկթաշում¹⁰:

Նախագահ — Կրթությունը:

Քալաաք բեյ — Բարձրագույն:

Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Քալաաք բեյ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության
կենտրոնական կոմիտեի անդամ:

Նախագահ — Նախկինում զատվածություն ունեցել ե՞ք:

Քալաաք բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Ձեր ինքնությունը:

Ռիզա բեյ — Իմը հայտնի է: Տրապիզոնի տեղահանության ընթաց-
քում հայտնել էի¹¹:

Նախագահ — Ձեր անունը:

Միդհատ Շյուբրի — Միդհատ Շյուբրի:

Նախագահ — Հայրանունը:

Միդհատ Շյուբրի — Մեհմեդ Շյուբրի:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Միդհատ Շյուբրի — Քառասունհինգ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Միդհատ Շյուբրի — Սալոնիկում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Միդհատ Շյուբրի — Նուրի Օսմանիեյում¹²:

Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Միդհատ Շյուբրի — Եղի: Եմ Բուրդուրի նախկին պատգամավոր:

Նախագահ — Նախկինում զատվածություն ունեցել ե՞ք:

Միդհատ Շյուբրի — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Ջելալ բեյ — Ահմեդ Ջելալ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Զեվադ բեյ — Մուստաֆա:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Զեվադ բեյ — Քառասունյոթ:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Զեվադ բեյ — Կադանլըքում¹³:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Զեվադ բեյ — Բայազեդի շրջանում¹⁴:
 Նախագահ — Զեր կրթությո՞ւնը:
 Զեվադ բեյ — Ավարտել եմ հրետանային ուսումնարանը:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Զեվադ բեյ — Նախկինում եղել եմ մայրաքաղաքի պարետը:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածությո՞ւն ունեցել ե՞ք:
 Զեվադ բեյ — Ո՛ր, էֆենդի:
 Նախագահ — Նստե՛ք: Զեր անունը:
 Զիյա Գյոֆալի — Զիյա Գյոքալի:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Զիյա Գյոֆալի — Թեվֆիկ:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Զիյա Գյոֆալի — Քառասուներեք:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Զիյա Գյոֆալի — Դիարբեքիրում:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Զիյա Գյոֆալի — Զադալ - օղլություն¹⁵:
 Նախագահ — Զեր կրթությո՞ւնը:
 Զիյա Գյոֆալի — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Զիյա Գյոֆալի — Նախկինում եղել եմ համալսարանի դասախոս:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածությո՞ւն ունեցել ե՞ք:
 Զիյա Գյոֆալի — Այո՛, մի քաղաքական հարցով:
 Նախագահ — Ո՞ր դատարանում:
 Զիյա Գյոֆալի — Թաշ-Քըշլալի¹⁶ դատարանում:
 Նախագահ — Նստե՛ք: Զեր անունը:
 Քեմալ բեյ — Քեմալ:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Քեմալ բեյ — Արիֆ:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Քեմալ բեյ — Քառասուն:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Քեմալ բեյ — Ստամբուլում:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Քեմալ բեյ — Նուրի Օսմանիեյում:
 Նախագահ — Զեք կրթությունը:
 Քեմալ բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
 Քեմալ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Քեմալ բեյ — Եղել եմ պարենավորման նախկին մինիստր:
 Նախագահ — Նստե՞ք: Զեք անունը:
 Շյուրհի բեյ — Շյուքրի:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Շյուրհի բեյ — Հյուսեյն:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Շյուրհի բեյ — Կաստամունում:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Շյուրհի բեյ — Քառասուներեք:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Շյուրհի բեյ — Շիշլիում¹⁷:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Շյուրհի բեյ — Նախկինում եղել եմ հանրակրթական մինիստր:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ եք:
 Շյուրհի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով քարտուղարին)։ Փախուստի մեջ գրտ-
 նըվողներինց որևէ մեկը ներկայացե՞լ է, թե՞ ոչ: Կարգացե՞ք [որոշումը]:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական
 կոմիտեի և մեջլիսի զլխավոր խորհրդի փախուստի մեջ գտնվող անդամ-
 ներինց նախկին մեծ վեդիթ Թալատթ փաշան, զինվորական շարքերից վը-
 տարված նախկին ռազմական մինիստր էնվեր էֆենդին, նախկին ժովա-
 յին մինիստր Զեմալ էֆենդին, Հանրակրթական նախկին մինիստր ղոկտ.
 Նազըմ բեյը, ղոկտ. Բեհաէդդին Շաքիր բեյը, ղոկտ. Ռուզուհի բեյը, և
 նախկին հասարակական անվտանգության տեսուչ Ազիզ բեյը մեղադրը-

վում են [երկիրը] պատերազմի մեջ ներքաշելու, «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսնա-ի (ժՀատուկ կազմակերպություն) հետ սերտ առնչություն ունենալու և այլ հանցագործություններ կատարելու համար: Դատարան ներկայանալու համար քրեական օրենսգրքի 371-րդ հոդվածի համաձայն, նախագահության կողմից հատկացվել էր 10 օր: Այդ ընթացքում շներկայանալու դեպքում նրանք համարվում են օրինազանցներ, և դատավարությունը նրանց նկատմամբ ընթանալու է հեռակա կարգով: Այսպիսով, ներքանք, շներկայանալով դատավարության, զրկվում են քաղաքացիական իրավունքից՝ ունեցվածքի բռնազրավումով, և այդ կապակցությամբ ներքանք Երբեք իրավունք չունեն դատական հայց ներկայացնելու: Դատական պրոցեսի ընթացքում մեղադրյալների թաքստոցները իմացողները պետք է հայտնեն դատարանին, իսկ տրդարադատության պաշտոնակատարները պարտավոր են անհապաղ ձերբակալելու նրանց: Գլխավոր դատախազության կողմից վերահսկյալներին կալանքի տակ առնելը և ունեցվածքի բռնազրավումը բխում է քրեական օրենսգրքի 372 հոդվածից:

Գլխավոր դատախազ Մուստաֆա Նազմի բեյ — Նշե՛ք ամսաթիվը:

Դատական ֆառուղաբ — Ապրիլի 14:

Գլխավոր դատախազ — Առաջօր շեն ներկայացնել, ուստի պահանջում եմ նրանց դատել հեռակա կարգով:

Նախագահ — Նորին մեծություն Սայիդ Հալիմ փաշա՝. Զեյալեդդին Արիֆ և Հասան Հայրի բեյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Սայիդ Հալիմ փաշա — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Շատ չ՝ զե հալիլ բեյ-էֆենդի. էսպղ և Քյազիմ բեյերը, ինչպես նաև Թահսին էֆենդին ձեր դատապաշտպաններն են:

Էալիլ բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Ահմեդ Նեսիմի բեյ՝. Շարի և էսպղ Մուհլիս բեյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Ահմեդ Նեսիմի բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Հանրակրթության նախկին մինիստր Շուքրի բեյ էֆենդի՝ Սադեդդին Ֆերիդ բեյը ձեր դատապաշտպանն է՝:

Շուքրի բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Իբրահիմ բեյ էֆենդի՛. ու՛մ եք դատապաշտպան

ընտրել:

Իբրահիմ բեյ — Մահիր, Յուսուֆ, Զեմալ և Կադրի բեյերին:

Նախագահ — Քեմալ բեյ՝. Սադեդդին, էմին Ադիլ, Ահմեդ Ռամիդ և Հասան Հայրի բեյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Միդեա **Շյուբրի** **րեյ** — **չպես նաև Սադեզդին Ֆերիդ և Ռա-
միզ բեյերը**։

Նախագահ — **Այստեղ նրանց անուն չկան,**
ձեր ռատապաշտպաններն են։

Միդեա **Շյուբրի** **րեյ** — **Այո՛, էֆենդի**։

Նախագահ — **Զիյա Գյոքալփ րե՛յ, Հայդար Ռիֆաթ և Իսմայիլ Խեվ-
ֆիկ բեյերը ձեր ռատապաշտպաններն են**։

Զիյա Գյոքալփ — **Այո՛, էֆենդի**։

Նախագահ — **Փառտարան էֆենդինե՛ր, ռազմական ատյաններում,
ավելի ճիշտ ռազմական արտակարգ ատյաններում մեղադրյալների պաշտ-
պանութիւնը դյուրացնելու կամ անհրաժեշտության պակասում նրանց
օժանդակելու համար օրենքը երբեք չի ստիպել և ընդհանրապես անհրա-
ժեշտ էլ չի եղել դատավարության ընթացքում դատապաշտպանների ներ-
կայութիւնը**։ Այնպես որ, այս դատավարության բացարձակ արդար և ան-
շահախնդիր ընթացքը վկայակոչելու համար ռազմական ատյանը թույ-
լատրեց, որ այն ընթանա զոնրաց։ Այնուհանդերձ, ստիպված ենք ձեզ
զգուշացնելու, որ այս թույլտվութիւնը չշարաշահեք և մինչև հարցա-
քննության ավարտը հակառակ օրենքի որևէ միջամտութիւն չկատարեք և
բացարձակ լուռ մնալով՝ ունկնդրեք։

(Դիմելով դատական բարաուդարին)

— **Խնդրեմ կարգացեք մեղադրական եզրակացութիւնը**։

(Մեղադրական եզրակացութիւնը ընթերցում է դատական
դար Շեֆիք բեյը)։

ՄԵԴԱԴՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

**Ծանրամասն քննարկեցինք հարցաքննության վերաբերող փաստա-
թղթերը, ինչպես նաև ռազմական ատյանի գլխավոր դատախաչության
վերոհիշյալ որոշումը, որը վերաբերում է լուծարքի ենթարկված «Միու-
թիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցության նախագահ՝ Սայիդ Հայիմ փա-
շայի, Մեջլիսի գլխավոր խորհրդի անգամներ Թալաաթի, Զեմալի, Իբրա-
հիմի, Շյուբրիի, Խալիլի, Ահմեդ Նեսիմիի, կուսակցության գլխավոր բար-
աուդար Միդեա Շյուբրիի, կենտրոնական կոմիտեի անգամներ՝ Ստամ-
բուլի պատգամավոր Քեմալի, Զիյա Գյոքալփի, ղոկտ. Ռուզուհիի, Քյու-
լլուկ Թալաաթի, ինչպես նաև նույն կոմիտեի անգամներ և «Խեշթիլաթ-ը
մահսուսե»-ի ղեկավարներ ղոկտ. Բեհաէդդին Շաքիրի, ղոկտ. Նազըմի,
Ռիզալի և նույն կազմակերպության գործադիր կոմիտեի անգամներ՝ Նախ-**

կիև հասարակական անվտանգության տնօրեն Ազիզ Բեյի և զաթի նախկին սյարեստ Զեվադ Բեյի դատաքննությանը:

Դատական փաստաթղթերը վկայում են, որ «Միություն և սոսաչ-դիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն միաժամանակ բաղ-կացած է Էդել Երկու հատուկ կազմակերպություններից, որոնցից մեկը գործել է հրապարակախոսներին՝ կուսակցության ներքին կանոնադրության և ծրագրի համաձայն, իսկ մյուսը գործել է ընդհատակյա և գաղտնի հրա-հանգներով: Փաստերը, որոնք հաստատում են այդ կոմիտեի վերահիշյալ ազդեցիկ ղեկավարներին պատասխանատվությունը, վկայում են, որ կո-միտեն, նրա իրավական ղեմքը, մեղադրվում է օրինազանցության, չարա-շահումների և մի շարք կոտորածներ կատարելու հանցանքով: Ստորև բերված փաստարկները լիովին ապացուցում են նրանց դուրսադրած ան-ցագործություններին չափը:

Անցած 1350 (1914) թվականի հուլիսին կուսակցության ազդեցիկ ղեկավարներին, այդ թվում ներկայումս ղինվորական շարքերից վտարված, փախուստի մեջ գտնվող էնվերի, Զեմալի, Քալաաթի և մյուս գործընկերնե-րի մասնակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցությունից անմիջապես հետո, երբ պատերազմը հայտարարվեց, նրանք ձգտեցին օգտագործել այն առիթը, ու նվերական դրապված է համաշխարհային պատերազմով և աշ-խատեցին ահարկությամբ, բռնի ուժով լուծել այնպիսի հարցեր, որոնք կարելի էր հարթել հանդարտորեն, արդար և առողջ բանականությամբ: Այդպիսով, իրենց ճակատագրական գործունեությամբ ստեղծեցին ան-վերջ խռովահույզ վիճակ՝ խիստ ծանրացնելով ժողովրդի կացությունը:

Արտաքուստ նրանք այնպես էին ձևացնում, թե իր պայքարում են ազգային շահերի համար, մինչդեռ իրականում հետապնդում էին միայն իրենց անձնական շահը և պատերազմի հետ կապված ծանր հոգսեր ստեղ-ծելով՝ աշխատում էին լուցնել ժողովրդին: Իրենց նենգ դիտավորություն-ները իրականացնելու համար նրանք ի վերջո կարողացան երկիրը ներ-քաշել համաշխարհային պատերազմի մեջ: Ռազմական գործողություն-ների ընթացքում, իրենց գաղտնի ծրագրերը իրականացնելու համար, սկսեցին աշխուժացնել գաղտնի կոմիտեների գործունեությունը: Այսպես, հանցագործներին բանտերից ազատ արձակելով, ստեղծվեց «Թնջբիլաթ-ը մահսուսան»-ն, որն իր գաղտնի հրամաններն ու հրահանգներն ստանում էր Ստամբուլում ստեղծված հատուկ կոմիտեից, որի կազմի մեջ մտնում էին հասարակական անվտանգության տնօրեն Ազիզ Բեյը, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Աթիֆ և դոկտ. Նազըմ Բեյերը: Կոմի-

տեղի որոշումները հաստատվում և կյանքի էին կոչվում ռազմական շտաբի կամ Ստամբուլի պարետ Զեվադ բեյի կողմից:

[«Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի] գործակալներին և ընդհանրապես նրա գործունեության շրջաններն առաքվում էին հսկայական գումարներ:

Դոկտ. Բեհաէդդին Շաքիրը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ղեկավարներին տվել էր ծածկագրի բանալին, տրամադրել ավտոմեքենաներ, դրամական մեծ գումարներ և այլ անհրաժեշտ զինամթերք: Այս ձևով նա սկսել էր գաղտնապես իրագործել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ծրագրերը:

Առանձին շրջաններ ուղարկված այս կազմակերպության գործակալներից մի քանիսը, իրենց ղեկավարների ցուցմունքներով, ինչպես նաև «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության այլ վայրերի կոմիտեների ներկայացուցիչներն ու պետական պաշտոնյաները, իբրև թե կուսակցության հրամանները կատարելու մղումով, կամ էլ որոշ մարդկանց գործադրած հարկադրանքի ներքո, շտանց ազգի և հավաստի խտրականության, սկսեցին ժողովրդին կոտորել, կողոպտել, ունեցվածքը այրել և շատերին տանջամահ անել: Չնայած որ ահաբեկման սլաքը հիմնականում ուղղված էր հայերի վեւ, այնուհանդերձ տուժեցին նաև [կայսրության] այլ տարրերն ու մեծ թվով քուրդեր:¹⁵

Ներկա հետաքննության զխավոր հարցն այն է, որ հայերի տեղահանության ընթացքում, տարբեր ժամանակներում և շահադաճ վայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունները և հատկապես յուրարանջուր հանցադրությունն նկատմամբ օրենքի հիման վրա կատարված քննությունները չույց են տալիս, որ դրանք ոչ թե սահմանափակ կամ սեղանական բռնություն էին տեսել, այլ կանխատեսված իշտակնուցվել են մերոհիշյալ անձերից բաղկացած և միասնական ուժ հանդիսացող «հատուկ կենտրոնի» քանավոր հրահանգներով և գաղտնի հրամաններով: Դրավոր ապացույցների, փաստաթղթերի և հավաստի վկայությունների հետաքննության արդյունքը հետևյալն էր: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարներին կողմից սկզբնական շրջանում սպառնալուծական գործողություններին մասնակցելու համար ստեղծված «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն, ինչպես պարզ հրեւում է մեղադրական փաստաթղթերից, բացառապես գաղտնի բնույթ էր կրում, և նրա բուն նպատակը հանցագործ արարները կատարելն էր: Այդ գաղտնի ցանցը ղեկավարում էին կենտրոնական կոմիտեի անդամներ՝ դոկտ. Նազըմը, Բեհաէդդին Շաքիրը, Աթիֆը, Ռիզան և հասարակական անվտանգության նախկին տնօրեն Աղիդ բեյը: Սրանցից Բեհաէդդին Շաքիր՝ բեյի կենտրոնը էրզրում քաղաքն էր, որտեղից նա ղե-

կազմարում էր արեւելյան վիլայեթներին ուժերը Ազիյ, Աթիֆ և Նազըմ բեյերը գործում էին Ստամբուլում, որոնց արարքները հաստատում և կյանքի էր կոչում մայրաքաղաքի պարետ Ջեվադ բեյը: Բեհաէդդին Շաքիր բեյին ուղղված № 150 գաղտնի կարգադրությունը բովանդակում է հետևյալը. «Կոմիտեն պահանջում է, որպեսզի զայաթացի հալիլը պատժվի: Ավանդադրված դրամը վերցվելու և փոստատնից և անհրաժեշտության դեպքում բաժանվելու և բնակչությանը» (տե՛ս գործ № 10, փաստաթուղթ № 1)¹⁹:

Այս փաստաթուղթը ստորագրել են Ազիյ, Աթիֆ և Նազըմ բեյերը և վավերացված է Ջեվադի ստորագրությամբ: Ներքևում գրված է նաև «Դյուր-հապատճառ» խարդախանք. դրամ հավաքելն է: Վերոհիշյալ կարգադրության հետ ուղարկված է Նսի մի ծածկագիր հեռագիր «Ա. Ջեվադ» ստորագրությամբ, որտեղ ասված է. «Արդվին, Բեհաէդդին Շաքիր, վերածանել անձամբ»:

Խալի, Նազըմ, Աթիֆ և Ազիյ բեյերի ստորագրություններով Միդհատ Շյուբհի բեյին ուղղված № 59 գրությունը ցույց է տալիս, որ փախուստի մեջ գտնվող էնվեր բեյի հորեղբայր հալիլ փաշան, Ստամբուլի սլարետ եղած ժամանակ, նույնպես ընդգրկված է եղել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ, որ տվյալ կազմակերպությունը ներքին կապ է ունեցել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հետ: Այդ ապացուցվում է նաև խալի բեյի Իշմիտի քաղաքագլխին ուղարկած № 67 հեռագրով, որտեղ խոսվում է կաշանավորներին բանտից ազատելու, առաջնորդներ նշանակելու և այլ ծրագրերի մասին (տե՛ս գործ № 10, փաստաթուղթ № 4):

1330 (1914) թվականի նոյեմբերի 16-ին խալի բեյի՝ ռազմական գերատեսչությանն ուղղված № 65 գրությունից պարզվում է, որ կործանիչ սարքերը ուղարկված են «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար: Այս կազմակերպության վերաբերող թղթապանակներում գտնվում են նաև համանման այլ փաստաթղթեր:

Հետաքննությունից պարզվում է նաև, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին և կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին վերաբերող կարևոր գրությունները մեշտեղից վերացված են: Հավաստի ապացույցները վկայում են նույնպես, որ Թալաաթ բեյի պաշտոնանկությունից առաջ ներքին գործերի մինիստրությունից հասարակական անվտանգության նախկին տնօրեն Ազիյ բեյին ուղղված հրահանգներն ու այլ կարևոր թղթակցությունները ետ չեն վերադարձվել (տե՛ս գործ № 31): Պարզվում է նաև, որ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, ղեկն պատերազմ հայտարարելուց առաջ, նպատակադրված է, եղել պատերազմի մեջ մտնելու: Այս պա-

բազան անհրժեքելիորեն հաստատվում է 1330 (1914) թվականի օգոստոսի 17-ի կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրի բնյի ստորագրությամբ կրող գրությունից, որը էրզրումի քաղաքագլխի միջոցով հանձնվել է Բեհաէդդին Շաքիր բեյին:

Դիարբեքիրում տեղի ունեցած խռչանազումներն ու կոտորածները տեղի են ունեցել փախուստի մեջ գտնվող Թալաաթ բեյի զորմամբ: Այն հաստատվում է [Տեր]-Ջորի մութասարրիֆ Ալի Սուադ բեյի կողմից հիշյալ Թալաաթ բեյին ուղարկված ծածկագիր հեռագրի բովանդակությամբ, որ խոսվում է վալիին և կոմիսար Մեմդուհին իր համհարդի հետ մահապատժի ենթարկելու անհրաժեշտության մասին: Վերածնված պատասխան ծածկագիր հեռագրում կա «ի պահ դեռևս նշումը» (Կործ Ն 8, փաստաթուղթ Ն 1):

Ներքին գործերի մինիստրության հատուկ գրասենյակի պետ Իհսան բեյը հաստատում է, որ այն ժամանակ, երբ ինքը գտնվելիս է ելզլի Քիլիսի կայմախամի պաշտոնում, Ստամբուլից Հալեպ գործուղված Արդուլահադ Նուրի բեյը հայտարարել է, որ «տեղահանման իմնական նպատակը [հայերի] ունչացումն է» և ավելացրել է նաև, որ ինքն այդ հարցով կապի մեջ մտնելով Թալաաթ բեյի հետ, նրանից ուղղակի ստացել է կոտորածի հրաման, որ նա [Թալաաթը] ձգտել է համոզել իրեն, որ դա՛ է երկրի փրկությունը: (Տե՛ս հարցաքննության փաստաթղթերը, էջ 15):

Բալուի քաղաքագլուխ Մյուֆիդ բեյը 1331 (1915) սեպտեմբերի 11-ի թվագրությամբ ներքին գործերի մինիստրության ուղարկած ծածկագիր հեռագրով հաղորդել է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար դոկտ. Միդհատ բեյը դեռևս Բալուի պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ, Չանկերիից գեպի Բալուի մութասարրիֆություն ուղարկած հեռագրով հայտնել է, որ Անկարայի վիլայեթից արտոլված հայերի ընդհանուր թիվը հասել է 61 000-ի, որ այդ տեղահանությունը նպատակահարմար է նախ տեղի մահմեդականների թիվը կայունացնելու, մյուս կողմից էլ, այն հետագայում նպաստավոր կլինի Բալուի համար (գործ Ն 8, փաստաթուղթ Ն 2): Այս փաստը վկայում է, որ տեղահանությունը ռադմական կամ կարգապահական միջոցառում չի եղել, այլ այն տեղի է ունեցել զուտ կոմիտեի ցանկությամբ և նախաձեռնությամբ, ինչից և ներշնչվել է Միդհատ բեյը:

Կարճ ժամանակով Չանկերիում գտնվող այս անձը հեռվից չէր կարող ապավորություն ունենալ Անկարայի վիլայեթի բնակչության մասին նախալ կարծիք ունեռ նաև իր վիլայեթի բնակչության մասին: Չանկերին մտնում է Կաստամունուի մեջ և այդտեղի մահմեդականները շրջակա վայ-

րերում տեղի ունեցող զեպրեկին վերաբերվել են ատելությամբ: Նույնիսկ մի օր, մի խումբ մեծամեծներ և ավագանիներ իրենց մշտֆթիի հետ դիմել են քաղաքագլուխ Ռեշիդ փաշային հետևյալ խոսքերով. «Շրջակա վիլայեթներից հայերին իրենց երեխաներով միասին մորթվող անասունների նման քշում են դեպի լեռները և այնտեղ կոտորում: Մենք չենք ուզում, որ մեր վիլայեթում այդպիսի բան կատարվի: Մենք վախենում ենք աստծո ցասումից: Պետությունը ոչ թե դաժանությամբ է կառավարվում, այլ բուսականությամբ: Խնդրում ենք, որպեսզի մեր վիլայեթում այսպիսի կոտորած տեղի չունենա: Այս անձինք արտասովալի աշքերով հեռացել են քաղաքագլխի մոտից, խոսք առնելով, որ իրենց վիլայեթում նման արարք չկատարվի (Այս մասին արձանագրված է վիլայությունների երկրորդ մասի 15-րդ էջում):

Ստորև բերվում է էրզրումի վիլայեթի վալի Քահսին բեյի 1331 (1915) հուլիսի 15-ի իվազությունում ծածկագիր հեռագիրը, ուր խոսվում է «Թեշթիլաթ-ը մահսուսե»-ի և նրա հետ համագործակցող ժանդարմների կողմից հայերի հանդեպ գործադրված բռնությունների և վայրագությունների մասին. «Ֆայիք տնունով մի լեյտենանտ տիրացել է Արարյունի և ուղղիկներին, իսկ լեյտենանտ Քյամիլ էֆենդին հափշտակել է 1863 լիրա գումար, 35 բեռ ապրանք և մեծ քանակությամբ զոհարեղեն: Դրամի հափշտակությունը և կանանց հանդեպ գործադրված բռնությունները չափազանց ամոթալի և քաջության հետ ոչ մի առնչություն չունեցող երևույթներ են: Անհրաժեշտ է այդ վայրագություններին վերջ տալ, հատկապես «Թեշթիլաթ-ը մահսուսե» անվան տակ բոլոր կողմերում ղեզերող հրոսակներին: Խարբերդի վալին հաղորդում է, որ բոլոր ճանապարհները լի են կանանց և երեխաների դիակներով, որոնց չեն հասցնում թաղելու: Լավ կլինի, որ մենք պաշտպանենք մեր անցյալի քաջության նկարագիրը: (Գործ № 8, փաստաթուղթ № 4): Փախուստի մեջ գտնվող Քալա-աթ բեյին ուղղված այս հեռագիրը պահվում է մեջլիսի 5-րդ բաժնի թղթապանակում: Այս հեռագիրը հաստատում է [Տեր]-Ջորի քաղաքագլուխ Ալի Սուադ բեյի վերոհիշյալ ծածկագիր հեռագրում արտահայտված գաղտնի նպատակները:

Ստորև բերվում է էրզրումի «Թեշթիլաթ-ը մահսուսե»-ի նախագահ Բեհաէդդին Շաքիր բեյի ստորագրությամբ Խարբերդի վալի Սաբիթ բեյին և Նազըմ բեյին ուղղված ծածկագիր հեռագրի բովանդակությունը, որի ֆոտոպատճենը գտնվում է № 9 գործում:

«Շղբայր իմ, մեզ պարզորոշ տեղեկացրեք, այդտեղից ուղարկվող հայերին զտու՞մ եք, թե՞ ոչ: Վտանգավոր մարդկանց, որոնց վտարման

ու արքայի մասին հայտնել եք, ոչնչացնում եք, թե ճամփու եք դնում»:

Այս փաստը ցույց է տալիս, որ մինչև այսօր փախուստի մեջ զրտնրվող վերահիշյալ Ռեսնելի նազըմ բեյը, այդ ժամանակ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության նախագահի ընկիւղ-լիազորը լինելով, գաղտնի կապ է ունեցել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ և ըզտադվել է հայերի քնաշնչման գործով:

Սամսուի պատասխանատու քարտուղար, լեյտնանտ լեյտնանտ թյամը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին ուղղված հեռագիրը, ինչպես նաև Միգհատ Շյուքրի բեյի կողմից «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ներկայացուցիչ՝ ղոկտ. Նազըմին հասցեագրված 1330 (1914) ղեկտեմբերի 16-ի թվագրությունը կրող հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիրը՝ «55 հոգուց բաղկացած շեքներին 5-րդ խումբը Թուֆան աղայի գլխավորությամբ մատուցալին նավով ուղարկեք», լիովին հաստատում է, որ կուսակցության կոմիտեն կապված է եղել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ և այլ վայրերում գտնվող նրա մասնաճյուղերը վաղուց ի վեր զբաղված են եղել հրոսակախմբեր պատրաստելու գործով:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Բալըքեսիրի ընկիւղ-լիազոր Մուսայի ստորագրությամբ 1330 (1914) նոյեմբերի 20-ի թվագրությամբ Միգհատ Շյուքրի բեյին և ղոկտ. Նազըմին հասցեագրված նամակների բովանդակությունից լիովին բացահայտվում է, որ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն համագործակցել է ներքին գործերի մինիստրության հետ՝ հրոսակախմբեր պատրաստելու գործում:

Կուսակցության Բուսայի ներկայացուցիչ 1330 (1914) թվականի ղեկտեմբերի 19-ին կենտրոնական կոմիտեին ուղարկված գրությունը նույնպես հաստատում է, որ բանտերից դուրս լինող հանցագործներն ու ավազակներն ընդգրկվելու են «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ, իսկ այս կապակցությամբ սկզբնական շրջանում ջանք գործադրվեց միամիտ մարդկանց համոզելու, որ այդ ավազակախմբերը իրեն թե մասնակցելու են պատերազմական գործողություններին: Մինչդեռ վերահիշյալ ապացույցներն ու բոլոր փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ այդ հրոսակախմբերը ստեղծված էին տեղահանված [հայերի] քարավանները կոտորելու և ոչնչացնելու նպատակով:

Լիովին ապացուցված է, որ այդ կոտորածները տեղի էին ունենում Թալաթ, Էնվեր և Ջեմալ բեյերի անմիջական հրամաններով և գիտություն (գործ 11), 1331 (1915) հուլիսի 21-ի թվագրությամբ կրող Թալաթ բեյի ժամկադի հեռագիրը, որն ուղղված է Դիարբեքի, Նար-

բերդի, Ուրֆայի և [Տեր]-Զորի վալիներին և մութասարրիֆներին, հրահանգում է ճանապարհներին մնացած դիակները թաղելու, լքյալ գույքը վառելու և ընդհանրապես դիակները ձորերը, գետերը և լճերը լցնելու մասին:

Զորորդգ բանակի հրամանատար Զեմալ բեյի 1331 (1915) հուլիսի 1-ի թվագրությամբ Դիարբեքիի վալիին ուղղված մի այլ հեռագրից ենթադրվում է, որ Սփրատ գետի հարավային մասում, ջրի երեսին հայտնվող դիակները կարող են ապստամբական²⁰ շարժման ընթացքում սպանված հայեր լինեն, ուստի պահանջվում է, որ դրանք հավաքվեն և թաղվեն իրենց բնակավայրերում (գործ 11, փաստաթուղթ № 3):

Ի պատասխան Զեմալ բեյին, 1331 (1915) հուլիսի 3-ի թվագրությամբ սանձամբ նշու էրող ստված է. Սփրատը առնչություն չունի մեր վիլայեթի հետ, հաշնակա՛ն է, որ այդ դիակները գալիս են էրզրումի և Խարբեքի կողմերից: Այնտեղ, ապստամբության ընթացքում սպանվածների դիակները դրվում են ամայի վայրերում գտնվող խոր քարայրները կամ էլ այրվում են: Թաղելը բացառված է:

[Տեր]-Զորի նախկին մութասարրիֆ Ալի Սուադ բեյը հիշյալ լուրն ուղարկվող հայերի ճակատագրի մասին տեղեկություն տալով. նշել է, որ Հալեպի հեռագրական դործակալությունում աշխատող «Թասվիր»-ի էֆքյար²¹ թերթի նախկին թղթակից Ակյահ բեյը [Տեր]-Զորի մութասարրիֆ Սալիհ Զեքի բեյի հետ զրուցելիս հարցրել է. «Քո մասին ասում են, որ 10 հազար հայ ես ոչնչացրել, ճիշտ է»: Ի պատասխան այդ հարցումի, Զեքի բեյը պարծենալով ասել է, «Ես նամուս ունեմ, 10 հազարը ի՛նչ է որ, մի քիչ վերև բարձրացիր»: (տես գործ 6 և 14, փաստաթուղթ № 4, ինչպես նաև գործ 11, փաստաթուղթ № 1):

Խարբեքիի վալիի կողմից Մալաթիայի մութասարրիֆին ուղարկված ծածկագիր հեռագրի առաջին մասում հաղորդվում է, որ ճանապարհներին շատ մեծ թվով դիակներ կան, և նրանք կարող են վտանգավոր հետևանքներ ունենալ: Խորհուրդ է տրվում ղեկառնել ներքին գործերի մինիստրությանը, որպեսզի վճռական քայլեր ձեռնարկվի այս հարցը անուշադրության մատնող պաշտոնյաներին պատժելու համար: Նշվում է նաև, որ անհրաժեշտ է մի քանի ազդեցիկ ղեկավարների տրամադրության տակ բավարար թվով ժանդարմներ նշանակել՝ սահմանի ներսում գտնվող բոլոր դիակները թաղելու համար: 1331 (1915) սեպտեմբերի 15-ի թվագրությամբ Ռեշիդի կողմից ներքին գործերի մինիստրությանն ուղարկված ծածկագիր հեռագրում նշվում է, որ Դիարբեքիից արտաքսված հայերի թիվը հասնում է հարյուր քսան հազարի, որը ցույց է

տալիս կատարվող գործողության ծավալն ու նշանակությունը (գործ 12, փաստաթուղթ № 1):

Երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամիլի ստորագրությանը կրող հեռագրում նշված է, որ հայերից որևէ մեկին հովանավորող մահմեդականը մահապատժի է ենթարկվելու իր ընակավայրում, և առանձն էլ հրդեհվելու է: Եթե հովանավորողը պետական պաշտոնյա լինի, ապա գործից վտարվելով՝ դատվելու է զինվորական դատարանով: Իսկ եթե զինվորական լինի, ապա որպես հանցագործ՝ կանգնելու է ռազմական բարձր աստիճանի առաջ, (գործ 13, փաստաթուղթ № 1): Այս խստությունները ցույց են տալիս, թե ինչու տվյալ վայրի մահմեդականները և ժամեր պաշտոնյաները չէին կարողանում տեղի ունեցող զազանությունների առջև առնել:

Տրապիզոնի նախկին պատգամավոր Հաֆեզ Մեհմեդ բեյի տված ցուցմունքից (գործ № 15)՝ բացահայտվում է, թե ինչպես հայերին Սև ծովի ափերին նավ նստեցնելով խեղդամահ են արել: Նույնիսկ այս ողբերգության մասին, երբ ինքը հայտնել է Քալաթ բեյին, վերջինս ոչ մի թալլ չի ձեռնարկել [Տրապիզոնի] վալի Զեմալ Ազմիի նկատմամբ: Այս հանգամանքն առավել ևս ծանրացնում է Քալաթ բեյի հանցագործությունը:

Էրզրումի վալի Մյունիր բեյի 1331 (1915) դեկտեմբերի 14-ի թվագրությանը կրող ծածկագիր հեռագիրը (գործ № 16) ցույց է տալիս, որ հակառակ նախկին վալի Քահսին բեյի գործադրած ջանքերին, էրզրումից Քըզիի նստապարհով ուղարկված հայերի քարավանները կոտորածի են ենթարկվել կենտրոնական կոմիտեի անդամ Բեհաէդդին Շաիրի բեյի կազմած հրթրակախմբերի և զերսիմցիներին²² կողմից:

Զեմալ Ասաֆ բեյի գրավոր ցուցմունքի մեջ (գործ № 18) նշված է, թե ինչպես տեղահանվածները կոտորածի են ենթարկվել բուրդ Ալոի սվադակախմբի կողմից, որը կազմակերպել էր Չանկըրիի կուսակցության նախկին պատասխանատու քարտուղար, ալժմ առևտրական Զեմալ Ռզուր բեյը: Այս հանգամանքը ևս ցույց է տալիս, թե ինչպես կենտրոնական կոմիտեն այս խնդրում համագործակցել է կուսակցության [չըջանայի՞] ձեռնադրույթիչներին հետ:

Հատկապես ուշադրության արժանի տեղեկություններ կան ղեղապետ հալի Ռիշայ բեյի ընդարձակ տեղեկագրում, որը կազմված է որոշակի անուններով և փաստացի վկայությունների հիման վրա (տե՛ս գործ № 2, էջ 1): Այսպես, Անկարայի տեղահանության քննաքննում Միտլալուն և առաջադիմություն կուսակցության տեղական ակումբի

վարիչի մոտ ուղարկելով Թայիր տնունով մեկին, կենտրոնական կոմիտեն հրահանգել է, որպեսզի պաշտոնից հեռացվեն զինվորական առողջապահության հայ ծառայողները: Մեմգուհ Շեվքեթ բեյը և նրա եղբայր Ռաֆետ բեյը, այդ ժամանակամիջոցին Անկարայում լինելով, գործակցել են կենտրոնական կոմիտեի հետ և ձեռք բերել հսկայական կարողություն: Տեղեկագրում նշվում է, թե ինչպես կուսակցության ներկայացուցիչ-քարտուղար Նեջատի բեյը միջամտել է Անկարայի տեղահանության գործին և այդ խնդրում իր եռանդուն մասնակցությունն է բնեցել նաև հիշյալ վիլայեթի նախկին օստիկանապետ մանաստըրցի Բահաէդդին բեյը:

Այն ժամանակ, երբ տեղի ռազմական դատարանը մեղադրական գործ է հարուցել վերահիշյալ Բահաէդդին բեյի նկատմամբ, նրան շտապ կանչել են Ստամբուլ: Հակառակ ներքին գործերի մինիստրության ներկայացրած պահանջին, նրան վերաբերող հետաքննության փաստաթղթերը մնացել են տեղում: Հետագայում նրա գործը քննարկվել է ռազմական մինիստրությունում, և այդպիսով վերջինս ազատվել է դատաքննությունից:

Հետաքննության արդյունքների համաձայն, նրանք, ովքեր քննադատել և շեն մասնակցել կատարվող ողբերգություններին, համարվել են հայրենիքի դավաճաններ, իսկ [մանաստըրցի] Բահաէդդինի նման ակտիվ գործիչներն արժանացել են շափից ավելի հովանավորության: Նույնիսկ ներքին գործերի նախկին մինիստր Քալաթ բեյը հիշյալ [մանաստըրցի] Բահաէդդին բեյին հասույժ ծանուցագրով ծառայության է ուղարկել արևելյան գործերի օպերատիվ դորախմբի հրամանատար Վեհիբ փաշայի մոտ: Միառժամանակ նա աշխատել է Սամսոնի ռազմական ուղևորության (նրա մասին տրված ցուցմունքները գտնվում են Վեհիբ փաշային վերաբերող թղթապանակում):

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Կաստամոնուի վալի Ռեշիդ փաշան ծածկադր: հեռադիր է ստացել Բահաէդդին Շաքիր բեյից, ուր նշված է եղել, որ հայերի տեղահանության հարցը խիստ անհրաժեշտություն է (տե՛ս... N 2, էջ 13): Իսկ կուսակցության Կաստամոնուի քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդին, ընայած, որ իր ժամանակին զգուշացրել է [ներքին գործերի] մինիստրությանը տեղի բնեցող տեղահանություն, կառուրածի և այլ վայրագությունների մասին, սակայն նրա գործադրած ջանքերը մնացել են ապարդյուն:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գումարած մի ժողովում նախագահը թաքրիթ է ներկայացրել Քալաաթ բեյին, որ նրկարագրված են եղել հայերի հանդեպ գործադրված դաժանություններն ու կոտորածները, և այս կապակցությամբ պահանջել է դատաքննության ենթարկել կուսակցության մի շարք շրջանային սյատասխանատու քարտուղարներին, այդ թվում ղեկտ. Ռեշիդին, Ջեմ ալ Աղմիին, Սարիթին, Մուամմերին, Աթիֆին և կալանատների ընդհանուր տնօրեն Իբրահիմ բեյին: Մինչդեռ Քալաաթ բեյը մի կողմ է շարտել այդ թաքրիթը, ակնարկելով, որ այն պահվի:

Իզմիրի պատգամավոր Բհասն Օննիկ էֆենդին ըսյմունքում նշված է, որ երբ ինքը Իզմիրի «Սպորտինգ կլուբի» մեջ Քալաաթ բեյին ասել է, որ ղեկտ. Նազըմը և իր գործընկերներն են իսկական բռնություն գործադրողները, Քալաաթը պատասխանել է. «Ես այս տեղացիներին մյուսների նման կենթարկելի նույն ճակատագրին»: (տե՛ս գործ N 3):

Վեհիր փաշայի վկայության մեջ (տե՛ս գործ N 7, էջ 3) նշվում է, որ հայերի նկատմամբ կատարված վայրագություններն ու կոտորածները, նրանց ունեցվածքի թալանն ու կողոպուտը որոշված է եղել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից: Եվ այդ կոտորածների, ինչպես նաև բոլոր գազանությունների իրագործման համար, Բեհաէդդին Շաքիր բեյը երրորդ բանակի շրջանում պատրաստել է հատուկ մարդասպաններ և փնտմար ղեկավարել նրանց: Նույնիսկ պետության ղեկավարները ենթարկվել են Բեհաէդդին Շաքիրի հրամաններին և հրահանգներին: Երրորդ բանակի կողմից կատարված բոլոր բռնությունների, խարդավանքների և բանսարկությունների մտահղացողը նույնպես եղել է Բեհաէդդին Շաքիրը: Նրա կողմից հավաքագրված մարդկանց մի մասը եղել են մահապատժի ենթակա հանցագործներ, իսկ մի մասն էլ՝ արնախում ժանդարմներ... Գրավոր բերված բոլոր ցուցմունքները մեղադրական հավաստի ապացույցներ են՝ ուղղված «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և մեջլիսի անդամների դեմ:

Հարցաքննության վերաբերող փաստաթղթերի 6-րդ էջում նշված է, որ Սուլեյման Նազիֆ բեյը Բաղվադից զնալի Դիարբեքլիի սահմանամերձ շրջանները գալու ժամանակ դիակների գարշահոտությունից փակել է քիթը²³, Երբ Ջեմալ փաշա՝ հարցում է կատարել Քալաաթ բեյին Կոնյայի նախկին վալի Ջելալ բեյին Հալսպից հեռացվելու մասին, վերջինս պատասխանել է, որ հայկական հարցին վերաբերող իր տեսակետը համընկնում է կենտրոնական կառավարության տեսակետի հետ, որ

դուկտ. Նաղըմի կողմից ուղարկված պատգամավոր Ալի Ռիզայի նշանակման հարցը վճռված է եղել կենտրոնական կոմիտեում մանրամասն քննարկվելուց հետո:

[Զեյալ բեյի]²⁴ հեռացման պատճառը այս ձևով բացատրվելուց հետո. ելլի [Զեմալ փաշան] այս հարցի վտանգավորության մասին Ստամբուլում զգուշացրել է Թալաաթին և Նազըմին, նրանք պատասխանել են, որ դա անհրաժեշտ է և օգտակար: Դուկտ. Նազըմը Նույնիսկ ասել է, որ այս նախաձեռնությունը վերջնականապես կլուծի արևելյան հարցը:

Հայրի էֆենդին իր վկայության մեջ նշում է, որ ինքը ամեն ջանք գործադրել է այդ բոլորը կանխելու, բայց և այնպես տեղահանության և կոտորածին հակառակվելու համար իրեն ևս հեռացրել են պաշտոնից (հարցաքննության թղթապանակ, էջ 17): Քաղաքացիական հետաքննության հանձնաժողովի նախկին տնօրեն Համիդ բեյի տված ցուցմունքից պարզվում է, որ Անկարայի նախկին վալի Մազհար բեյը հեռացվել է պաշտոնից, իսկ Դիարբեքիրի վալին ոչնչացրել է իր երկու կայմականներին այն բանի համար, որ նրանք դեմ են եղել [հայերի] տեղահանությանը, ինչպես նաև արարների դեմ գործադրվող բռնություններին ու սպանություններին:

Հարցաքննության վերաբերող թղթապանակի 34, 38, 43 էջերում տրված է ֆինանսների մինիստրության եկամուտի բաժնի ընդհանուր տնօրեն Լութֆի բեյի ցուցմունքը, որը վերաբերում է կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյի գործունեությանը, ինչպես նաև Տրապիզոնում կատարված սղրկողությունը և նրա պատասխանատուներին:

Բեհադդին Շաքիր բեյի էրզրումից Անթալիայի մութասարրիֆին ուղարկած ծածկագիրը հեռագրում նշված է. «Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Սիվասի, Տրապիզոնի շրջաններում 7 մի հայ շի մնացել, բոլորը արտաքսվել են Մոսուլի և [Տեր]-Ջորի կողմերը: Իսկ դուք ի՞նչ եք անում Անթալիայում»:

Անթալիայի նախկին մութասարրիֆ Սարուր Սամի բեյը իր բացատրագրում (հարցաքննության թղթապանակ, էջ 44) նշում է, որ այս հեռագրի սյուժեներ ինքն ուղարկել է Թալաաթ բեյին, բայց ոչ մի պատասխան չի ստացել: Անկարայի տեղահանության և այդ տեղի կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Նեջատի բեյի մասին Ռադի բեյի տված տեղեկությունները բավարար ապացույցներ են այդ ամբաստանությունը հաստատելու համար:

Բեհաէդդին Շաքիր բեյը ներքին գործերի մինիստր Թալաթ բեյի միջոցով ծածկագիր հռագիր է ուղարկել կենտրոնական կոմիտե: «Թեշ-քիլաթ-ը մահսուսե»-ի փաստաթղթերի թղթապանակներից մեկում հայտնաբերված և 69 համարի տակ վերծանված այդ հռագրի հակառակ կողմում, որպես պատասխան, գրված է հետևյալը. «Քանի որ այլևս այդտեղ գործ չունեք, Արդվինից առավել կարևոր մի պաշտոն ստանձնելու համար շտապ շարժվեք դեպի Տրապիզոն: Այստեղից մեկնող Յակուբ Զեմիլ²⁵ բեյը ձեզ կրերի անհրաժեշտ է՝ հանգն ու առաջադրանքը»:

Այս [հռագիրը] լիովին հաստատում է նրանց միջև գոյություն ունեցող ներքին կապն ու համագործակցությունը²⁶:

Մեղադրվող մինիստրները հարցաքննության ընթացքում պատճառաբանել են, որ իրենց գործը ըստ պաշտոնավարության լավու է ոչ թե ռազմական ատյանում, այլ սահմանադրական սկզբունքով կազմված գերագույն դատարանում: Ավելորդ է բացատրել, որ նրանց կողմից հիշատակված 92-րդ հոդվածը «մինիստրի կամ մինիստրների խորհրդի անդամի պաշտոնավարության» վերաբերում է քաղաքական հանցագործությանը: Սահմանադրական օրենսգրքի 33-րդ հոդվածի համաձայն մինիստրներին սովորական հանցագործություն կատարելու կամ մասնակցություն ունենալու դեպքում ոչ մի արտոնությունից օգտվելու իրավունք չի վերապահվում: Նման հանցագործությունները քննելու հարցը մտնում է սովորական դատարանների իրավասության մեջ: Արտակարգ դրություն հայտարարված շրջաններում քաղաքացիական օրենքների և դատարանների փոխարեն իրավասություն են ձեռք բերում ռազմական ատյանները:

Սպանություններին և բռնագրավումներին վերաբերող հոդվածների հաստատումը մտնում է ռազմական ատյանի իրավասության մեջ և ըստ մեղադրական եզրակացության բովանդակության, պաշտոնի հարցում ոչ մի վերապահություն չի կատարվելու:

Այսպիսով, մեղադրյալների դատապաշտպանների կողմից առաջ քաշված դատական անիրավասության հարցը վերացվում է: Վերևում բերված փաստերի ու վկայությունների հիման վրա դոկտ. Բեհաէդդին Շաքիր, դոկտ. Նազըմ, Աթիֆ, Ռիզա, Զեմադ, Ազիզ, էնվեր, Զեմալ և Թալաթ բեյերը, որպես հանցագործության անմիջական մասնակիցներ՝ մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի 1-ին կետով և 171-րդ հոդվածով²⁷: Սայիդ Հալիմ փաշան, Միդհատ Շուքրի, դոկտ. Ռուզուհի, Փյուլյուկ Թալաթ, Զիյա Գյոթալփ, Փեմալ, Ահմեդ Նեսիմի,

Շյուքրի, Իբրահիմ, Խալիլ բեյերը, շնայած որ անմիջական մասնակցութիւն չեն ունեցել կատարված հանցագործութիւններին, բայց գիտակցաբար համագործակցելով, անուղղակիորեն մասնակցել են վերոհիշյալ հանցագործութիւններին, որի համար էլ մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի երկրորդ մասով: Մեղադրյալների դատաքննության՝ գործը ներկայացվում է Ստամբուլի կայսերական ռազմական ատյանին, իսկ մեղադրական փաստաթղթերի մանրամասն հետաքննութիւնը՝ նույն ատյանի դատախազութիւնը²⁸:

10 ռեչբ 1337 թ. [1919 թ. ապրիլի 12]:

Նախազան — «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցության անդամներ հանդիսացող այս անձինք ընդհանուր ժողովի և կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ ընթացան սխալ ճանապարհով և, հատկապես, օգտվելով համաշխարհային պատերազմի ճգնաժամից, իրենց մոլի նպատակներն ու տհաճ թվացող հարցերը ձգտեցին իրագործել հապճեպորեն և դաժանությամբ: Ո՛չ մի ողջամիտ մարդ չէր կարող ամաձայնել նրանց գործադրած այդ արարքների հետ: Նրանք արտարուստ ցույց էին տալիս, թե իբր պաշտպանում են ազգային շահերը և ապահովում երկրի ամբողջականութիւնը, մինչդեռ իրականում իրենց նախաձեռնած գործողութիւններով մեծ դժվարութիւններ ստեղծեցին պետութիւն քաղաքականութիւն և տնտեսութիւն ասպարեզում: Այդ ձևով բնդհանուր դորահավաքի կապակցութեամբ բոլոր կողմերում հայտարարված արտակարգ դրութիւնից օգուտ քաղելով, սկսեցին ժողովրդին բարոյապես ճնշել, բռնութիւններ գործադրել և մեծ դժվարութիւններ ստեղծել պետութիւն կառավարման գործում: Խոսքի ազատութիւն նշույլն անդամ չէր մեացել: Ժողովրդին հասցված վնասը չափ ու սահման չունեի: Մյուս կողմից, իրենց դիվային ծրագրերը իրականացրին իրենց իսկ կազմակերպած մարդասպան հրոսակախմբերի միջոցով: Գործադրված դաժան արարքները ոչ միայն առնչութիւն չունեն օսմանյան օրենքների և կանոնադրութիւնների հետ, այլև անհամատեղելի են մեր հավատքին²⁹, Բընական է, որ այդ բազում բռնութիւններն ու վայրագութիւնները խորատելութիւն առաջացրին մարդկանց սրտերում: Արդ, որպես անմիջական մասնակիցներ, դուք ևս մեծ դեր եք խաղացել այդ հանցագործութիւնները գործադրելու խնդրում, որի համար էլ մեղադրվում եք: Ուշագիւր եղեք, այդ մեղադրանքը բացահայտվելու և ապացուցվելու է դատախազի կողմից (խոսքն ուղղելով դատախազին)՝ խնդրեմ:

Դատախազ Մուստաֆա Նազմի բնյ — Դատարանում ներկա գտնվողների և բացականների ամբաստանությանը վերաբերող թրևական հողավածները պայդաբանված են մեղադրական եղբակացութունում: Իսկ մեղադրանքին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերն ու վկայություններն անվանական կարգով դասավորված են թղթապանակների մեջ: Սա կարծում եմ, որ ավելորդ ժամանակ չվատնելու համար անհրաժեշտություն չկա այդ բոլորի վրա կրկին կանգ առնելու և այսօրվա համար նշանակված դատաքննությունը հետաձգելու հաջորդ օրվան: Հարցաքննության ընթացքում ճշմարտությունը բացահայտվել է կատարելապես: Այնուհանդերձ դատաքննության կարեւորության և նրա միայն արդարության վրա հիմնվելու փաստը ապացուցելու նկատառումով ուղում եմ մի քանի խոսք ևս ավելացնել: Հայտնի է, որ ազգերի համատեղությունը, պետությունների գոյատևումը ուղղակի առնչվում են իրավունքի, արդարության և հավասարության կատարյալ ապահովության հետ: Հետևաբար, մի նրկում իրավունքի և արդարության առկայությամբ է պայմանավորված այդ երկրի հասարակական կյանքի գոյատևումը: Այդ գործոնների բացակայության դեպքում հասարակությունը չի կարող հարատևել: Տարիներ ի վեր Օսմանյան կայսրության մեջ տարբեր ազգությունների առկայությունը մեծ դժվարություններ է հարուցել և զրգարատար բերեմն նրանք իրար հետ բախվելով, արյունալի էջեր են արձանագրել նրա պատմության մեջ³⁰: Օսմանյան օրենսդրության, օսմանցու խղճին անհարիր այնպիսի հանցագործություններ են տեղի ունեցել, որոնք երբևէ չէին կարող ընդունվել սուլթանության և մեծն խալիֆայության կողմից: Օսմանյան օրենքները, որոնց թարգմանն եմ ևս այսօր, երբեք չեն կարող հանդուրժել և ներել այդ բոլորը: Օսմանյան տարածքում անպատիժ մնացած հանցագործություններն պատժվելու են օսմանյան օրենքի համապատասխան հողավածներով: Գիտի հատուցվի զոհ գնացած անմեղ մարդկանց արյունը և արդարություն տնեւացող օսմանյան ժողովուրդներն ի վերջո պիտի հասնեն դրան: Իրականում օսմանյան տարածքում գտնվող երկրները ծաղալի են արդարության: Դարերի ընթացքում իսլամի բոլոր ավանդությունների աստիճանաբար թուլացման հետևանքով այդ երկրները չեն կարողացել ինչպես հարկն է օգտվել նրա իրավական կանոններից: Իրավունքն ու արդարությունը վերականգնելու ներշնչանքով է, որ մահմեդականները, քրիստոնյաները և բոլոր ազգություններն ամեն կերպ նեցուկ են կանգնել 1908 թվականի սահմանադրությանը: Չնայած այն բանին, որ բոլոր մտավորականներն ու գիտակից մարդիկ իրենց ուժերով շանաքին վերահաստատել սահմա-

նադրութիւնը, ավա՞ղ, արդարութեան ու իրավունքի պաշտպանութեան փոխարեն երկրում ծայր առան անթիվ անհամար վատ երեւոյթներ, որոնց հետեանքով էլ օսմանյան ազգութիւնները սկսեցին իրարից մեկուսանալ: Հուսախար եղան նաև բաղմամբիվ հայրենասեր անձինք: Սահմանադրութեան հռչակումից հետո «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան թեւադրանքով կատարված սպանութիւնները, օվերսիւթութիւնները, վայրագութիւնները, շարաշահումները ծանր հետեանքներ թողեցին ժողովրդի վրա: Օսմանյան պետութեան համար մեծ աղէտ եղան նաև համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած արյունահեղութիւններն ու կոտորածները:

Բարբառոտ արարքներ կատարված կոտորածները, տնարգ շարաշահումները, դժբախտարար, նույնպես վերագրվում են «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեին, նրա պլենումներին և «Թեղրիաթ-ը մահաուսեն»-ի գործունեութեանը: Եվ այս անձնագործութիւնները դատի են տրված ոչ թէ միմիտրի պաշտոնում զանվելու համար, այլ «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան մեջ ղեկավար դիրք ունենալու և կենտրոնական կոմիտեի անդամ լինելու հանգամանքով: Կոտորածների և շարաշահումների հետեանքով օսմանցիների արժանապատիւթեան վրա ընկած արյունոտ հետքերը, օսմանցիների ճակատը մրոտած սև բծերը կարելի է ջնջել միմիայն արդարութեան գրով: Եվ այս ձևով ջնջելու համար նրանց ղեմ հայտարարվում է ջիհատ: Պատժվելու են հանցագործութիւն կատարած մահմեդական թեքրիստոնյա անձինք: Դատախալութիւնը չի կոչված միակողմանի հետաքննութիւն կատարելու: Բոլոր դատախալութիւններին նման մենք ևս պատրաստ ենք բողոքները քննարկելու և լսելու տուժած կողմի դանդատները: Լինի մահմեդական կամ քրիստոնյա, օսմանցու թափած արյունը անհատույց չի մնալու: Այդ աղետալի բախումների ընթացքում, մահմեդական սպանող քրիստոնյա օսմանցիների նկատմամբ նույնպես հետաքննութիւն եմ կատարելու³¹: Այնպես որ, հանցագործները պատժվելու են, և արկածախնդրական պատերազմի պատճառով անմեղ մարդկանց կորցրած արյունը հատուցվելու է այս բարձր ատյանում: Ամբողջ մահմեդական աշխարհի խալիֆ, օսմանցիների փաղիշահ՝ Նորին մեծութիւն Մեհմեդ խանը³² հաստատակամորեն վճռել է, որ լիովին վերականգնվի իսլամի արդարութիւնը: Նույն նպատակն է հետապնդում նաև ներկայիս կառավարութիւնը: Մի խոսքով, օսմանյան ազգութիւնները խորը վշտահոսութիւն են տածում իրենց փաղիշահի արդարացի որոշման և այս բարձր ատյանի³³ արդարադատ գործունեութեան նկատմամբ: Համոզված ենք, որ դատական այս հանձնաժողովը գործադրելու է իր բո-

չոր կարողութիւնները՝ հիմնվելով միմիայն խղճի և արդարութեան վրա։ Բնական է, որ արդար դատարանի վրա չի կարելի քաղաքական վրեժ-խնդրութեան նկատառումներով ճշշում գործադրել և կամ վերապահում-ներ անել։ Ո՛չ մի պետութիւն կամ քաղաքակիրթ ժողովուրդ օսմանյան պետութիւնից և դատարանից ցայսօր չեն պահանջել և չեն էլ կարող պահանջել, որպէսզի պատժի ենթարկված հանցագործը արդարացի։ Մեղանից պահանջվում է հանուն մարդկային իրավունքի պաշտպանութեան գործադրել արդարադատութիւնը։ Նույնիսկ մեծն խալիֆները հարգանքով գլուխ են խոնարհել իսլամի արդարադատութեան առաջ։ Օսմանյան դատարանի և դատավորների առաջ նույն վերաբերմունքը պիտի ունենան նաև մինիստրներն ու վեզիրները։

Մեղադրական եզրակացութիւնում ցույց տրված և անմիջական իրենց հեղինակութեամբ կատարված հանցագործութիւնների համար մեղադրվում են դոկտ. Բահաէդդին Շաքիրը, Նազըմը, Աթիֆը, Ռիզան, Զեվազը, Ազիզը, Էնվերը, Զեմալը և Թալաաթը։ Այդ հանցագործութիւններին անուղղակիորեն մասնակցութիւն ունենալու համար մեղադրվում են Միդհատ Շուքրին, դոկտ. Թուզուհին, Քյուլլուկ Թալաաթը, Զիյա Դյոքալփը, Քեմալ բեյը, Սայիդ Հալիմ փաշան, Ահմեդ Նեսիմին, Շուքրին, Իբրահիմը և Խալիլը։ Օսմանյան արդարադատութեան հիման վրա պահանջում եմ սրանց ենթարկել դռնաքց դատաքննութեան։

(Նախագահից ձայն է խնդրում դատապաշտպան Զեյալեդդին Արիֆ բեյը)։

Ձեյալեդդին Արիֆ բեյ — Տվյալ դատաքննութեան՝ այս բարձր աստիճանի իրավասութեան մեջ մտնելու հարցը, ըստ օրենքի քննարկելու անհրաժեշտութիւն է զգացվում։ Հայտնի է, որ Սայիդ Հալիմ փաշան, Խալիլ, Նեսիմի, Իբրահիմ և Շուքրի բեյերը մինիստրներ են եղել նախկին կառավարութեան մեջ։ Եթե ուղարկութիւն դարձնենք սահմանադրութեան պետական մինիստրներին վերաբերող 31 և 33-րդ հոդվածներին, ապա կտեսնենք, որ մինիստրների և այլ պետական բարձր պաշտոնների հետ առնչվող դատական գործերը քննարկվելու են միմիայն գերագույն դատարանում, իսկ պաշտոնից դուրս իրենց անձին վերաբերող դատական գործերը կաթող են լսվել ընդհանուր դատաքննչութեան։ Սահմանադրութեան 23-րդ հոդվածն ասում է. «Յուրաքանչյուր անձի դատական գործը լսվելու է միմիայն օրենքով հաստատված դատարաններում»։ Այսպիսով, մինիստրների գործը, օրենքի նշած այդ կետերի համաձայն, պետք է լսվի գերագույն դատարանում²⁴։

Դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի քեյ — [Դատապաշտպանների] կողմից առաջ քաշված պաշտոնի և իրավասության հարցի մասին ես ևս ուզում եմ հայտնել իմ տեսակետը (ձայներ՝ չի լսվում)։ Այս դատաքննությունը ռազմական ատյանում կամ սահմանադրության մեջ նշված գերագույն դատարանում լսելու հարցը բխում է այդ հանցագործությունները պաշտոնավարության ընթացքում կատարելու կամ չկատարելու հանգամանքից։ Ինչպես բացահայտվեց մեղադրական եզրակացությունում, ցույց տրված հանցագործությունները տեղի են ունեցել ոչ թե պաշտոնավարության բերումով, այլ կենտրոնական կոմիտեի, ինչպես նաև նրա պլենումների գործադրած հանցագործություններին մասնակից դառնալու հանգամանքով։ Հետևաբար այս դատավարությունը պաշտոնավարության հիման վրա մեկնաբանելու խնդիրը բացառված է։ Խրմբակային հանցագործության մասնակից դառնալու իրազեկմ բեյի խընդիրը դեռևս պարզորոշ չէ։ Մեզ տեղեկացրին, որ մինիստրների խորհրդից մի շարք փաստաթղթեր հանձնվելու են դատախազությանը։ Դատաքննության ընթացքում հանցանքի միմիայն պաշտոնավարության հետ կապ ունենալը եթե հաստատվի, ապա այդ ժամանակ տվյալ կետին ուշադրություն կդարձվի։ Այլ դեպքում պաշտոնի և իրավասության հարցը բնավ օրակարգի հարց չի կարող դառնալ, քանի որ առկա փաստերը վկայում են, որ այդ դատավարությունը մտնում է ձեր իրավասության մեջ։ Մեղադրական եզրակացությունում փաստերը ցույց են տալիս, որ գործադրված հանցագործություններն անձնաձևն բնույթ են ունեցել։ Եթե դատավարության ընթացքում [հարցն] այլ բնույթ ընդունի, ապա այդ հանգամանքը նկատի կառնվի։

Նախագահ — Մենք մեր վճիռը կհայտնենք անհրաժեշտ քննարկումից հետո։

1335 (1919) ր. մայիսի 4

[Կառավարության և խառնուրդի պառլամենտ, «Թեշվիլար-ը մախաալե»-ի անդամ՝ Ահմեդ Ջեվադ քեյի հարցախնդրությունը]։

Նախագահ — Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կուսակցության կողմից իրազեկված «Թեշվիլար»-ը մահուան է մեջ որոնել պաշտոն ունեցե՞լ եք։

Ջեվադ բեյ — [1914 թ.] դեկտեմբերի կեսերին ընդունեցի մայրաքաղաքի պարետի պաշտոնը, դրա հետ առնչվող հրշեջային գունդը և այլ զորամասեր: Ինձ հետո ասացին, որ դրանք ռազմական մինիստրության հետ կապ ունեցող «Թեշքիլաթ»-ը մահուսես-ի [զորագնդերն են]:

Նախագահ — Ինչպիսի՞ն էր այդ «Թեշքիլաթ»-ը:

Ջեվադ բեյ — Սա չգիտեմ, թե մինչև իմ ընդունելը այն երբ է կազմակերպվել: Սկզբում նրա ղեկավարը Մուլեյման Ասքերի բնյն էր. հետո Խալիլ բեյը նշանակվեց: Նրանից հետո էլ ես ընդունեցի, Ինձ հանձնված ռազմամթերքի և օպերատիվ գործողությունների ծրագրերն իրագործելու համար ես միջնորդի դեր էի կատարում ռազմական մինիստրության պաշտոնատեսների միջև: Այդ գործողություններն իրագործելու համար կային բավականաչափ թվով սպաներ, որոնք ծառայում էին դանադան մասնաճյուղերում: Այդ ժամանակ նրանց շարքերում էին գտնվում նաև դոկտ. Նադրմը, Աթիֆ բեյը և հասարակական անվտանգության տնօրեն Ազիզ բեյը:

Նախագահ — Բացատրություն տվեք «Թեշքիլաթ»-ը մահուսես-ի մասնաճյուղերի մասին:

Ջեվադ բեյ — Այդ ժամանակ հատկապես զբաղված էինք Կովկասի գործերով:

Նախագահ — Քանի՞ մասնաճյուղ կար:

Ջեվադ բեյ — Իմ պաշտոնավարության ընթացքում զբաղված էինք միայն Կովկասյան գործողություններով և մեկ էլ Տրիպոլիի հարցերով:

Նախագահ — Այն բաժանված էր արդյո՞ք մասնաճյուղերի:

Ջեվադ բեյ — Այո, բաժանված էր և յուրաքանչյուր մասնաճյուղի համար նշանակված էր մի սպա:

Նախագահ — Ի՞նչ պարտականություններ ունեին այդ մասնաճյուղերը:

Ջեվադ բեյ — Մասնաճյուղերի պարտականությունը Կովկասի ներսում մի շարք կամավորական կազմակերպություններ ստեղծելն էր:

Նախագահ — Ո՞ր մասնաճյուղի մասին է խոսքը:

Ջեվադ բեյ — Կովկասի մասնաճյուղի:

Նախագահ — Ինչպե՞ս հասկանալ... «Թեշքիլաթ»-ը մահուսես-ին հետևում էր մի կազմակերպություն, իսկ ֆինանսական հաշիվներին մի ա՞յլ կազմակերպություն: Բացատրություն տվե՛ք. ֆինանսական հաշիվներին, ռոճիկներին, համազգեստին հետևելը ո՞ր մասնաճյուղերի պարտականության մեջ էր մտնում:

Ջեվադ բեյ — Դրանց համար նշանակված էին մի շարք սպաներ, որոնք հետազոտում միացան [զինվորական] անձնակազմին։ Ռիզա անունով մեկը հետևում էր Կովկասի «Թեշքելաթ-ը մահուտսե»-ին։

Նախագահ — Սա հարցնում եմ կենտրոնական [կոմիտեի] «Թեշքելաթ-ը մահուտսե»-ի մասին։ Ձեր գործընկերներից ովքեր էին գտնվում նրա կազմում։

Ջեվադ բեյ — Մեծարգո փաշա, նրանք անմիջականորեն իմ տրամադրության տակ չէին գտնվում։ Պարետային հրամանատարությունը և նրանց ղեկավարությունը տարբեր պաշտոնատեղերում էին կատարում իրենց պարտականությունները։

Նախագահ — Միթե՞ նրանց պաշտոնավարությունը ձերի մաս տարբեր բնույթ էր կրում։

Ջեվադ բեյ — Այո՞, էֆենդի։

Նախագահ — Որտե՞ղ էր գտնվում ձեր պաշտոնատեղին։

Ջեվադ բեյ — Պարետային հրամանատարությունը գտնվում էր ռազմական միևնույնությունում։

Նախագահ — Իսկ «Թեշքելաթ-ը մահուտսե»-ի պաշտոնատեղին որտե՞ղ էր գտնվում։

Ջեվադ բեյ — Նուրի Օսմանիեի կողմերում։

Նախագահ — Այդ գործերով զբաղվող քանի՞ մասնաճյուղ կար այնտեղ։

Ջեվադ բեյ — Արիֆ բեյ անունով մեկը կար, որը հետևում էր միայն Մակեդոնիայի գործերին։

Նախագահ — Բնութագրեր Արիֆ բեյին։

Ջեվադ բեյ — Խոսքը կապիտան Արիֆ բեյի մասին է։ Ռիզա անունով մի կապիտան կար, որը լայն արտոնություններ ուներ։ Կար նաև Մուխտար բեյ անունով մի այլ կապիտան, ինչպես նաև կայմակամ Հյուսամեզդին բեյը։

Նախագահ — Սրանք ի՞նչ պաշտոն ունեին։

Ջեվադ բեյ — Ղեկավարում էին օպերատիվ գործողությունները։

Նախագահ — Քիչ առաջ Ձեր կողմից նշված դոկտ. Նազըմ բեյը և նրա գործընկերները ի՞նչ պարտականություն ունեին։

Ջեվադ բեյ — Նրանք շնորհված էին կամավորներ հավաքագրելու գործին։ Դրա համար էլ գտնվում էին այնտեղ։

Նախագահ — Նրանք ի՞նչ կապ ունեին ձեզ հետ։

Ջեվադ բեյ — Ոչ մի կապ, էֆենդի։

Նախագահ — Եթե ոչ մի կապ չունենին, ինչու՞ էին ձեզ մոտ գտնվում։
Ջեվադ բեյ — Նրանք մեզ մոտ չէին գտնվում։

Նախագահ — Այսինքն ձեր պաշտոնատեղիում։

Ջեվադ բեյ — Նրանք «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի պաշտոնատանը
էին գտնվում։

Նախագահ — Դուք այնտեղ չէի՞ք լինում։

Ջեվադ բեյ — Ես հազվադեպ էի այնտեղ լինում։

Նախագահ — Գնալ-գալու ժամանակ ձեզ հետ չէի՞ն տեսակցում։

Ջեվադ բեյ — Տեսակցում էին։

Նախագահ — Ի՞նչ հարցերի կապակցությամբ։

Ջեվադ բեյ — Մի շարք անձեր և կամ կամավոր ջոկատներ Կովկաս
ուղարկելու համար։

Նախագահ — Այդ անձերը, զինվորական շինելով հանդերձ, ինչ-
պե՞ս էին դեկավարում այդ գործերը։

Ջեվադ բեյ — Հավանական է, զինվորական անձնակա-

կապ չունեցող կամավորներ հավաքագրելու խնդրով։

Նախագահ — Այդ կապակցությամբ գրավոր հրահանգ կա՞ր։

Ջեվադ բեյ — Ես նրանց էի հաղորդում ռազմական միևիտրություն-
ների ստացված հրամանի այն մասերը, որոնք վերաբերվում էին իրենց։

Նախագահ — Հատուկ հրահանգ չկար, այդպես չէ՞։

Ջեվադ բեյ — Ես նրանց էի հաղորդում ռազմական միևիտրու-
թյան օպերատիվ գործողությունների մասնաճյուղից և գլխավոր շտա-
բից ստացված հրամանները։

Նախագահ — Ու՞մ էիք հաղորդում այդ հրամանները։

Ջեվադ բեյ — Այդ հրամանները տրվում էին պարետային հրամա-
նատարության անունով։ Պարետային հրամանատարության միջոցով էլ
մի օրինակ ուղարկվում էր նրանց։

Նախագահ — Ու՞մ էր ուղարկվում։

Ջեվադ բեյ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին։

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի որե՞նչ մասնաճյուղի՞ն։

Ջեվադ բեյ — Ո՛ր, էֆենդի. «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի գրասենյա-
կին։ Նրանք ևս փաստաթղթեր, թղթապանակներ ունեին և ընդունում էին
այդ հրամանագրերը։ Երբեմն մի շարք վավերագրեր ետ էին վերա-
դարձնում, երբեմն էլ պահանջում որոշ վավերագրերի պատճենները։

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ ցուցակագրվածները
զինվորականության հետ որե՞նչ առնչություն ունեի՞ն։

Ջեվադ բեյ — Օսկերատիվ գործողութիւնների [կենտրոնից] նշանակված սպաներ կային:

Նախագահ — Սպաներից բացի զինվոր կա՞ր:

Ջեվադ բեյ — Մի խումբ զինվորներ կային, որոնք ծառայում էին վարձատրութեամբ:

Նախագահ — Նրանք ի՞նչ առնչութիւն ունենին զինվորական [պարտադիր] ծառայութեան հետ:

Ջեվադ բեյ — Ստացված հրամանի համաձայն ծառայութեան էին վերցնում զինվորականութեան հետ առնչութիւն չունեցող մարդկանց:

Նախագահ — Ո՞վ էր հոգում նրանց սնունդը, համազգեստը և զինամթերքի ծախսերը:

Ջեվադ բեյ — Մեզ մոտ գտնվողները դոնապա՝ և սահմանափակ թվով ծառաներ էին:

Նախագահ — Ընկատ գնացողների զինումը և ռազմամթերքով ապահովումը ձեր միջոցով է՞ր կատարվում:

Ջեվադ բեյ — Նրանց կարիքների ապահովումը մասամբ կատարում էինք մենք, անհրաժեշտ պաշտոնատեղիներ զիմելու միջոցով:

Նախագահ — Իսկ մյուս մասը ինչպե՞ս էր կատարվում:

Ջեվադ բեյ — Մի շարք սովորական գործողութիւնները իրենք էին կատարում:

Նախագահ — Դուք ասացիր մասամբ: Իմ հարցը վերաբերում է ուտելիքին, հագնելիքին և զինամթերքին: Այդ ծախսերը ո՞վ էր հոգում:

Ջեվադ բեյ — Էֆենդի, բոլորն էլ այնտեղից էր կատարվում³⁶:

Նախագահ — Այս խնդրի հետ առնչվող [մարդկանց] ի՞նչ միջոցներով էիք ուղարկում:

Ջեվադ բեյ — Կամավորների շոկատը կազմակերպվելուց հետո, ռազմական միևիտրութեան հրահանգի համաձայն, ենթարկվում էր բանակի հրամանատարութեան: Իմ պաշտոնավարութիւնից առաջ մի քանի խմբեր գնացել էին Կովկաս: Իսկ պաշտոնավարութեան ընթացքում նրանք գնում էին բանակի հրամանատարութեան կարգադրութեամբ:

Նախագահ — (...)³⁷:

Ջեվադ բեյ — Սպաների և զինվորների համար մի դավթար կազմվելով՝ հանձնվում էր իրենց: Իշխանատներում նրանց ապահովում էին ուտելիքով: Այնուհետև անցնում էին բանակի շարքերը: Միայն թե զինվորական ծառայութեան հետ առնչութիւն չունեցողների ընտանիքներին այստեղ ուճիկ էր հատկացվում: Սրանց մի մասն էլ զինապարտ-

ների նման վերցվում էին ծառայութեան, բայց վարձատրվում էին իրենց պաշտոնատեղիներին:

Նախագահ — Սրանց ընդհանուր թիվը միշտ չէ, որ որոշակի է եղել: Այդ մասին ձեզ տեղեկություն տալիս էի՞ն, թե ոչ:

Ջեվադ բեյ — Ու, էֆենդի, թղթապանակներում բազմաթիվ հրամաններ կան այն մասին, որ [այդ խմբերը] գնալուց հետո բոլորովին թրդթակցություն չունենան այստեղի հետ: Նույնիսկ հրահանգ էր եղել, որ կոշիկ և այլ անհրաժեշտ իրերը ոտանան բանակին:

Նախագահ — Իրենց կատարած դործունեության մասին տեղեկություն տալիս էի՞ն, թե ոչ:

Ջեվադ բեյ — Ու:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հրամանատարներին նշանակումը այստեղ է՞ր կատարվում:

Ջեվադ բեյ — Իմ պաշտոնավարության ընթացքում մեկնող ջոկատների հրամանատարները այստեղից էին նշանակվում:

Նախագահ — Կարող է՞ր պատահել, որ այդ հրամանատարները փոփոխության ենթարկվեին իրենց գտնված վայրերում:

Ջեվադ բեյ — Նկատի ունենալով, որ նրանք իրենց պարտականությունները կատարելու էին բանակի շարքերում, [հրամանատարները] նշանակվում էին այստեղից:

Նախագահ — Ռազմաճակատներում գտնվող «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ջոկատները, բացառապես բանակի հրամանատարությանն էի՞ն ենթարկվում:

Ջեվադ բեյ — Անկասկած, էֆենդի, նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մեջ: Մինչև այսօր էլ նրանց մի մասը գտնվում է այդ գորադնդերում: Նրանց կազմը համալրվում էր զինվորներով, բանակի հրամանատարության կողմից, և այդ ձևով էլ շարունակում էին ծառայությունը:

Նախագահ — Ասում են, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներից մի քանիսը³⁸ այդ ջոկատների գլուխն անցած, որոշակի գործողություններ են ծավալել: Դի՞շտ է:

Ջեվադ բեյ — Դա տեղի չի ունեցել իմ պաշտոնավարության ընթացքում: Տվյալ ժամանակ ես գտնվում էի Եվրոպայում: Դա տեղի է ունեցել իմ բացակայության ժամանակ:

Նախագահ — Որքա՞ն ժամանակ պաշտոնավարեցիք: Ե՞րբ հեռացաք պաշտոնից:

Ջեվադ բեյ — Պաշտոնի անցա 1330 [1914] թվականի դեկտեմբերի սկզբին, իսկ 1334 [1918] թվականի վերջերին թողեցի մայրաքաղաքի պարետի հրամանատարությունը:

Նախագահ — Եվրոպայում եղաք:

Ջեվադ բեյ — Այո՛, ընդհանուր զորահավաքի ընթացքում գտնվում էի Եվրոպայում: 1330 թ. դեկտեմբերին նշանակվեցի մայրաքաղաքի պարետ:

Նախագահ — Ձեզանից առաջ ո՞վ էր դեկավարում «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն:

Ջեվադ բեյ — Ինձանից առաջ մայրաքաղաքի պարետը Խալիլ բեյը¹⁹ էր: Այդ ժամանակ...

Նախագահ — Խալիլ բեյի ղեկավարության ժամանակ:

Ջեվադ բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Այդ «Թեշքիլաթ»-ը դինվորական հրամանատարության կողմից էր ստեղծվել:

Ջեվադ բեյ — Մի ժամանակ այն ստեղծվեց ռադմական մինիստրությունում:

Նախագահ — [կուսակցության] կենտրոնական կոմիտեն ի՞նչ ձեռն է օժանդակել այդ «Թեշքիլաթ»-ին:

Ջեվադ բեյ — Ես չեմ հիշում, թե կենտրոնական կոմիտեն ի՞նչ օժանդակություն է ցույց տվել: Մեծարգո փաշա, կենտրոնական կոմիտեն ոչ մի օժանդակություն ցույց չի տվել:

Նախագահ — Այդ դեպքում ի՞նչ դրդապատճառներով են դուք, Նազըմ բեյը և մյուսները ենթարկվել ձեզ:

Ջեվադ բեյ — Երբ ես պաշտոնի անցա, նրանք արդեն գտնվում էին դրա կազմում: Մեծարգո փաշա, ես տեղեկություն չունեմ նախկին [նշանակումների] մասին:

Նախագահ — Այդ ջոկատների կազմը նվազել է: Հետագայում, տեղի՞ց էր այն համալրվում:

Ջեվադ բեյ — Կամավոր ջոկատները անցնում էին բանակի...

Նախագահ — Մի՞թե բանակում կամավոր ջոկատներ կայի՞ն:

Ջեվադ բեյ — Նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մեջ:

Նախագահ — Այդ մասին ասացիք: Շատ լավ, կազմը նվազելու դեպքում այն որտեղի՞ց էր համալրվում:

Ջեվադ բեյ — Այստեղից չէր համալրվում:

Նախագահ — Շատ լավ, որտեղի՞ց էր կատարվում:

Ջեվադ բեյ — Այն համալրվում էր ծառայության համար բանակը:
եկած զինվորներին:

Նախագահ — Նրանք այդպես խառը ձևով էի՞ն ծառայում:

Ջեվադ բեյ — Մեծարգո փաշա, ես ինքս էլ չգիտեմ: Միայն թե մի
թանի շոկատներ, իրրև թե բանակում ծառայելու համար սպանների և
զինվորների հետ ...

Նախագահ — Հանձնվել են մի շարք վալիների տրամադրությունը:
Այդ հրամանը ի՞նչ ձևով եք տվել:

Ջեվադ բեյ — Ես տեղեկություն չունեմ: Կարելի է ստուգել իմ պաշ-
տոնավարության ընթացքում կամավոր մեկնած շոկատների թղթապա-
նակները: Նրանց գտնված և ծառայած վայրերի մասին կարելի է տե-
ղեկանալ նաև նրանց հրամանատարներին:

Նախագահ — Պատերազմական դրության պատճառով նրանց թիվը
բնական է. որ նվազում էր: Այդ ուղղությամբ ինչպիսի՞նի խոցներ էիք
ձեռնարկում:

Ջեվադ բեյ — Ստամբուլից մեկնելուց չ մի
թյուն չէինք ունենում նրանց հետ:

Նախագահ — Եթե ձեր պաշտոնավարությունը միմիայն այստեղի
համար էր, ուրիմն զրանք ստեղծված պետք է լինեին պատերազմի սկզբ-
րում մի թանի ամիսների համար: Բայց նրանց գործունեությունը շարու-
նակվել է: Մի՞թե դուք իրազեկ չպետք է լինեիք նրանց հետագա գործերի
ընթացքի մասին:

Ջեվադ բեյ — Մեծարգո փաշա, նրանց գործունեությունը չի շա-
րունակվել: Ռազմական միևնույնությունից ստացված հրամանի համա-
ձայն կամավոր «Թեշթիլաթ»-ի [գործունեությունը] վերջ է տրվել:

Նախագահ — Այդ ե՞րբ:

Ջեվադ բեյ — Հունվար ամսվա ընթացքում: Այդ մասին ռազմա-
կան միևնույնության կողմից բանակներին և զորամիավորումներին
ուղղված հրամանի մի օրինակը գտնվում է ինձ մոտ:

Նախագահ — Ո՞ր թվականին:

Ջեվադ բեյ — 1330 [1914] թվականի ...

Նախագահ — Այդ թվականից հետո մի՞թե «Թեշթիլաթ»-
ը չենթարկվեց:

Ջեվադ բեյ — Ստացված հրամանագրում նշված էր գոյություն ունե-
ցող շոկատները ուղարկելու մասին: Բանակի հրամանատարներին առաք-
ված գրությունը նույնությամբ ուղարկել էին ինձ:

Նախագահ — Ինչպե՞ս էր այդ շրջաբերականի բովանդակությունը:

Ջեվադ բեյ — «Բանակի հրամանատարներին, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ զորամիավորումների և Իզմիրի շրջանի հրամանատարներին: Չեթենների կազմակերպությունը⁴⁰ տրված ռազմական մինիստրության հրամանի բովանդակությունը հետևյալն է.

«Քեչքիլաթ»-ի չեթենների համալրված [չոկատները] ուղարկել նշանակված վայրերը: Մինչ այդ ուղարկվածները շարունակելու են ծառայել [բանակում]: Այնուհետև վերջ է տրվելու չեթենների ստեղծմանը: Ուղարկված զինվորները բաժանել զորամասերին և կամ պահեստային զոմարտակներին»:

Այս հրամանը տրվելուց հետո առկա [չոկատները] ուղարկվեցին և այդ աշխատանքներին վերջ տրվեց:

Նախագահ — Ո՞ր թվականին:

Ջեվադ բեյ — 1330 (1915) թվականի Ռեշվարի 21-ին:

Նախագահ — Ո՞վ է ստորագրել:

Ջեվադ բեյ — Բանակի հրամանատարության շտաբի անունից Բի-հիշը:

Նախագահ — Տվե՛ք դրա պատճենը:

Ջեվադ բեյ — Այն իմ դատապաշտպանի մոտ է:

Նախագահ — Ձեր ընթերցածը տվեք, դուք մյուսը վերցրեք:

Դատապաշտպան Խուլուսի բեյ — Հրամանեցեք:

Նախագահ — (հոսքն ուղղելով քարտուղարին) Կարդացե՛ք:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ
ՐԱՆԱԿԻ ՀՏԱԲ

ՄԱՏԲԱՐԱՂԱԹԻ ՊԱՐՏԱՅՑԻ,
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆԸ,
ՄՏԱՄԱՐՈՒՄԸ, 1330 թ.
[1915 հունվարի 21]
№ 1117

Ի պատասխան 17 նոյեմբեր 1330 (1914) թվակիր № 159 գրության:

1. Բանակի հրամանատարներին, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ զորամիավորումների և Իզմիրի շրջանի հրամանատարներին:

Չեթենների կազմակերպությանը տրված ռազմական մինիստրության հրամանի բովանդակությունը հետևյալն է.

«Քեչքիլաթ»-ի չեթենների համալրված [չոկատները] ուղարկել նշանակված վայրերը: Մինչ այդ ուղարկվածները շարունակելու են ծառայել [բանակում]: Այնուհետև վերջ է տրվելու չեթենների ստեղծմանը:

Ուղարկված զինվորները բաժանել զորամասերին և կամ պահեստային գումարտակներին:

Նախագահ — Այստեղ ոչինչ չի ասված չհամալրված «Թեղթիլաթ»-ի [չոկատների] մասին: Խոսվում է միայն համալրվածների մասին և ոչ մի նշում չկա չհամալրված [չոկատների] մասին, Ի՞նչ միջոցներ ձեռնարկեցիք: Դրանք ցրեցի՞ք, թե՞ ըստ ձեր անձնական հայեցողության գործեցիք:

Ջեվադ բեյ — Բնական է, որ նրանք շքնդգրկվեցին [«Թեղթիլաթ»-ի] մեջ, այլ հանձնվեցին բանակի տրամադրությամբ և պահեստային զորամասերին:

Դատապալատպան Խուլուսի բեյ — Մեծարգո փաշա, այդ մասին նշված է ստորև բերված կետերում:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին),— Որ այդպէս է, կարդացե՛ք:

2. Բանտարկյալներին ու դատապարտվածներին բանակի մեջ ընդգրկելու և նրանց ծառայության մասին կազմվում է հատուկ օրենք⁴¹, որի հրապարակումից հետո [վալիները] գործելու են ըստ օրենքի: Հատեղեկագրերի, տարբեր բանտերից ուղարկված 2267 անձերի մասին առաջիմ անհրաժեշտություն չկա որևէ գործողություն ձեռնարկելու:

3. Մի հատուկ նպատակի գործադրման համար կազմակերպվող 531 հոգիանոց ջոկատը անհրաժեշտ է համալրել և առաջիկ նշված վայրը⁴²:

4. Բաթումից և շրջակայքից եկած գաղթականներից դեռևս այստեղ գտնվող 335 անձանց անհրաժեշտ է տրամադրել 3-րդ բանակի հրամանատարությանը:

«Թեղթիլաթ»-ը մահսուսե՞-ի
հանձնաժողովին. ժանոթանալուց
հետո վերադարձնել:

1330 թ. [1914] նոյեմբերի 25

Բանակի շտաբի հրամանատարության անունից [ստորագրել է]
Ի-իհիլլը Մանոթացվել է [1914 թ.
նոյեմբերի] 26-ին:

պատասխանատու քարտուղար:

Նախագահ — Այստեղ այդպիսի բան չկա, չհամալրված [չոկատները] ի՞նչ արեցիք: Ցրեցի՞ք թե՞ համալրեցի՞ք: Դրա մասին այստեղ նշում չկա: Այս հրամանագիրը նախապես տրված հարցումի պատասխանն է: Այնպես որ, սա ռազմական մինիստրությունից տրված հրաման կամ հրահանգ չէ:

Ջեվադ բեյ — Հավանական է, որ սրա պատճառաբանությունը գտնելի թղթապանակներում: Անշուշտ, ռազմական մինիստրությունից մի

հրաման չեղած, մայրաքաղաքի պարեոտային հրամանատարությունը չէր կարող նրանց մասին հրաման արձակել:

Նախագահ — Նրանք ինչպիսի՞ զենքերով և ի՞նչ ռազմամթերքով էին գինված:

Ջեվադ բեյ — Նրանք գինված էին ռազմական միևյանտրությունից բանակի շտաբից հատկացված զենքերով:

Նախագահ — Ի՞նչ մականիշի և տեսակի [զենքերով]:

Ջեվադ բեյ — Որքան ևս հիշում եմ, սկզբում տրվածը

Նախագահ — Նրանք չեծյալներ կամ թնդանոթաձիղների ունեի՞ն:

Ջեվադ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Բեռներ և ծանրություն տեղափոխելու

բանքե՞նք:

Ջեվադ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Սրանց հրամանատարները ուղղակի ռազմական խնտրության հետ էի՞ն կապվում, թե՞ ձեզ հետ:

Ջեվադ բեյ — Հավանական է, որ նրանց կապը բանակի տարևերի հետ էր:

Նախագահ — Ուղղակի նրանց հետ:

Ջեվադ բեյ — Բանակի հրամանատարության հետ ուղղակի կապվել-իրավունք չունեին:

Նախագահ — Նրանց զլխավորում գտնվող հատուկ տարներն ինչ ձևով էին կապի մեջ մտնում կենտրոնի հետ:

Ջեվադ բեյ — Իհարկե, այդպիսի կապ գոյություն ունեցել է: Ռեշ-քիլաթ-ը մահաուսե-ի մեջ այդ թղթակցությունները պահող պաշտոնյաներ կային: Ես չեմ կարողանում հիշել, թե ի՞նչ ձևով էր կատարվում այդ կապը:

[Անկարայի նախկին պառլամենտ, հետո՛ւկ կազմակերպության՝
անդամ՝ Արիֆ բեյի նաքսաֆենությունը]

Նախագահ — Ինչպե՞ս ստեղծվեց Ռեշքիլաթ-ը մահաուսե-ն:

Արիֆ բեյ — Բալկանյան պատերազմի վերջերին Սուլեյման Աքսե-րի բեյը ծառայում էր Արևմտյան Թրակիայում, այնտեղ մինևույն նպա-տակի համար նրա հետ աշխատակցել էին մի շարք գործընկերներ: [Պա-տերազմից] հետո, սրանք դեռևս ծառայելու համար ոչ մի տեղ չէին նը-շանակվել: Երբ ընդհանուր զորահավաք հայտարարվեց, նրանց միջո-ցով ստեղծվեց Ռեշքիլաթ-ը մահաուսե-ն: Զորահավաքի ընթացքում,

էրր գործերը շատացան, չորս հոգի, մի հանձնաժողովի ձևով հավաք-վեցինք ռազմական մինիստրութիւնում: Այդ թվում ես, Սուլեյման Աս-թերի բնյը, գոկտ. Նազըմը, ինչպիս նաև հասարակական անվտանգու-թյան տնօրենը:

Նախագահ — Ասացեք նաև հասարակական անվտանգության տնօ-րենի անունը:

Աթիֆ բեյ — Ազիզ բեյ, էֆենդի ... Տվյալ վայրերի իրադրությանը ծանոթ հայրենասեր մարդկանց ուղարկեցինք Ռուսաստանի խորքերը և նրանց միջոցով մի «Թեշքիլաթ» ստեղծեցինք մահմեդական բնակչու-թյան շրջանում: Մեր բանակը այնտեղ մտնելու դեպքում այդ «Թեշքի-լաթ»-ը օժանդակութիւն էր ցույց տալու և ընդհանրապես հետևելու էր ռուսական բանակի տեղաշարժերին: Միևնույն ժամանակ, պահեստներն ու այլ կենտրոնատեղիները պայթեցնելու համար ուղարկեցինք անհրա-ժեշտ ռազմամթերք: Այսպիսով, [ռազմական] գործողութիւնները ծա-վալովելու ընթացքում, ռազմաճակատի թույլ մասերում, այսինքն՝ ապա-կենտրոնացված գինավորական շրջաններում, հայրենիքը պաշտպանելու համար կամավոր հիմունքներով ստեղծեցինք մի «կազմակերպութիւն»: էֆենդի, մոտավորապես 5—6 չոկատներ ուղարկեցինք, որոնք անձնվի-րարար ծառայելով հայրենիքին՝ երկար ժամանակ պաշտպանեցին ծով-եզրյա և այլ թույլ վայրերը:

Նախագահ — Ինչի՞ց էր կազմված պարետային հրամանատարու-թյան տակ գտնվող «Թեշքիլաթ»-ը:

Աթիֆ բեյ — Մեր հանձնաժողովը գտնվում էր այսպիսի վիճակում: Ռազմական մինիստրութիւն հետ մեր կապը, մեր որոշումների հաղոր-դումը կատարվում էր Սուլեյման Ասթերի բեյի միջոցով: Նրա գնալուց հետո կարճ ժամանակով մայրաքաղաքի պարետային հրամանատարու-թիւնում նշանակվից Խալիլ բեյը: Հետագայում նա էլ մի զինվորական զինվորիայի հետ մեկնեց [ռազմաճակատ]: Այնուհետև պարետային հրամանատարութիւնում նշանակվեց Զեվադ բեյը: Տրիպոլիում⁴⁴ և այլ վայրերում հատուկ սպաների ղեկավարութիւն տակ մասնաճյուղեր ունեինք: Այսինքն՝ «Թեշքիլաթ»-ը ուներ իր մասնաճյուղերը, այնպես, որ, մեր հանձնաժողովը գտնվում էր լեզալ վիճակում:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ»-ը քանի՞ մասնաճյուղ ուներ:

Աթիֆ բեյ — էֆենդի, ընդհանուր թիվը չեմ կարողանում լավ հի-շել, կարծեմ չորս մասնաճյուղ ուներ՝ Ռումելիի, Կովկասի, Աֆրիկայի և Տրիպոլիի մասնաճյուղերը:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսեռ-ն որբա՞ն ժամանակ գոյություն ունեցավ: Ե՛րբ կազմալուծվեց:

Արիֆ րեյ — Կարծեմ այն կազմալուծվեց զինադադարի ժամանակ 1331 (1915) թվականի ապրիլի վերջերին մենք ցրվեցինք: Այդ թվականին էնվեր փաշայի նշանակումով պաշտոնավորում էր Զեզաիրցի Աիբ բեյը: Նա ոռճիկով, այսինքն՝ պաշտոնապես էր նշանակված, իսկ մենք ծառայում էինք անվճար: Այդ ժամանակ էլ մեր հանձնաժողովի պարտականությունը ավարտվեց:

Նախագահ — Ո՞ր թվականին:

Արիֆ րեյ — 1331 (1915) թվականի ապրիլի վերջին:

Նախագահ — Մինչև այդ թվականը ձեր կապը [ռազմական] մի-նիստրության հետ է՞ր:

Արիֆ րեյ — Մինիստրությունը մեզ արտոնություն էր տվել: Կապը գոյություն ուներ⁴⁵:

Նախագահ — Բնական է, որ այստեղից ուղարկվող ջոկատների ընդհանուր թիվը պիտի պահպանվեր: Ինչպե՞ս էր կատարվում նրանց համալրումը:

Արիֆ րեյ — Նրանք ենթարկվում էին բանակին: Նրանց համալրումը կատարվում էր բանակի կողմից: Միառժամանակ հետո, այսինքն մի բանի ամիս հետո, նրանք անցնում էին բանակի անձնակազմի շարքերը: Մեզ հետ ոչ մի առնչություն չուներին: Նույնիսկ առաջին հերթին գնացողներից մնացել էր 50 հոգի: Նրանց թիվը կատարելապես նվազեց, քանի որ նրանք կովեցին հերոսաբար:

Նախագահ — Ստացվում է այնպես, որ կանոնավոր դորքը գտնվում էր խառը վիճակում:

Արիֆ րեյ — Այո՞, մասամբ այդպես էր: Հատկապես վերջերս, Տրապիզոնի շրջակայքում համառյաթն այդպես էր:

Նախագահ — Դուր գիտե՞ք, որ մի շարք վիլայեթներում այդ ջոկատներից մի բանիսը ենթարկվել են վալիների հրամանատարութանը:

Արիֆ րեյ — Ո՛չ, էֆենդի, երբեք վալիների հրամանատարութանը չեն տրվել: Միմիայն, սահմանամերձ շրջանում գտնվող վիլայեթների վալիները, այդ թվում Տրապիզոնի և էրզրումի վալիները, օգնություն են ցուցաբերել: Այսինքն՝ նրանք մի տեսակ համարվում էին այդ վայրերի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսեռ»-ի մասնաճյուղերի անդամները: Տվյալ վայրերում մի բանի մասնաճյուղեր էին :տեղծվել: Հետագայում դրանք էլ վերացվեցին:

Նախագահ — Այդ գործողությունների ընթացքում նրանք երբևէ չեն դիմել:

Արիֆ Բեյ — Սկզբնական շրջանում «Մեզ պիտի որոշարկենք» ասելով, մի քանի դիմողներ եղան: Հետագայում ռազմական միևիստրոս-թյունը հայտնեց որ «Դուք մի խառնվեք [«Թեշքիլթաթ»-ի] գործունեու-թյանը, նրանք ենթարկվում են բանակներին»: Մենք չմիջամտեցինք: Միմիայն սկզբնական շրջանում որոշ համագործակցություն է եղել:

Նախագահ — Համալրման խնդրում եղած պահանջարկը նրանք ղակիորեն ձեռք էին բերել:

Արիֆ Բեյ — Ո՛ր, էֆենդի, չեմ հիշում:

Նախագահ — Երբևէ փող ուղարկվե՞լ է, թե՞

Արիֆ Բեյ — Փող ուղարկվելը չեմ կրողանում հիշել:

Г

БЕРЛИН. 7 ИЮЛЯ 1919 Г.

1919 թ. մայիսի 6

[«Միտրյուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ֆաբրուար Միդհատ Շյուբրի Բեյի հարցախոսությունը]:¹⁷

Դառախազ՝ Մուստաֆա Նազմի Բեյ — Տեղահանության և կոտորածի հարցում կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն ինչպիսի՞ դիրքո-րոշում ունեն:

Միդհատ Շյուբրի Բեյ — Տեղահանության հարցի մասին չգիտեմ, որովհետև այն տեղի է ունեցել զինվորական տեսանկյունից, ենչ որ պատերազմական գործողությունների հետ կապված: Բնտի այդ հար-ցի մասին ոչինչ չգիտեմ: Կոտորածի հարցում կենտրոնական կոմիտեն և բոլոր ընկերներս կատարելապես դեմ էինք: Նույնիսկ շատ էինք նեղ-վում, երբ հեռավոր տեղերից կամ կոտորածի վայրերից եկած մարդ-կանցից այդպիսի լուրեր էինք առնում: Ըստ անձամբ այդ մասին պնդու-ցնքի ներքին գործերի միևիստրոսթյանը՝ հայտնելով. «Եմացանք, որ այդպիսի վատ արարքներ են տեղի ունենում, դա ճիշտ բան չէ...»: Իմ զեկույցին ներքին գործերի միևիստրոսթյունից տրվեց հետևյալ պատաս-խանը. «Ստուգող հանձնաժողով եմ ուղարկելու, վստահ եղեք, հանգիստ եղեք, այդ արարքները կանխվելու են, մի քանի հարյուր հոգի ձերքա-կալվեցին և հանձնվեցին ռազմական ատյանին, մի քանիսը մահվան են դատապարտվելու: Այդ ձևով ինձ կատարելապես հանդարտեցրին, տեսելով նաև, որ «դրա համար անհանգստանալու պատճառ չկա»:

Նախագահ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և «Թեզքիլաթ»-ը մասնաճյուղի միջև խնդրիս՝ կապ կար:

Զիա Գյոնալփ — «Թեզքիլաթ»-ը մասնաճյուղի հետ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը կապ չունի: Այն ստեղծված էր ռազմական և չեխատրության կողմից և կատարելապես գտնվում էր նրա տրամադրության տակ: Թեզքիլաթ-ը մասնաճյուղի ռազմական մի-նիստրության ակադեմիայի ներքո մի պաշտոնական հիմնարկություն էր: Մենք տեղյակ չենք տեղահանության և կոտորածի հետ նրա ունեցած առնչության մասին: Այդ մասին մեզ ոչ մի տեղեկություն չի հասել:

Նախագահ — Կոտորածի մասին կենտրոնական կոմիտեն ոչ մի բան չէ՞ր չուում:

Զիա Գյոնալփ — Շատ ուշ, Իսկական եղելության մասին մեզ պարզ տեղեկություն չէր հասնում, մեզ շատ թեթև լուրեր էին գալիս:

Նախագահ — Խնչ ձեռնարկեցիք այդ կապակցությամբ:

Զիա Գյոնալփ — Այդ խնդրի հետ կապված կենտրոնական կոմի-տեն պաշտոնապես մի բան ձեռնարկելու իրավասություն չունի, սա-կայն կենտրոնական կոմիտեի անդամները անձամբ դիմում էին ներ-քին գործերի մինիստրությանը կամ էլ մյուս մինիստրներին, հարցնե-լով այդ խնդրի առաջ գալը կամ ինչ ձևով տեղի ունենալը և ցանկանում էին, որ այն կանխվի: Իր հերթին ներքին գործերի մինիստրությունը պա-տասխանում էր, որ մի շարք ստուգող հանձնաժողովներ են ուղարկված, որ ստեղծված են ռազմական ատյաններ, որ հանցագործները հանձնվել են ռազմական ատյանին և հետաքննություններ են կատարվում:

Նախագահ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատգամավորները և պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վա-րերում մասնակցություն են ունեցել և նույնիսկ հիմնական դեր են խաղացել [տեղահանության և կոտորածի] խնդրում: Այս մասին մի՞թե կենտրոնական կոմիտեն տեղյակ չէր:

Զիա Գյոնալփ — Ոչ:

Նախագահ — Օրինակ, Բեհաէդդին Շաքիր բեյը, դոկտ. Նազըմ բեյը-գիտե՞ք, որ իրականում իրենք են կազմակերպել [կոտորածները]:

Զիա Գյոնալփ — Տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Ինչպե՞ս կարող է պատահել, որ կենտրոնական կո-միտեն այդ մասին տեղեկություն չունենա: Զէ՞ որ նրանք անձամբ շըր-

շագայել են վիւայթնեքում, սանջակներում և անհրաժեշտ կարգադրութիւններ արել:

Ձիա Գյուլալի — Մենք տեղյակ չէինք, այլապես անհրաժեշտ միջոցներ գնահատեցինք:

Նախագահ — Գննարոնական կոմիտեի իրազեկ լինելու մասին բաժնականաբար թվով գրավոր ապացույցներ կան:

Ձիա Գյուլալի — Վիւայթնեքից համագումարներին եկած պատգամավորներն այդ մասին ոչ մի բան չեն ասել: Մենք ո՞րտեղից կարող էինք տեղեկանալ:

Նախագահ — Գննարոնական կոմիտեի անդամների վիւայթ գործազգնու հարցին համագումարն է՞ր հավանութիւն աւելում:

Ձիա Գյուլալի — Համագումար եկածները, եթե իմանային, որ նշան մարդիկ միշտմեկ են վիւայթնեքում տեղի ունեցած այդ դեպքերին, անշուշտ մեզ կօտին այդ մասին: Համագումարում մեկը ձայն վերցնելով կասէր, որ Բհաւէզդին Շարիր բեյը այսպես է արել և կամ նույն բեյը այնպէս է արել: Բնական է, որ դրա հիման վրա էլ անհրաժեշտ միջոցներ գնահատեցին: Սակայն ո՞չ վիւայթնեքից եկած պատգամավորները, ո՞չ էլ պատվիրակները այդպիսի տեղեկութիւն չեն տրվել: Այ՛ մի բան չեն հայտնել նաև կենտրոնական կոմիտեին⁴⁵:

Նախագահ — Սրանից հասկացվում է, որ նրանք այդ մասին պետք է, որ տեղայնա՛ն տեղեկութիւն տային: Բայց, պարզվում է, որ այստեղի գննարոնն ու արտաքին մասնաճյուղերը միաձայն հավանութիւն են տրվել այդ գործի իրականացմանը:

Ձիա Գյուլալի — Ինչպէ՞ս կարող է պատահել, էֆենդի: Այդքան պատգամավորներէ միջոց մի՞թե մեկը չէր կարող լուր տալ այդ մասին:

Նախագահ — Բնական է, որ անհրաժեշտ կլինեն լուր տալ, քանի որ Շարափը չէր գտնվել վիւայթում և իրազեկ չլինել կոտորածի մասին: Յիշեմք, հրապարակում գտնվող Նայիլ բեյը կոտորածին ակառնածն չենէլով, ինչպէ՞ս կարող էր վերադառնալ այստեղ և ոչինչ չասել այդ բարբ ատոյին: Ուրեմն, նշանակում է, որ [կենտրոնական կոմիտեն] ոչ միայն իրազեկ է եղել, այլև հավանութիւն է տվել այդ խնդրին:

Ձիա Գյուլալի — Անշուշտ, 300 հոգուց բաղկացած համագումարի մեջ պետք է, որ իրազեկ մարդիկ գտնվեն: Եվ նրանց մեջ կարող էին լինել արեւելասերներ, որոնք համամիտ չլինեին կոտորածին: Ձեր ասածի նման, ավելի վաշտեքում կարող էր մեկը համամիտ լինել, իսկ մյուս

սր ու: Հասկանալի է, որ այդպիսի մարդիկ եղել են և նրանք պետք է, որ այդ մասին տեղեկացնեն:

Նախագահ — Իսկ դուք ասում եք, որ այդ մասին տեղեկություն չեն տվել: Մինչդեռ դրանք ապացուցվում է, որ այդ հարցին միաձայն հավանություն է տրված եղել: Այնպես որ, համազումարում գտնվող 300 անձերը բոլորն էլ այդ մտքին են եղել:

Զիա Գյոֆալի — Ինչպե՞ս կարող է լինել, Չէ՞ որ նրանք տարբեր վայրերից են գալիս և նրանց մեջ եղել են տարբեր կրթության հայեր, հույներ, հրեաներ: Մի խոսքով, նրանց մեջ եղել են բոլոր ազգություններին պատկանող անձինք: Մի՞թե նրանք կարող էին հավանություն տալ այդ խնդրին:

Նախագահ — Հասկանալի է, որ կոտորածը բոլոր վայրերում տեղի չի ունեցել: Այն վիճակներում, որտեղ կոտորած է եղել, այդտեղի [կուսակցություն] մասնաճյուղի անդամն է պատգամավոր րնտրվել: Եվ համազումարին եկողներն էլ նրանք են, ովքեր իրազեկ էին կոտորածին:

Զիա Գյոֆալի — Ոչ մահմեդական պատգամավորներն են եղել, մի՞թե նրանք էլ հավանություն են տվել:

Նախագահ — Իրենց տեղում ասելով ընտրված և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության համազումարին եկածներից, օրինակ՝ էրզրումի, Տրապիզոնի, Դիարբեքիրի և այլ տեղերից եկած, կոտորածին 20 հոգու համամիտ լինելը, չի նշանակում, որ համազումարի բոլոր 300 մասնակիցներն էլ համամիտ են եղել:

Զիա Գյոֆալի — Ինչպես մի քիչ առաջ ասացինք, համազումարում մեկը պիտի առեր, որպեսզի կենտրոնական կոմիտեն տեղյակ լինե՞ր կոտորածի մասին: Այդ ժամանակ մենք էլ կիմանայինք:

Նախագահ — Կուսակցության զխավոր թարտուղար Միդհատ Շուքրի բեյն ասաց, որ կենտրոնական կոմիտեն թեթևակի տեղյակ է եղել կոտորածի մասին և դիմել է ներքին գործերի մինիստրությանը, որ այն կանխվի:

Զիա Գյոֆալի — Այո, այդ ես էլ ասացի:

Նախագահ — Այդ ղեպքում, ինչպե՞ս է, որ [կենտրոնական կոմիտեն] իրազեկ չի եղել:

Զիա Գյոֆալի — Այդ մասին ես էլ ասացի, բայց թե գործնականում ովքե՞ր էին կոտորածի մեղսակիցները...

Նախագահ — Հետաքննության ընթացքում կբացահայտվի:

Զիա Գյոֆալի — Մենք այդ մասին տեղեկացանք շատ ուշ: Լուրերը արագորեն չէին հասնում:

Նախաւ: — Այդ շրջանների պատգամավորներին և պատասխանատու բարատուղարներին պետք է հանցագործ համարենք, այդպէս չէ: Զիա Գյոֆալի — Եթե նրանց կատարած հանցանքը հաստատուի:

Նախագահ — Ոչ մեկինը չհաստատվեց:

Զիա Գյոֆալի — Խարրեբդի պատասխանատու բարտուղարի վերաբերյալ մի բողոք էր եկել: Պարզելու համար մի պաշտոնյա ուղարկեցին: Նա էլ գրեց, որ ոչ մի բան չկա: Համենայն դեպս, ինչ որ բան եղել է, որ հետաքննող հանձնաժողովը իր զեկուցագրում պահանջում էր նրա պաշտոնականությունը: Մենք էլ անմիջապէս ընդունեցինք այն:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեն ինչպիսի՞ տեսակետ ունի կոտորածի մասին: Դեմ է՞ր, թե՞ կողմ:

Զիա Գյոֆալի — Անշուշտ դեմ էր:

Նախագահ — Հապա ինչու՞ այդ կապակցությամբ վճիռ չեք կայացրել: Այդ հարցը քննարկել ե՞ք:

Զիա Գյոֆալի — Այդ լուրերը առնելուց հետո բոլորն էլ անիծում և ատելությամբ էին խոսում այդ մասին:

Նախագահ — Տեսնու՞մ եք, պարզվում է, որ կենտրոնական կոմիտեն իրազեկ է եղել:

Զիա Գյոֆալի — Թեթևակի և շատ ուշ լուր առնելով...

Նախագահ — Ուշ կամ կանուխ, իրազեկ լինելուց հետո ի՞նչ որոշում ընդունվեց:

Զիա Գյոֆալի — Անշուշտ դիմեցինք միևիստրներին, նրանք էլ հետաքննող հանձնաժողով ուղարկեցին, ռազմական դատարաններ ստեղծվեցին, ստուգումներ կատարվեցին:

Նախագահ — Շատ լավ, այդ որոշմանը կամ միջոցառմանը հետամուտ եղա՞ք: Դուք վստահ ե՞ք, որ այդպիսի նախաձեռնություններ կատարվել են:

Զիա Գյոֆալի — Եթե սուտ տեղեկություններ տային, ինչպե՞ս կարող էինք վճիռ կայացնել:

Նախագահ — Ուրեմն, միջոցառումներ եղե՞լ են:

Զիա Գյոֆալի — Հանձնաժողովների գնալը տեսնում էինք: Այդ հանձնաժողովները նշանակվում էին այստեղ և այնուհետև ուղարկվում վիլայեթները:

Նախագահ — Շատ լավ: Դուք յուրաքանչյուր վիլայեթում ներկայացուցիչներ ունեիք: Յիդ հանձնաժողովների գործունեությունը ստուգվում է՞ր նրանց միջոցով, թե՞ ոչ:

Այս Գլոբալի — Մի շարք մարդիկ այնտեղ դատի են տրվել, մահվան են դատապարտվել։ Այս բոլորի մասին տեղեկություն առնում էինք։ Բնական է, որ այդ գործերին վերաբերող փաստաթղթերը գտնվում են ղինվորական դատարաններում։

Դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի բնջ — Ինչպե՞ս կարող եք ապացուցել, որ կոտորածի հարցում դուք դեմ եք եղել։ ԽՆՆ եք ձևոնարկել այդ ուղղությամբ։

Նախագահ — պատասխանե՛ք դատախազի հարցին։

Այս Գլոբալի — Բաղամթիվ անգամ բողոքարկել ենք մինիստրներին և մենք ենք պատճառ հանդիսացել, որպեսզի այդ հանձնաժողովները ուղարկվեն... Ուրիշ ի՞նչ կարող էինք անել։

Նախագահ — Ձեր դիմումը բանավոր էր կատարվում, թե՛ գրավոր։

Այս Գլոբալի — Անշուշտ բանավոր, քանի որ պաշտոնապես միջամտելու իրավասություն չունեինք։ Կենտրոնական կոմիտեն պաշտոնապես չէր կարող միջամտել։

Նախագահ — ԽՆՆ եք կարծում, տեղի ունեցած այդ վատ արարքների համար պաշտոնյաներին հետաքննության ենթարկելը մի՞թե չէր մըտնում ձեր պարտականությունների մեջ։

Այս Գլոբալի — Տեղեկանալուց հետո անշուշտ կատարում էինք։

Նախագահ — Գործնականում ի՞նչ եք արել այս հարցի կապակցությամբ, ո՞ր պատասխանատու քարտուղարին հանդիմանեցիք կամ պատժեցիք։

Այս Գլոբալի — Ինչպես մի քիչ առաջ ասացի, լսեցինք, որ Բրուսայի մեր պատասխանատու քարտուղարը [հայերի] լքյալ գույքից մի տուն է վերցրել։

Նախագահ — Տան հարցը ուրիշ է։ Կոտորածի վերաբերյալ...

Այս Գլոբալի — Այդ մասին լսեցինք։ Այն, ինչ-որ լսում էինք, բընական է, քննարկում էինք։

Նախագահ — Տեղեկանալով այդ մասին, մինիստրներին դիմեցիք արդյո՞ք։ Այդ մասին խոսե՞ք։

Այս Գլոբալի — Էֆենդի, իմացանք, որ կոտորած է տեղի ունենում, բայց մեզ չտեղեկացրին, որ այդ կոտորածների հետ մեր պատասխանատու քարտուղարները կապ ունեն։ Մենք կարող էինք քննության ենթարկել միմիայն մեր պատասխանատու քարտուղարների գործերը։

(Զիա Գյոֆալփի ճարգաֆեննությունը)⁵⁾

Նախագահ — Կուսակցութեան մի շարք ներկայացուցիչներ, զնալով Միվաս, Կաստամոնու, էրզիսըան, Յոզդաթ և այլ վիլայեթներ, որոշակի հրահանգներ են տվել: Դուք տեղեկութիւն ունե՞ք այդ մասին:

Զիա Գյոֆալփի — Ո՛ր:

Նախագահ — Բենհէդդին Շաքիր բնյը ծածկագիր ունեցե՞լ է, թե՞ ոչ:

Զիա Գյոֆալփի — Կենտրոնական կոմիտեն ծածկագիր չի ունեցել, ուստի նա էլ չպետք է ունենար:

Նախագահ — Հատուկ՝ օգտագործելու համար նրան ծածկագիր է տրվել և դրանով նա մի շարք վայրեր գաղտնի հրամաններ է ուղարկել: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Զիա Գյոֆալփի — Տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Դուք կատարելապես վստա՞հ եք, որ կենտրոնական կոմիտեն չի իմացել այդ մասին:

Զիա Գյոֆալփի — Ծն չեմ լսել:

[Ռիզա բեյի ճարգաֆեննությունը]

Նախագահ — Ռիզա բեյ, ասում են, որ երկու տեսակ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսն» է եղել: Մեկը գործել է ռազմական մինիստրութեան, իսկ մյուսը՝ «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կողմից: Դուք, ո՞ր մեկի հետ եք աշխատել:

Ռիզա բեյ — Ծն չգիտեմ, որ երկու տեսակի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսն» է եղել: Մինչև զորահավաքը ես գտնվում էի Տրապիզոնում: Դեռևս, պատերազմը սկսվելուց առաջ այդտեղ էին ուղարկում որոշ մարդկանց: Ես նրանց ուղարկեցի Կովկաս: Երբ պատերազմը սկսվեց, իմ ձեռքի տակ 3000 վրացի կար, Ծն ենթարկվում էի բանակի հրամանատարութեանը:

Նախագահ — Բենհէդդին Շաքիր բնյը մի շարք լիվաներ շրջադաշնով՝ գաղտնի հրահանգներ է տվել: Դուք տեղյակ չե՞ք այդ մասին:

Ռիզա բեյ — Ո՛ր, տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Բենհէդդին Շաքիր բնյը ծածկագիր ունեցե՞լ է, թե՞

Ռիզա բեյ — Չգիտեմ:

Նախագահ — Գիտե՞ք, որ Քեհաւէղդին Շաթիր բնյի այդ շրջագայությունից հետո սկսել են տեղի ունենալ [հայերի] տեղահանութիւնն ու կոտորածները:

Ռիլա բեյ — Ես հետագայում այստեղ իմացա այդ մասին⁵¹:

Takvim-i Vekı. 8 Mayıs 1335 (1919) № 3549

ՀԱՅԳԵՐՈՐԴ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[Ջեվադ բեյի հարցախոսութիւնը]

Նախագահի կարգադրութեամբ արձանագորդ քարտուղարը ընթերցում է Ջեվադ բեյի կողմից գրված հեռագրերը:

ԲԵՀԱՆԴՅՈՒՆ ՇԱԹԻՐ ԲԵՏՈՆ

Կոմիտէն պահանջում է զաւթացի եւալիին պատժել: Ավանդադրված դրամը փոփոխութիւն վերցվելով՝ անհրաժեշտութեան դեպքում բաժանվելու է բեականթիւն⁵²:

Նազրմ, Աքիֆ, Ազիզ

Տաճնայնեցված է՝ Ջեվադ

1330 թ. (1915) հունվարի 8

Գրգապատեառը՝ խարդավանք՝ դրամ հավաքելն է:

ՏՐԱԳԻԶՈՒՆԻ ՎԱՍՏԵԹԻՆ

Քաղաքային կազմակերպութեան տնօրեն Ահմեդ էյուզ բեյին և գործընկերներին հանձնելու համար հեռագրով 50 օսմանյան լիրա է ուղարկված: Շտապ վերադառնալու մասին իրենց ծանուցենք:

Մտածութիւն պահետ Ջեվադ

1331 թ. (1915) մարտի 7

Նախագահ — Մի հեռագիր էլ կա, ուր նշված է դրամ չուղարկելու մասին: Մինչդեռ, այստեղ դրամ ուղարկելու մասին հեռագիր է տրված: Այդ դրամը ինչու՞ տվիք այդ մարդկանց:

Ջեվադ բեյ — Մեծարգո փաշա, բոլորովին շեմ հիշում:

Նախագահ — «Թեշթիլաթ»-ը մահաուսեհ-ն ձեր տրամադրութեան տակ եղած ժամանակ զինվորական կազմակերպութեան է եղել, մինչդեռ, դուք դրամը ուղարկել եք ոչ զինվորական պաշտօնյաններին: Բացի այդ, հեռագրի ներքևի մասում լուսանցքային նշում կա, ուր ասվում է, որ այդպիսի կարևոր հեռագրերի բնագրերը ըստ օրենքի վերադարձվում են, որ այն վերաբերում է «Թեշթիլաթ»-ը մահաուսեհ-ին և անհրաժեշտ է թաքցնել: Ի՞նչ է նշանակում այս (կարդում է հեռագիրը):

ՓԵՇՅՈՒԱԹ-Ը ՄԱՀԱՌՈՍԵՆԻՆ

Հեռագրերի բնագրերը վերագրվում են, բայց պահեր այնտեղ:

Հունվարի 8

Ջեվադ

Նախագահ — խալիլ փաշայի կողմից Միդհատ Շյուքրի բեյին ուղարկված Հեռագրերը, որոնք կարդացվելու են Հիմա, պարզորոշ ցույց են տալիս, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսնե-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև ներքին կապ է գոյություն ունեցել: (Քարաուղարը կարդում է):

ՄԻԴՀԱՏ ՇՅՈՒՔՐԻ ԲԵՅ Է ՀԵՆՆԻՒՆԻՆ

Հարգելի եղբայրս:

Իզմիտի, Բուսայի, Բանդրմայի, Բալըքսերի և այլ վայրերի պատասխանատու քարտուղարների միջոցով մեկ շտրաբվա ընթացքում հատուկ մարդկանց դադարեցված հաժմեղու հետաքննության մասին խեղրված էր տեղեկություն տալ:

13 թեշրին-ի ասեր 1330 թ.
[1914 թ. նոյեմբերի 13]

Ազիզ, Աթէֆ, Նազմ, Խալիլ

ԻԶՄԻՏԻ ՄՈՒԹԱՍԱՐԻՆՆՈՒԹՅԱՆ

Առաջերգ նշանակված երեք հոգու ընտանիքներին հնգական տասնհինգ լիբա տվեք: Դրամը գտնվում է փոստատանը: Այս հեռագրերը ցույց տվեք առաջիկ պաշտոնյային: Զեքի անվան տակ ցանկություն ունեցող 100 հոգուն ճամփու գրեթե զինվորի անվան տակ և այդ մասին տեղեկացրեք մեզ: Բանտարկյալների ազատ արձակման մասին մինիստրությունից՝ հրաման է արվելու:

16 թեշրին-ի ասեր 1330 թ.
[1914 թ. նոյեմբերի 16]

Խալիլ

[Ջեվադ բեյը կցկուր պատասխաններ է տալիս, որ ինքը Եվրոպայում է գտնվել ավյալ ժամանակ և կապ չի ունեցել այդ բոլորի հետ]:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսնե-ի ստեղծման մասին կայսերական հրամանագիր եղե՞լ է, թե՞ ոչ:

Ջեվադ բեյ — Զգիտեմ:

Նախագահ — Ինչպես կարող է պատահել, որ առանց կայսերական հրամանագրի մի հիմնադրության կից մի մասնաճյուղ ստեղծվի:

Ջեվադ բեյ — Տեղեկություն չունեմ:

Նախագահ — Ինչպե՞ս թե տեղեկություն չունեք: Առանց ձեր ժառանգության նպատակը իմանալու, ինչպե՞ս եք պաշտոնավարել այդ հիմնադրությունում:

Ջեվադ քեյ — Ռազմական մինիստրութիան կողմից նշանակված պաշտոնյաներ, սպաներ են եղել:

Նախագահ — Բենաէդդին Շաքիր բեյի կողմից ներքին գործերի մինիստրութիւն Քալաաթ բեյին ուղղված մի հեռագիր կա, որը չույց է տալիս, որ Բենաէդդին Շաքիր բեյը կապ է ունեցել «Քեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ: Նույնիսկ միշտմտել է պատերազմական գործողութիւններին: Կարդացե՛ք: (Քարտուղարը կարդում է):

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՔԱՎԱՍԹ ԲԵՅԻ ՄԻՋԱՅՈՎ [ՀԱՆՁՆՆԸ]
ԿՆՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Իսմայիլ Հաքքը⁵⁵ բեյի ժամանումից հետո, շտաբում իմ պարտականութիւնը ավարտված համարելով՝ պատրաստվում էի Արզվիխում գտնվող զինվորական ուժերի գլուխը անցնել: Երեկ մասամբ տեղ հասավ «Քեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար հատկացված ուղղամթերքը: Իսմայիլ Հաքքը բեյի հետ տեսակցելիս, նա այն կարծիքին եմ, որ անգործութիւն մատնված մարտիկները, եթե աշխատանքային զոմարտակներում գտնվող մահազականերին բաժանվի, ապա Արզվիխից մինչև Մուրղուլ գտնվող և բոլոր միջոցներից զուրկ «Քեշքիլաթին» որոշակի ուժով օգնած կլինեմ⁵⁶: Բասնեի կողմերում 250-ի մոտ ընտիր հեծյալներ ունեմ, որանց Արզվիխ տեղափոխելու կամ բանակի թիկունքում, թեքին օժանդակելու հարցում դեռևս որոշակի վճիռ չի կայացվում:

Բենաէդդին Շաքիր բեյ

(հեռագրի հակառակ երեսին գրված է)

ԲԵՀԱՆԴԴԻՆ ՇԱՔԻՐ ԲԵՅԻՆ

**17 թեշրեհ-ի սևեի 1330 թ.
[1914 թ. Նոյեմբերի 17]**

Քանի որ այդտեղ այլևս անելիք չունեք, Արզվիխից շտապ շարժվեք դեպի Տրապիզոն առավել կարեւոր մի պաշտոն ստաննելու համար: Այստեղից Լկոզ ծակաթ Ջեմիլ բեյը ձեզ կրերի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը:

Նախագահ — Տեհնուլճա հք, որ Բենաէդդին Շաքիր բեյը «Քեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ սերտ հարաբերութիւն մեղ է եղել: Նույնիսկ զինվորական տեղաշարժերի մասին կարծիք է հայտնել: Հետո, ձեզ չի գրում, այլ ներքին գործերի մինիստրութիւն:

Ջեվադ քեյ — Իմ պաշտոնավարութիւն ընթացքում գնացողները կանոնավորապէս կազմակերպված կամավոր զորախմբեր են եղել: Նա այդպիսիներին եմ ուղարկել: Ավելի ուշ գնացողների մասին տեղեկութիւն չունեմ:

Նախագահ — Հիմա այս հեռագրից ի՞նչ եք հասկանում, Միթք չի հասկացվում, որ Բեհաէզդին Շաքիր բեյը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ պաշտոնավարութեան է ունեցել:

Ջելվադ բեյ — Վսեմափայլ փաշա, այո՛, հասկացվում է:

Նախագահ — Հեռո, ձեզ ուզոված հեռագիրը, լինի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հրամանատարութեան կամ նախագահութեան կողմից, կարճոր չէ: Այդ պաշտոնը ինչ-որ ձևով ստանձնել է: Ջարմանալին այն է, որ հեռագիրը ձեզ չի հղում, այլ ներքին գործերի մինիստրութեան: Այս հանգամանքն առանձին ուշադրութեան առիթ է տալիս: Դուք ինչպես՞ եք մեկնաբանում այդ:

(Դատապաշտպան [Խուլուսի բեյը] ուզում է իմանալ հեռագրի տարեթիվը: Նախագահը պատասխանում է. — 17 թեշրին-ի սանի 1330 թ. (1914 թ. նոյեմբերի 17):

Խուլուսի բեյ — Այն Ջելվադ բեյի պաշտոնավարութեան ընթացքում չի եղել:

Նախագահ — Այո՛, մենք չենք ասում, որ այն տեղի է ունեցել Ջելվադ բեյի պաշտոնավարութեան ընթացքում: Մենք մատնացույց ենք անում հեռագրի Թալաթ բեյին ուղղված լինելը: Բացի այդ, շատ պարզ երևում է «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի և Բեհաէզդին Շաքիր բեյի միջոցով կենտրոնական կոմիտեի միջև գոյութեան ունեցող կապը: Միթք դուք ես չեք հաստատում այդ:

Ջելվադ բեյ — Ինչպես ասացի, ես կարծում էի, որ այդ պաշտոնյաները, որոնց հետ ես գործակցում եմ, ռազմական մինիստրութեանից են: Ես չէի կարծում, որ նրանք այլ պարտականութիւններ ունեն այստեղ:

Նախագահ — Դուք «Դ» թվականին ստանձնեցիք այդ պաշտոնը:

Ջելվադ բեյ — 15 կանուն-ի էվլեյ 1330 թվականին (1914 թ. դեկտեմբերի 15):

Նախագահ — Ուրեմն, մոտավորապես մեկուկես ամսվա տարւերութեան կա:

Ջելվադ բեյ — Այո՛, էֆենդի: Ես չգիտեմ, թե դրանից հետո ի՞նչ եղավ: Արդահանի կամ Կովկասի ռազմական գործողութիւններն այլ ընթացք ունեցան: Հրաման եղավ, որպեսզի մերոնք անցնեն երրորդ բանակի հրամանատարութեան տակ: Նույնիսկ հաղորդագրութեան եղավ, որ ալլահ կաժալորական կազմակերպութեան անհրաժեշտութեանը չկա ...

[Միդհաա Շյուբի բնյի հարցաբնութայունը]

Նախագահ — Օգոստոսի 17 թվագրությամբ էրզրումի վալիի միջոցով ժածկագիր հեռագիր եք ուղարկել, որից պարզվում է, որ կենտրոնական կոմիտեն խառնվել է պետական գործերին: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

(Քարտուղարը կարդում է հեռագիրը):

ԷՐԶՐԱԽԻ ՎԱԼԻԻ ՄԻԶՈՑՈՎ [ՀԱՆՁՆԵԼ] ԲԵՀԱՆԴԻՆ ԵԱԲԻ ԲԵՑԻՆ

Այսուհ. մի քանիսի կողմից տրված տեղեկություններից, ինչպես նաև 1330 (1916) օգոստոսի 15 թվակիր ձեռ գրությունից պարզվում է, որ հայերի հաճականություն չունեն միզ հետ միտակցող ռազմական գործադրություններին մասնակցելու: Ուստի ձեռնարկվող բոլոր միջոցները պետք է զազտել պահպանել նրանցից: Պետությունը և կուսակցություններ փափաղում է, որ մեր հայ հայրենակիցները մեան ապահով: Այս ուղղությամբ քանակայի է, որ անհրաժեշտ ջանք գործադրվի՝ նրանց որտեղ հանգրստ պահելու համար:

Միդհաա Շյուբի բնյ

Միդհաա Շյուբի բնյ — Այո՛, էֆենդի, ճիշտ է, հիշում եմ: Նախապես ինձանից այդպիսի բան հարցրել էին: Ինչպես ասացի, Բեհաէդդին Շաքիր: Ինչը զորահավաքի ժամանակ, պատերազմ հայտարարելուց առաջ, հայրենիքին ծառայելու նպատակով՝ զնացել էր այնտեղ: Մենք տեսապես հարաբերության մեջ էինք այդտեղ գտնվող հայերի հետ: Ընտրությունները միշտ միատեղ էինք անցկացնում դաշնակցության հետ: Աներկհաա շիման մեջ էինք գտնվում նրանց հետ և հորդորում՝ որպեսզի նրանք ևս պատրաստվեն պատերազմին և ջանք գործադրեն հայրենիքը պաշտպանելու խնդրում: Սակայն պարզվում է, որ տեղի ունեցած բանակցությունները հաջողություն չեն ունեցել, քանի որ նրանք ասել են. «Մենք չենք կարող ռացեկրաց թուրքերի հետ ընկերակցել, պատերազմ ծառելու դեպքում՝ չեղոր ենք մնալու»: Բնական է, որ նրան բաց հեռագիր ուղարկելը պատշաճ չէր կարող համարվել, ուստի կենտրոնական կոմիտեի պատասխան հեռագիրը առաքեցինք ներքին գործերի մինիստրության միջոցով, որտեղ ասված էր. «Տեսակցե՛ք նրանց հետ և աշխատեք, ինչպես որ հարկն է, մեղմությամբ համաձայնության չունի: Այն գրված է եղել պատերազմը սկսվելուց առաջ, օսմանյան ազգությունների միջև քարեկամական հարաբերություններ սերմանելու միտումով:

Նախագահ — Քեկուզ և [պատերազմից] առաջ գրված լինի, չէ՞ որ դուք գրանով միջամտել եք [կառավարության] գործերին:

Միգնատ Նյուբրի բեյ — Մեծարդո փաշա, ի՞նչ միջամտության մասին է խոսքը: Մենք տնապես շփման մեջ ենք եղել հայերի հետ: Բուլոբ ընտրությունների ընթացքում թեկնածուների առաջադրումը կատարել ենք գաղնակցության հետ միատեղ: Նրանք ձայն են տվել մեր թեկնածուներին, մենք էլ՝ նրանց: Այնպես որ, ընտրվել է ցանկալի թվացող թեկնածու: Ինչպես նշվեց, մենք նախաձեռնեցինք, որպեսզի պատերազմի ընթացքում համագործակցենք իրար հետ: Բայց այդ միջոցները հաջողություն չունեցան: Նրանց չհամաձայնելու մասին մենք տեղեկացանք հետագայում: Այնուամենայնիվ, կրկին գրեցինք, որ լավ վերադարձունք ցուցաբերվի նրանց հանդեպ: Դա մտնում է ոչ թե կառավարության, այլ կուսակցության պարտականությունների մեջ:

Նախագահ — Պատերազմ հայտարարելուց առաջ ուրեմն այդպիսի մտադրություն ունեիր:

Միգնատ Նյուբրի բեյ — Ինչպիսի՞, էֆենդի:

Նախագահ — Պատերազմ հայտարարելուց առաջ, ուրեմն նախօրոք գիտեիր, որ մտնելու եք պատերազմի մեջ:

Միգնատ Նյուբրի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի. զորահավաք հայտարարելու հետևանքով կարելի էր ամեն ինչ սպասել: Զորահավաք հայտարարելը մի՞թե պատրաստ եղիր՝ չի նշանակում:

Նախագահ — Տվյալ ժամանակ պետության դիրքորոշումը զինված չեզոքության մեջ մնալն էր: Ուստի զորահավաք հայտարարելը անհրաժեշտություն էր:

Միգնատ Նյուբրի բեյ — Զեզոքություն, էֆենդի:

Նախագահ — Այո՛, դա զինված չեզոքություն էր: Զորահավաք հայտարարելը անպայման պատերազմի մեջ մտնել չէ:

Միգնատ Նյուբրի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի. [զորահավաք] հայտարարվել է, որպեսզի Ռուսաստանի կողմից հարձակում լինելու դեպքում գտնվենք պատրաստ վիճակում⁵⁸:

Նախագահ — Կարդացե՛ք:

(Ընթերցվում է Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կողմից ներքին գործերի մինիստր Թալաաթ բեյի միջոցով կենտրոնական կոմիտեին ուղղված վերոհիշյալ հեռագիրը):

Նախագահ — Տեսնում եք, որ կենտրոնական կոմիտեն ոչ միայն մասնակցել է ռազմական գործողություններին, այլև հանդես է եկել որոշ նախաձեռնություններով:

Միգնատ Նյուբրի բեյ — Էֆենդի, կենտրոնական կոմիտեն հանդես է եկել միջնորդի դերում: Ես ինքս վստահ եմ, որ այն ուղղված է եղել

«Թեշքիլաթ»-ը մահաուսանք-ին, քանի որ գործերին համեն տեղերից գրություններ էր գալիս:

Նախագահ — Անցյալում ասել էիք, որ ժածկագիր չունեք:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ծածկագիր չունենք, այդ մեր ժածկագիրը

Նախագահ — Այսինքն, ներքին գործերի մինիստրություն գրելու փոխարեն, կարող էր ուղղակի ձեզ գրել:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ներքին գործերի մինիստրություն գրելուց հասկացվում է, որ մենք ժածկագիր չենք ունեցել: Ուղղակի ներքին գործերի մինիստրություն առաքելը դրա վառ ապացույցն է:

Նախագահ — Ետև լավ, ի՞նչ նպատակ է հետապնդել ներքին գործերի մինիստրությանը միջնորդագրելով: Ստացվում է այնպես, որ նման ձևով վարվելը ստիպողական անհրաժեշտություն է:

Մրգյան Շյուբրի բեյ — Բաց և բաց չի կարողացել գրել: Գաղտնի գրելու համար էլ դիմել է այդտեղի վալիին:

Նախագահ — Կարդացե՛ք, [հեռագրի] հակառակ կողմում գրված հրահանգը:

ԲԵԶԱՆԳՈՒՆ ԵԱՔԻՐ ԲԵՑԻՆ

Քանի որ այդտեղ այնքա անելիք չունեք. Արզնիից շտապ շարժվեք դեպի Տրապիզոն առավել կարեւոր մի պաշտոն ստանենելու համար: Այստեղից եկե՛ք Յակուբ Զեմիլ բեյը ձեզ կրնի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը:

1914 թ. նոյեմբերի 17

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Այո՛, էֆենդի, ինչպես ձեզ հայտնի է, դեկտ. Նազրեդին Էսրեֆզադեֆը էր «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսանք-ի մեջ: Չնայած, որ բավական ժամանակ է անցել, բայց հիշում եմ: Կովկասի կողմերը դուրս գալու համար հարձակման պիտի անցնեին: Յակուբ Զեմիլ բեյի և այլ ուժերի հետ միանալով, զնալու էին այդ հարձակումը իրագործելու: Կարծում եմ, այդ կապակցությամբ էլ տվյալ պատասխանն ենք գրել:

Նախագահ — Ետև լավ, այդ հրահանգը դուք ե՛ք գրել:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ետև համաձայնակա՛ն է, որ «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսանք-ից կամ ռազմական մինիստրությունից, կամ էլ մի այլ տեղից գրված չիլի: Այո, մի տեղից անհրաժեշտ եղել է, որ գրել են: Ըստ երեվոյթին, այնտեղ գտնվող Ռեհաէդդին Եաբրի բեյի հարցումի հիման վրա գրվել է կենտրոնական կոմիտեին կից գտնվող մի հաստատությունից: Ռեհաէդդին Եաբրի բեյին տրված հրահանգից այդպես է երևում: Այդ և

եղել նրա պաշտոնը: Այսինքն՝ տվյալ գործին ուղղակիորեն մասնակցութիւն չունենալ: Զեմ կարողանում մտաբերել, թե այդ ստորագրութիւնները ու՞մ են պատկանում:

Նախագահ — Դուք ասացիք, որ Բեհէղդին Շաքիրը «հայրենիքին ծառայելու» նպատակով պարտականութիւն էր ստանձնել, ուրեմն՝ մինչև այդ պարտականութիւնն ավարտը ձեզ հետ հարաբերութիւն չպետք է ունենալ: Մինչդեռ նա իր հարաբերութիւնը չի խզում և անընդհատ ձեզ է գրում:

Միգնատ Շյուբի բեյ — Շատ հավանական է էֆենդի, չէ՞ որ նա կենտրոնական կոմիտեի անդամ էր: Բայց նա այնտեղ չի գնացել կենտրոնական կոմիտեի հետ առնչվող մի պաշտոնով: Նա գնացել է մի այլ պարտականութիւն կատարելու: Նման գրութիւններ միայն Բեհէղդին Շաքիր բեյից չէինք ստանում, այլ մի շարք տեղերից ևս: Պատասխանները տարբեր տեղեր էին առաքվում: Մեր աշխատակիցներից մեկը այդ գործին հետամուտ լինելով, գրում էր պատասխանները: Որևէ գրութիւն ուղղակի մեզ գալը չի նշանակում, որ այն ուղարկողի հետ մենք հարաբերութիւն մեջ ենք եղել: Բեհէղդին Շաքիր բեյի հետագիւրն էլ, ահա, այդպիսին է եղել: Այսինքն՝ կենտրոնական կոմիտեն այդպիսի գործերով չի զբաղվել:

Նախագահ — Իսկ ո՞րն է դրա իմաստը:

Միգնատ Շյուբի բեյ — Իմաստը երևի «հայրենիքի ծառայութիւն» մեջ լինելն է:

Նախագահ — Ասում են, որ դա ցույց է տալիս, «Թեշքիլաթ-ը մահսուս»-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև գոյութիւն ունեցող կապը:

Միգնատ Շյուբի բեյ — Ո՛ր, էֆենդի: Նման թղթեր մեզ գալիս էին նաև այլ տեղերից: Օրինակ, «Կարմիր մահիկին» վերաբերող մի շարք գրութիւններ էինք ստանում: Պատասխանն ուղարկում էինք «Կարմիր մահիկին», որն էլ իր հերթին գրութիւն էր ուղարկում համապատասխան կազմակերպութիւնը: Օրինակ, շրջաբերականներ էինք ստանում «Որբանոցային կազմակերպութիւնից», որ նշված էր լինում՝ «Գրեք ձեր մասնաճյուղերին, որպեսզի նրանց օգնեն»: Որբանոցը կատարելապես ինքնուրույն կազմակերպութիւն լինելով հանդերձ, մեզ գրութիւն էր ուղարկում, հայտնելով, որ մի շարք տեղերում պակասորդ ունեն: Մենք էլ գրում էինք մեր մասնաճյուղերին, խնդրելով, որ նրանց պակասորդները փոխհատուցվեն: Դա չի նշանակում, որ որբանոցի և կենտրոնական կոմիտեի միջև կապ գոյութիւն ունի: Դա ցույց է տալիս, որ նրանք իրար հետ փոխօգնութիւն մեջ են գտնվել պատերազմի ընթաց-

քում: Դրա մեջ վնասակար մի ռան եթե նկատեի, ես ընթացք չէի տա: Բոլոր ղեպքերում զրա իմաստը միջնորդ լինելու մեջ է: Նույնիսկ կենտրոնական կոմիտեում պաշտոն չունենալու ղեպքում էլ, եթե նման գրութուն անցներ ձեռքս, կգնայի, չանք կթափեի, պատասխանը կգրեի և կուղարկեի: Բոլորովին չէի պատկերացնում, որ հետագայում նման վիճակի առաջ կկանգնեմ:

Նախագահ — Սուլեյման Ասքերի բեյը ի՞նչ հարաբերություն ունի կենտրոնական կոմիտեի հետ:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Նա միշտ էլ զինվորական է եղել: Պարզ է, որ սպանների հետ կենտրոնական կոմիտեն չի կարող հարաբերություններ ունենալ:

Նախագահ — Նրա կողմից Բեհաէդդին Շաքիր բեյին ուղղված մի հեռագիր կա, որը լիովին ցույց է տալիս *«Թեշքիլաթ»*-ը մահաուսնա-ի հետ Նրա ունեցած համագործակցությունը:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Մեծարգո փաշա, ինչպիսի՞ կապ:

Նախագահ — Կարդացե՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյը ընթերցում է)

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎՈՒՑՆԵԹՈՒ

Ժածկագիրը ուղղված է Բեհաէդդին Շաքիր բեյին:

Տրապիզոնից Ռիզա բեյը ընտրված է էրզրումի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Ռիզա բեյի փոխարեն որպես պատասխանատու քարտուղար ուղարկվելու է Մեմդուհ բեյը:

Սուլեյման Ասֆերի

9 Թեշրին-ի սանի 1330 թ.:

[1914 թ. նոյեմբերի 9]

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեին է գրել:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Սուլեյման Ասքերի բեյը *«Թեշքիլաթ»*-ը մահաուսնա-ից է գրել: Գրել է էրզրումի հասցեով: Արդեն Բեհաէդդին Շաքիր բեյը կապ ունի *«Թեշքիլաթ»*-ը մահաուսնա-ի հետ, այդպես չէ՞ էֆենդի: Ռիզա բեյը կենտրոնական կոմիտեի [անդամ] ընտրվելու կապակցությամբ մենք դիմել ենք *«Թեշքիլաթ»*-ը մահաուսնա-ին: *«Գրե՛ք Բեհաէդդին Շաքիր բեյին, որպեսզի Տրապիզոնից Ռիզա բեյին ուղարկի մեզ մոտ, քանի որ նա ընտրված է կենտրոնական կոմիտեի անդամ»*:

Նախագահ — ՌՆՆ նպատակով Սուվյան Ասքերի բնյը միջնորդ է հանդիսանում: Այնպես է հասկացվում, որ նրանց միջև ներքին կապ է գոյություն ունեցել:

Միդհատ Շյուբի բնյ — Զէ՞ որ Բեհաէդդին բնյը կապված է եղել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ: Բեհաէդդին Շաքիր բնյը զորահաժարից հետո հայրենիքին ծառայելու նպատակով զնաց ռազմաճակատ: Հետևաբար՝ նա ենթարկվելու էր Սուվյան Ասքերի բնյին: Ուստի մենք խնդրել էինք Սուվյան Ասքերի բնյին, որպեսզի Ռիզա բնյին ուղարկի այստեղ: Բավական ժամանակ է անցել, լավ չեմ հիշում:

Նախագահ — Ռիզա բնյին ուղարկում են էրզրումի կենտրոնական կոմիտե:

Միդհատ Շյուբի բնյ — էրզրումում կենտրոնական կոմիտե չկա:

Նախագահ — Հեռագրում այդպես է գրված:

Միդհատ Շյուբի բնյ — Սուվյան Ասքերի բնյը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի գործերին իրազեկ չլինելու պատճառով, այդպես սխալ է գրել:

Նախագահ — Կարդացե՛ք հեռագիրը:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բնյը կարդում է հեռագիրը)

«ՄՈՒՌՑՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» [ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ]

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Հարգանքներով տեղեկացնում ենք, որ 55 հոգուց բաղկացած 5-րդ լեթեների [խումբ] 59 անդամների թուֆան ազալի հրամանատարությամբ հենց ես ճանապարհ դրեցինք մատուցել:

Սամսոնի պատասխանատու-խառնուղար Ռյուշդի

16 կանոն-ի էվկել 1330 թ.

[1914 թ. դեկտեմբերի 16]

Նորոս՝ դոկտ. Նազըմ բնյ էֆենդին ՄԻԴՀԱՏ ՇՅՈՒԹՐԻ

Միդհատ Շյուբի բնյ — Մի քիչ առաջ ասացի, որ մենք ևս պատասխանատու քարտուղարներին գրել էինք, որ հայրենիքին ծառայելու համար ցանկություն ունեցող մարդկանց, որպես կամավորներ հավաքագրեն «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար: Որքան մեզ հայտնի է, այս Ռյուշդի բնյը կապիտանի կոչում ուներ և հրամանատար էր մի ղիմավորական դասակի: Ըստ երևույթին, այնտեղ կամավորներ է հավաքել և մեզ ուղարկելու մասին տեղեկություն է տվել: Հետագայում իմացանք, որ Ռյուշդի բնյը շատ գործեր ունի և խիստ ծանրաբեռնված է: Լսեցինք նաև, որ ավազակներին հետապնդելու համար մութաաբրիֆի կողմից ներգրավվել է ժանդարմական գործերի մեջ: Կանչեցինք մեզ

մոտ: Խիստ զբաղված և մեր վարած քաղաքականությունից կտրված լինելով՝ հեռացրինք պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնից: Քիչ քիչ մահսուսեան այդ մասին կարող է մանրամասն տեղեկություն տալ:

Նախագահ — Ասում եք, որ կենտրոնական կոմիտեն «Թեշքիլաթ-ի մահսուսեան»-ի հետ առնչություն չի ունեցել, բայց և այնպես հասկացվում է, որ նա հաճախակի միջամտել է նման գործերին:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Այո՛, մենք կապի մեջ էինք բոլոր հաստատությունների հետ: Մեզ մոտ եկած գրությունները ուղարկում էինք համապատասխան կազմակերպություններին, ինչպես, օրինակ՝ «Կարմիր մահիկին», որրանոցին, ներքին գործերի մինիստրություն և այլ տեղեր:

Միլիվա Մուստաֆա փաշա (հանձնաժողովի անդամ) — Կենտրոնական կոմիտեն ուղղակի զբաղվել է «Թեշքիլաթ-ը մահսուսեան»-ի գործերով: Կամավորներ է ուղարկել, Նշում է, որ ժայտ կապակցությամբ հրաման տվեցինք պատասխանատու քարտուղարներին, պատվիրակներին, ուրեմըն «Թեշքիլաթ-ը մահսուսեան»-ն հիմնականում ստեղծված է եղել ձեր կողմից, կենտրոնական կոմիտեի կողմից:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ոչ, մեծարգո փաշա: Պատերազմի ընթացքում յուրաքանչյուր մարդու պարտականությունն էր իր կարողության չափ, մինչև պատերազմի ավարտը օգտակար լինել իր հայրենիքին: Արդեն պատերազմը հայտարարվելուց հետո մեր ընկերների մեծ մասը սկսեց զբաղվել զինվորական, հայրենիքին ծառայելու գործերով՝ յուրաքանչյուրն ըստ իր կարողության: Այդ Ռյուշդի էֆենդի ասված անձնավորությունը որպես զինվորական՝ առավել շատ է զբաղվել, նույնիսկ պաշտոնավարել է ժանդարմական ոստիկանությունում: Այդ մասին տեղեկանալով, մենք կանչեցինք նրան և խիստ զբաղվածության համար հեռացրինք պաշտոնից:

Նախագահ — Ձեր քարտուղարության ընթացքում ինչու՞ հոգատար վերաբերմունք չեք ունեցել դուկտ. Նազըմի կողմից հափշտակված փաստաթղթերի նկատմամբ: Կուսակցության քաղաքական գործունեությանը վերաբերող այդ կարևոր փաստաթղթերը մեշտեղից վերացնելը ցույց է տալիս, որ [կուսակցությունը] առնչություն է ունեցել մի շարք գաղտնի գործարքների հետ: Այս մասին ի՞նչ կասեիք:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ծավոք սրտի [ներա] մեկնելուց հետո տեղեկացա այդ մասին: Մեկ օր հետո մեկնել էր այստեղից:

Նախագահ — Եստ լավ: Բայց չե՞ որ այդ բանին ավելի շուտ պետք է հետամուտ լինեիք:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Երբեք մտքովս չէր անցնում, որ փաստաթղթերը առնելով՝ հետը կտանի:

Նախագահ — Ուրեմն փաստաթղթերը նախապես պետք է հավաքված, պատրաստված լինե՞ին, որ բոլորը միատեղ առնե՞ր ու գնա՞ր:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Էֆենդի, արգին կուսակցությունը վերակազմելու ընթացքում բոլոր փաստաթղթերը սնդուկների մեջ էինք դառա՞վորել: [Այդ ժամանակ] մենք նկատեցինք, որ նա առանձնացնում էր Փարիզում գտնվելու ընթացքում Ահմեդ Ռիզա բեյի⁶¹ հետ ունեցած իր թղթակցությունները: Հստ երևույթին, դրանք է փնտրել, տակնուվրա արել, և, չկարողանալով գտնել՝ բոլորը միատեղ վերցնելով՝ գնացել է:

Նախագահ — Ուրեմն, նախապես զգացել եք, որ դոկտ. Նազըմը փախուսած է գիմելու:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Հապա, ինչու՞ էր ուզում վերցնել:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Հրաժարական տալով՝ խզեց իր հարարերությունը կուսակցության հետ: Հրաժարական տալու ժամանակ ասաց. «Այս փաստաթղթերը կարևոր են և վերաբերում են ինձ: Ես չեմ ցանկանում, 20—25 տարի առաջ Փարիզում գտնվելու ընթացքում իմ աշխատանքին վերաբերող փաստաթղթերն այստեղ մնան: Ես իմ հարարերությունները խզում եմ: Նույնիսկ այսուհետև համագումարներին էլ չեմ մասնակցելու»: Շատ լավ, ասացինք: Բայց, երբեք չէի պատկերացնում, որ բոլոր փաստաթղթերը կվերցնի:

Նախագահ — Այդ կարևոր փաստաթղթերը այդպես անփութորեն նրան տալու իրավասությունը ունեի՞ք:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Էֆենդի, դրանք իր փաստաթղթերն էին, ինքն էր տվել:

Նախագահ — Բայ ըրանք կուսակցության փաստաթղթերի մեջն էին մտել:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի. նշված էր, որ այդ նյութերը օգտագործվելու և կուսակցության պատմությունը շարադրելու ժամանակ: Այսինքն՝ այդ փաստաթղթերը պիտի օգտագործվեին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ստեղծման, նրա աարիք փուլերից անցնելու պատմությունը շարադրելու ընթացքում:

Նախագահ — Անցյալ օրը, ձեր տված ցուցմունքի ժամանակ, խոսեցիք Իրրահիմ և պահեստի սպա Ջաֆեր էֆենդիների մասին: Գուք գիտեք արդյո՞ք, թե ներկայումս նրանք որտեղ են գտնվում:

Միգնատ Շյուբրի բեյ — Նրանք պետք է, որ Ստամբուլում լինեն:

Նախագահ — Ո՞ր կողմերում, հասցեն գիտե՞ք:

Միգնատ Շյուբրի բեյ — Կարծում եմ, որ Իբրահիմ էֆենդին բնակվում է Պեշկեթլիում, իսկ քարտուղար Ջաֆեր էֆենդին Ֆաթիհում կամ էլ Ջահանգիրի շրջանում: Ընդհատ հասցեն չգիտեմ:

Նախագահ — Ասում են, որ պատերազմ հայտարարելուց հետո «Միուսյուն և առաջադիմություն» կուսակցությունը ձեռնամուխ է եղել [Ժողովրդի] նպաստ հավաքելու գործին: Այդ նպաստը ինչու՞ հավաքվեց, գումարը որքանի հասավ և ի՞նչ նպատակի համար ծախսվեց:

Միգնատ Շյուբրի բեյ — Այսի՞նքն, էֆենդի:

Նախագահ — Պատերազմ հայտարարելուց հետո որոշ նպաստներ են հավաքվել:

Միգնատ Շյուբրի բեյ — «Միուսյուն և առաջադիմություն» կուսակցության համար է հավաքվել:

Նախագահ — Այո՞:

Միգնատ Շյուբրի բեյ — Լուր չունեմ, տեղեկություն չունեմ:

Նախագահ — Այդ հասույթից որոշ գումար է ծախսվել: Այդ դրամը ի՞նչ ձևով եք ծախսել:

Միգնատ Շյուբրի բեյ — Այո՞, էֆենդի. մոտ 400 000 լիրայի չափ մի գումար էր, որը հետագայում պահ տրվեց բանկերում: Ձեր ասածը այդ գումարի մասին է արդյո՞ք:

Նախագահ — Այդ է, թե՞ այդ չէ, չգիտեմ: Բացատրություն տվեք:

Միգնատ Շյուբրի բեյ — Իմ իմացածը այդ գումարի մասին է: Ինչպես գիտեք, պատերազմ հայտարարելուց առաջ հացի խնդիրը բավականին դժվարացել էր: Այդ կապակցությամբ քաղաքապետարանը որոշեց զնացուցակ սահմանել: Բայց այդ զնացուցակը արդյունավետ չեղավ: Հետագայում այդ գործով զբաղվեց քաղաքապետարանը: Հացի խնդրին հետևելու համար դիմեցին նաև Քեմալ բեյին: Նա պարտավորվեց այդ գործին հետևել համատեղության կարգով: Նա ասաց, որ «Ես հաջը վաճառելու եմ այս զնուլ», իսկ քաղաքապետարանն էլ հավանություն տվեց այդ զնին⁶²:

[Զիա Գյուլալիի հարցախոսքները]

Նախագահ — Զիա բեյ, դուք «Ենի մեջմուա» (Նոր հանդես) խորագրով հանդես հրատարակում ե՞ք:

Զիա Գյուլալի — «Ենի մեջմուան» հանդես է, ես նրան թղթակցում եմ:

Նախագահ — Այդ հանդեսում ինչ-որ թուրանիզմին⁶⁴ վերաբերող մի հոդված ունեք։ Այդ հոդվածում օսմանիզմին⁶⁵ փոխարեն նախապատվությունը տրվում է թուրանիզմին։ Այս խնդրի վերաբերյալ բացատրեք ձեր տեսակետը։

Զլա Գյոֆալփ — «Ի՞նչ է թուրանը՝ վերնագրով մի հոդված ունեմ, որտեղ ցույց եմ տալիս, որ այսօրվա պատկերացումով այն կուլտուրական թուրան է։ Այսինքն՝ օսմանյան թուրքերը պետք է մեկ կուլտուրա ստեղծեն։ Հետագայում մյուս թուրքերը (թյուրքալեզու ժողովուրդները — Ա. Փ.) այն ընդունելու դեպքում կստացվի կուլտուրական թուրան։ Եվ դա նպաստավոր կլինի նաև օսմանյան պետության համար, քանի որ նախ կդարգանա օսմանյան երկրի հիմքը հանդիսացող թրքութունը։ Բնական է, որ կհզորանա նաև պետությունը, հետևելով իմ ամբողջ թրքութունը, որոնք կընդունեն օսմանյան թուրքերին՝ լեզուն։ Ազդեցանի թուրքերը արդեն սկսել են կուլտուրական թուրանի ուղղությամբ աշխատել։ Թուրքերին լեզվի տարածումը, օսմանյան գրականության, որպես ազգային գրականություն ընդունելը, բոլոր թուրքերին հոգով-սրտով կապելու է մեզ հետ։ Բոլոր թուրքերը ընթերցելու են մեզ մոտ լույս տեսած ստեղծագործությունները։ Թերթերի և գրքերի ընթերցողները եթե շատանան, բնական է, որ գրողները, գրականագետներն իրենց ստեղծագործություններից սուսվել շատ օգուտ կգաղեն։ Ահա այդ հոդվածը սկզբից մինչև վերջ գրված է այս նպատակի համար և պարզ ցույց է տրված, որ այն նպաստավոր կլինի օսմանիզմի համար։

Նախագահ — Այս հանդամանքը արդյոք չի՞ գրգռի ոչ մահմեդական ազգություններին։

Զլա Գյոֆալփ — Ո՛ր, էֆենդի, բոլոր օսմանյան ազգություններն իրենց մշակույթի մեջ ազատ են։ Այսինքն՝ յուրաքանչյուրը կարող է իր մայրենի լեզվով գրականություն հրատարակել։ Այնպես որ, այս կարգը փոխանակ նրանց վշտացնելու, պետք է որ գոհացնի։ Այդ ազգությունները կատեն այն մարդկանց, որոնք ասում են, թե թուրքական ազգ, թուրքական կուլտուրա գոյություն չունի, այլ կա միմիայն օսմանյան լեզու և օսմանյան կուլտուրա։ Այսինքն՝ նրանք մյուս ազգերին չեն ճանաչում և ասում են, որ գոյություն ունի միմիայն օսմանյան ազգ։ Մինչդեռ իմ համոզմունքով «օսմանյան» անվանումը վերաբերում է միայն պետությանը, այսինքն՝ Օսմանյան պետությանը։ Եվ այդ պետության մեջ ընդգրկված են արաբ, թուրք, հայ և այլ ազգություններ։ Այս հանդամանքը հաստատում է յուրաքանչյուրի ինչ ազգություն լինելը և միևնույն ժամանակ կապահովի օսմանյան պետության հզորությունը։

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ Օսմանյան պետութիւնը, որպէս հենարան, կարող է ունենալ ազգերի միջև գոյութիւն ունեցող միութիւնն ու փոխադարձ հարգանքը: Իսկ եթէ հայտարարվի, որ բոլորս օսմանցի ենք եւ ազգութիւն չունենք, ապա ազգութիւնների միջև չի կարող միասնականութիւն լինել: Հասկանալի է, որ մյուս ազգերը կմերժեն այս թեզը:

Նախազան — Տեղահանութեան հարցը ի՞նչ ձևով քննարկվեց կենսորոնական կոմիտեում:

Աիա Գյոֆալի — Բոլորովին չքննարկվեց: Պատերազմին վերաբերող օրենքներն արդեն հրամանագրի ձևն ունեին: Դրանք կազմվում էին պատերազմի պատճառով: Այն կուսակցութեան ծրագրի հետ առնչութիւն չունի: Անհրաժեշտութիւնից ելնելով հարյուրավոր օրենքներ էին կազմվում:

Նախազան — Եստե՛րը ասում են, որ այն վճռված է եղել «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեում, մի շարք ղեկավարների մտահոգմամբ և որոշմամբ:

Աիա Գյոֆալի — Ընդհ. չէ:

Նախազան — Առաջին հերթին այն տեղի է ունեցել Բեհաէդդին Եաթիր բեյի և ղոկտ. Նազըմի հրահրմամբ:

Աիա Գյոֆալի — Կենտրոնական կոմիտեում:

Նախազան — Այո՛, կենտրոնական կոմիտեում և ձայների մեծամասնութեամբ: Եվ այս հարցը կենտրոնական կոմիտեի կողմից քաջաչեփքելով՝ նրանք ներգործել են ռազմական միեւնիստրութեան վրա և իրականացրել այն:

Աիա Գյոֆալի — Կենտրոնական կոմիտեում այդ մասին ոչ մի խոսք չի եղել:

Նախազան — Տեղահանութեան ընթացքում մի շարք վայրերում կոտորածներ են տեղի ունեցել, կոզոպուտ և հափշտակութեան: Կենտրոնական կոմիտեն մնացել է ղիտորդի դերում և ոչ մի որոշում չի ընդունել այդ մասին:

Աիա Գյոֆալի — Կենտրոնական կոմիտեն քաղական ու յիմաքաղաքական է: Բոլորի, այլ մասնակի ղեկաքերի մասին: Կենտրոնական կոմիտեն տեղեկանալուց հետո պահանջեց, որպէսզի ներքին գործերի և ռազմական միեւնիստրութիւններն արգելեն այդ բոլորը և հանցադրութեան ի պատճին: Մենք պաշտոնապէս կառավարութեան գործերին միջամտելու իրավասութիւն չունենինք: Ուստի այդ ձևով պահանջ ներկայացրինք: Այդ հարցումի հիման վրա մեզ պատասխանեցին, որ մի շարք

հետաքննող հանձնաժողովներ են ուղարկել և որոշ միջոցներ են ձեռնարկել: Մեր հարցադրումներին միշտ այդ ձևով էին պատասխանում: Նախագահ — Համենայն դեպս տեղահանությունն ու կոտորածը շարունակում էր իրագործվել: Այդպես չէ՞:

Զիա Գյոֆալի — Այդ արարքներին ո՞վ կարող էր արգելք հանդիսանալ:

Նախագահ — Կուսակցության պատգամավորները համեմատաբար կարևորություն չներկայացնող հարցերի նկատմամբ մինիստրների խորհրդում կառավարությունից անմիջապես րացատրություն են պահանջել: Այդ ինչպե՞ս է եղել, որ այս կարևոր խնդիրը ձեր կողմից անուշադրության է մատնվել:

Զիա Գյոֆալի — Կենտրոնական կոմիտեն պատգամավորների հետ ոչ մի հարաբերություն չունի: Պատգամավորներն ունենին առանձին կազմակերպություն, որը նախկինում կոչվում էր «Ընդհանուր բյուրո», հետագայում այն ընդունեց «Կառավարող հանձնաժողով» անվանումը: Այսպիսին էր մինիստրների խորհրդի կազմակերպությունը: Պատգամավորներին կառավարողը այդ հանձնաժողովն էր:

Նախագահ — Այո, այդպես է: Սակայն նշվեց, որ կենտրոնական կոմիտեն իր ցանկությունները իրականացրել է ձեր միջոցով, կամ էլ ձեր մյուս պատգամավոր ընկերների օգնությամբ: Այսինքն՝ ասացին, որ «կենտրոնական կոմիտեում հավանության արժանացած խնդիրները մենք աշխատում էինք իրագործել մինիստրների խորհրդում գտնվող կուսակցականների միջոցով»: Այսպիսով, ինչպես երևում է, նրանք հռանդագին զբաղվել են բոլորովին կարևորություն չներկայացնող գործերով:

Զիա Գյոֆալի — Նրանք գործել են անձնական նախաձեռնությամբ:

Նախագահ — Կարևորություն չներկայացնող խնդիրների համար ներքանք ամեն ջանք գործադրել են, իսկ ինչու՞ կոտորածի հարցով ոչ մի բան չեն նախաձեռնել մինիստրների խորհրդում: Այստեղից եզրակացվում է, որ կենտրոնական կոմիտեն հավանություն է տվել կոտորածին:

Զիա Գյոֆալի — Ո՛ր, էֆենդի. կենտրոնական կոմիտեն ղեկավարում էր «Թեշքիլաթ-ը հարիջինն» («Արտաքին կազմակերպություն»): Պատգամավորներին պրոպագանդելը արգելված էր: Սակայն անձնապես ծանոթ պատգամավորների հետ կարող էին որոշ հարցերի մասին խոսել: Կենտրոնական կոմիտեն ուղղակի չէր կարող նրանց պրոպագանդել: Պրոպագանդելը չէր մտնում նրա իրավասության մեջ: Հետո պաշտոնները առանձնացված էին: «Թեշքիլաթ-ը Թեշերրու-ի» («Շահ-

Հանձնաժողովները տարբեր էին:

[Աթիֆ բեյի հարցախոսքը]

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե-ի ստեղծման մասին կայ-սերական հրամանագրի տրվե՞ց, թե՞ ոչ:

Աթիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Դուք ասացիք պաշտոնական հաստատության մաս-նաճյուղ: Առանց կայսերական հրամանագրի արդյո՞ք կարող էր պաշ-տոնական հաստատության մասնաճյուղ գոյություն ունենալ:

Աթիֆ բեյ — Ժամանակավոր հանձնաժողով լինելու համար այն ստեղծվել էր ռազմական մինիստրության կողմից: Բնական է, որ այդ մասին իրազեկ էին նաև ներքին գործերի մինիստրը, մեծ վեզիրը և մյուսները:

Նախագահ — Մինիստրների խորհրդի որոշմա՞մբ:

Աթիֆ բեյ — Հավանական է, էֆենդի:

Նախագահ — Դուք այնտեղ էի՞ք «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե-ի ստեղ-ծումից առաջ:

Աթիֆ բեյ — Այնտեղ էի, էֆենդի: Այդ մասին ինձ տեղեկություն տվեց ռազմական մինիստրը:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե-ի ինչպե՞ս եղավ, գրավո՞ր:

Աթիֆ բեյ — Ո՛չ, գրավոր չի եղել, այլ բանավոր: Այդ մասին առա-ջին հերթին տեղեկություն տվեց Սուլեյման Ասքերի բեյը: Նա տեսակ-ցել էր ռազմական մինիստրի հետ: Հետո ռազմական մինիստրը ինձ կանչեց իր մոտ, նա էլ բանավոր հայտնեց այդ մասին: Ես էլ բնդու-նեցի: Սակայն Ազիզ բեյին այդ մասին հրաման է տվել ներքին գործերի մինիստրը: Այստեղից կոահու՞մ եմ, որ ներքին գործերի մինիստրն էլ գիտեր այդ մասին:

Նախագահ — Ձեր պաշտոնավարության հարցը կարող էր բանա-վոր տեղեկացվել: Իսկ մի հաստատության հիմնադրումը չէր կարող բանավոր կատարվել: Անպատճառ որևէ մինիստրության հրամանն ան-հրաժեշտ էր:

Աթիֆ բեյ — Ըստ երևույթին, այդպիսի մի հրաման եղել է:

Նախագահ — Դուք այնտեղ չէի՞ք դրա ստեղծումից առաջ:

Աթիֆ բեյ — Այնտեղ էի:

Նախագահ — Այդ մասին ձեզ հրաման չեկա՞վ: Ինչպե՞ս կարող է որևէ հաստատություն առանց հրամանի հիմնվել:

Արխիֆ բեյ — Զեմ հիշում, էֆենդի:

Նախագահ — Սուլեյման Աքքերի բեյը ի՞նչ հարաբերության մեջ էր «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ:

Արխիֆ բեյ — Նա հանձնաժողովի նախագահն էր: Որոշումները նույն էր ռազմական մինիստրություն և ստանում անհրաժեշտ հրահանքներ:

Նախագահ — Որտե՞ղ էր նրա պաշտոնատեղին:

Արխիֆ բեյ — Նրա համար հատուկ պաշտոնատեղի էր վարձված նուրի Օսմանիեյում: «Թասվիր-ի էֆթյար» տպարանի դիմաց, N° 32 տանը:

Նախագահ — Նա դրամարկդ ունե՞ր:

Արխիֆ բեյ — Ի՞նչ:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին հատկացված դրամարկդ գոյություն ունե՞ր:

Արխիֆ բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Դրամադուխ ունե՞ր:

Արխիֆ բեյ — Անկասկած:

Նախագահ — Սկզբնական շրջանում որքա՞ն գումար էր հատկացված:

Արխիֆ բեյ — Քանակը չգիտեմ:

Նախագահ — Ո՞րտեղից էիք վերցնում այդ գումարը:

Արխիֆ բեյ — Կարծեմ դրա մասին ասացի: Մի քանի անգամ ստացել ենք ազգային պաշտպանության մինիստրությունից: Ավելի շատ ստանում էինք ռազմական գաղտնի հաստատությունից:

Նախագահ — Փոխարենը ստացական տրվում է՞ր:

Արխիֆ բեյ — Միղուցն:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև ոչ մի կապ գոյություն չունե՞ր, այդպես չէ՞:

Արխիֆ բեյ — Ոչ, ոչ մի կապ գոյություն չունե՞ր:

Նախագահ — Այժմ կարգացվելու են մի շարք հեռագրեր և թղթակցություններ:

Արխիֆ բեյ — Կարող է թղթակցություն լինի, բայց դրանք չեն կարող այդ կապը հաստատել:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով քարտուղարին)՝ Կարդացե՛ք:

Հարգելի եղբայրներ՝

Բերդամայի կազարում, Ռեշադին նահիբի անձնատուր նշած ավագանիներից չնշանակող աղան օմանգակություն է խնդրել, ասելով, որ Կեփլասի (...)⁵⁶ վիլայեթի բրնակիներին մի քանի Հայրենակիցների հետ նպատակադրվել է օղնել բանակին: Եթե իրեն թույլ տր ասես Դիարբեքիրում մի կարնոր շինչիլաթն ստեղծելով, շարժվում է դեպի սահման: Հուսով ենք, որ հիշյալը կարող է այդ ձևով ծառայություն մատուցել: Կարծում ենք, որ նրանց առաքումը կարող է երկու տեսանկյունով: 7 օգտակար լինել Հայրենիքի համար:

Քանկագին եղբայրներ, Հայրենասիրական նախաձեռնություն

եմ ձեր թույլտվությունը՝ այս կամ ուր Պատասխանեք հեռագրով:

Իզմիրի մյուրֆի՝ Զուհդի Զադե Ահմեդ

23 թեշրինի սանի 1330 թ.

[1914 թ. նոյեմբերի 23]

(Այնուհետև նախագահը ընթերցել է տալիս վերոհիշյալ հեռագրերը):

Նախագահ — Ընթերցված բոլոր հեռագրերը ցույց են տալիս, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսն»-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև ներքին կապ է եղել:

Արիֆ բեյ — Ո՛ր,

Նախագահ — Ինչպե՞ս թե ուր:

Արիֆ բեյ — Հիշողությունս թույլ է, չեմ կարող պատասխանել: Եթե մեկ առ մեկ հարցնեք, կարող եմ ապացուցել, որ կապ գոյություն չի ունեցել:

Նախագահ — [Կենտրոնական կոմիտեն] նույնիսկ միջամտել է զինվորական գործողություններին:

Արիֆ բեյ — Բեհաէդդին Շաքիր բեյը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսն»-ի ուղղակի պաշտոնատար անձը լինելով...

Նախագահ — Շատ լավ, չէ՞ որ Միդհատ Շյուքրի բեյին է գրում:

Արիֆ բեյ — Ուղղակի մեզ հետ թղթակցելու հնարավորություն չի ունեցել, ուստի նրա միջոցով է ուղարկել:

Նախագահ — «Ներքին գործերի մինիստրության միջոցով Միդհատ Շյուքրի բեյին» գրելու փոխարեն, թող ձեզ գրել:

Արիֆ բեյ — Եթե չի գրել, դրանում ինքն է մեղավոր:

Նախագահ — Ուրեմն այդպես է ցանկացել և այդպես էլ գրե՞լ է:

Արի՞ք բեյ — էՖենդի, նա այնքան էլ կարգ ու կանոնի հետևող մարդ չէր: Երբեմն ինքնուրույն գործեր էր կատարում: Ոչ մեկը չի կարող ապացուցել, որ «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսեհ-ն կուսակցության հետ հարաբերության մեջ է եղել:

Նախագահ — Ինչու՞

Արի՞ք բեյ — Թող մյուս հեռագրերը կարդան:

(Ընթերցվում է խալիլ, Նազըմ և Ալիդ բեյերի ստորագրություններով Միդհատ Շյուքրի բեյին ուղղված հեռագիրը)

Արի՞ք բեյ — Սա ցույց չի տալիս, որ կապ է գոյություն ունեցել: Ես նախապես էլ ասել եմ, որ կամավորների ստիզման հարցում դրսևում կազմակերպություններ չունենալու պատճառով որոշեցինք օգտուվել այլ վայրերում գտնվող [կուսակցության] պատասխանատու քարտուղարներից: Ուստի այդ մասին գրեցինք կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին:

Նախագահ — Շատ լավ, գրողը ո՞վ էր:

Արի՞ք բեյ — Մեր հանձնաժողովը:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ այդ հանձնաժողովը ուղղակի հ տալիս կուսակցությանը:

Արի՞ք բեյ — Դա հրաման չէ: Նրանց միջնորդությունից օգտվելու համար է, որ դիմել ենք:

Նախագահ — Շատ լավ, ասենք թե նման դիմում կարող էիք անել: Բայց չէ՞ որ այդ թղթակցությունը կարող էիք ուղղակի անել:

Արի՞ք բեյ — Ուղղակի թղթակցություն ունեցել ենք պատասխանատու քարտուղարների հետ: Այստեղ գրում ենք Միդհատ Շյուքրի բեյին⁶⁵:

[Ռիզա բեյի հաբցաբենուրյունը]⁶⁵

Նախագահ — Ձեր ցուցմունքից այնպես է հասկացվում որ տեղահանությունն ու կոտորածը իրականացնող ջոկատների, զինվորական միավորումների մեջ գտնվել են նաև «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսեհ-ին պատկանող խմբավորումներ:

Ռիզա բեյ — Եթե .թույլ տաք, այդ էլ կրացատրեմ: Ես այդ հարցում ինչ-որ սխալ արտահայտություն եմ տեսնում: Իմ կարծիքով, գոյություն է ունեցել մի «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսեհ, որը կազմակերպվել է ռազմական միջխտրության հրամանով և գործել է ռազմականատում և ընդհանրապես հակառակորդի գտնված շրջաններում: Ուզում եմ այս

հարցը բացատրել ըստ իմ համոզմունքի: Մյուս՝ երկրորդ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն ստեղծվել է, որպեսզի մի շարք վիլայեթներում, սանջակներում, կազաններում իրականացնի տեղահանությունը, նկատի ունենալով, որ այդ վայրերում ժանդարմական ոստիկանությունը բավարար ուժ չի ունեցել այն գործադրելու: «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ստեղծած խմբերը բոլորովին կապ չեն ունեցել ժանդարմական ուժերի հետ, իհարկե դա, առանձին հարց է: Օրինակ, հայերին գյուղերից հավաքելու և տարագրելու խնդրում ժանդարմական ուժերը չէին բավարարում: Ինչպես գիտեք, բանակը ժանդարմին իր հետ ռազմաճակատ էր տարել: Որևէ գյուղի տեղահանություն համար ուղարկվում էր երկու ժանդարմ, իսկ նրանց օգնելու համար էլ նշանակվում էին տվյալ գյուղին կամ շրջանին ծանոթ ձեռնհաս և փորձառու մի քանի մարդիկ: Հավաքագրում էին: Եվ դա անվանում էին «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»: Ահա այս գործը շփոթման մեջ էր դրվում մեծ նպատակի համար ստեղծված «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ:

Նախագահ — Շատ լավ, այդ ձևով մեջտեղ եկած «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն ո՞վքեր էին կառավարում, վալիները:

Ռիզա բեյ — Դրանք բոլորն էլ տեղական բնույթ ունեին:

Նախագահ — Տեղական լինելով հանդերձ կառավարումը ու՞մ ձեռքին էր գտնվում, վալիների՞, թե պատասխանատու քարտուղարների: Այս հանգամանքը բացատրե՛ք:

Ռիզա բեյ — Բացատրելու եմ ըստ իմ հայեցողության, քանի որ անձամբ ներկա չեմ գտնվել: Դրանք, այնտեղ, որտեղ ստեղծվել են, կառավարվել են այդ շրջանի քաղաքացիական առաջնորդների կողմից: Տվյալ վայրի պատասխանատու քարտուղարները անպաշտոն խառնվել են այդ գործերին, դրանք ուղղակիորեն տեղական բնույթ ունեցող գործեր են եղել: Մեծարգո փաշա, կենտրոնական կոմիտեն դրանից տեղյակ չի եղել:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեն զինվելու համար տվել է իր համաձայնությունը, նույնիսկ այդ մասին հրամաններ է արձակել: Այդ բոլորը առկա են փաստաթղթերի մեջ: Ձեր կողմից այդպիսի բան տեղի ունեցե՞լ է արդյոք:

Ռիզա բեյ — Ոչ, ես նախապես ասել էի, թե իմ ռազմաժողովները ինչպիսի վիճակում է գտնվում:

[Միդհատ Շյուբի բնյի հարցախոսությունը]

Նախագահ — Միդհատ Շյուբի բնյ, ասում են, որ կոտորածի խնդրում [կուսակցության] պատասխանատու ներկայացուցիչները ազդեցություն են բանեցրել մի շարք վալիների և մութասարրիֆների վրա, նույնիսկ շինազանդվողներին պաշտոնազրկել են, ճիշտ է արդյոք:

Միդհատ Շյուբի բնյ — Մի քանիսի հեռացումը կատարվել է մեր կողմից: Այսինքն՝ վալին կամ մութասարրիֆը դրն է մեզ խորհրդակցելու նպատակով մի շարք գործերի մասին: Մենք չենք թողնել, որ նրանք այդ գործերի մեջ խառնվեն:

Նախագահ — Պատասխանատու ներկայացուցիչները:

Միդհատ Շյուբի բնյ — Այո՛:

Նախագահ — Այդպես չէ: Ձեր մի շարք պատասխանատու ներկայացուցիչները պաշտոնից հեռացրել են վալիներին:

Միդհատ Շյուբի բնյ — Ձեմ կարծում, որ այդպես եղած լինի:

Նախագահ — Ինչպե՞ս թե:

Միդհատ Շյուբի բնյ — Էֆենդի, մեր ներկայացուցիչները մի՞թե կարող էին պաշտոնից հեռացնել վալիներին:

Նախագահ — Տեղահանության և կոտորածի վերաբերող հրամաններին շինազանդվելու համար Անկարայի վալի Մազհար բեյը, Կաստամունուի վալի Ռեշիդ փաշան անմիջապես սլաշտոնանկ են արվել:

Միդհատ Շյուբի բնյ — Մազհար բեյին չեմ ճանաչում: Նրա պաշտոնանկության մասին տեղեկություն չունեմ: Ռեշիդ փաշան բարեկամս է, 15 տարուց ի վեր նրան ճանաչում եմ: Ձեմ կարծում, որ պատասխանատու ներկայացուցչի ցուցումով հեռացված լինի պաշտոնից⁷¹, Ընդհակառակը, նա հեռացվել է պաշտոնից հիվանդության պատճառով: Նա եղել է իմ 15 տարվա մտերիմ ընկերը: Ինձ երբևէ չի ասել, որ ինքը հեռացվել է պաշտոնից պատասխանատու քարտուղարի ցուցումով:

Նախագահ — Ձեր պատասխանատու քարտուղարը նրան չի հեռացրել պաշտոնից: Դա կատարվել է նրա զեկուցագրի հիման վրա:

Միդհատ Շյուբի բնյ — Ո՛ր, էֆենդի. պատասխանատու քարտուղարը պետք է, որ ինձ գրեր այդ մասին, իսկ ես նրա պարկեշտության մասին լավ կարծիք ունենալու համար չէի կարող հավանություն տալ այդ խնդրին:

Նախագահ — Ձեր պատասխանատու քարտուղարները կարող էին արդյոք, որն է հարցով ուղղակի դիմել ներքին գործերի մինիստրությանը:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի. չէին կարող: Այդ մասին եթե իմացվեր, նրանք կհեռացվեին իրենց պարտականությունից: Եթե մենք տեղեկանայինք, որ նրանք որն է հարցով դիմել են ներքին գործերի կամ մի այլ մինիստրությանը, ապա անմիջապես կհեռացնեինք: Դա մտնում էր մեր իրավասության մեջ: Նրանց խիստ հրաման էր տրված, որ նման թղթակցությունների առկայության դեպքում

Նախագահ — Մեր ձեռքի տակ այնպիսի փաստաթղթեր կան, որոնք ցույց են տալիս, որ Բհաէդդին Շաքիր, ղոկտ. Նազըմ բեյերը թղթակցություն են ունեցել ներքին գործերի մինիստրության հետ:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Գործին վերաբերո՞ղ:

Նախագահ — Այո՛:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Կարող է միգուցե ղոկտ. Նազըմը ինքնագլուխ է կատարել այդ:

Նախագահ — Թղթակցել է նաև Բհաէդդին Շաքիր բեյը, այդ մասին դուք տեղեկություն չունե՞ք:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Կարող է պատահել, էֆենդի:

Նախագահ — Որ այդպես է, ինչու՞ առանց արտոնության, ինքնագլուխ կերպով նման արարքների համար...

Միղհատ Շյուբի բեյ — Բայց դա տեղի է ունեցել նախքան իմ քարտուղարությունը:

Նախագահ — Առանց հավանության, մի՞թե այդ դիմումները կարող էին այդպես հաճախակի կրկնվել:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Ըստ երևույթին անհրաժեշտություն է ըզգացվել էֆենդի: Սրանից 6—7 տարի առաջ նույնիսկ մի քանի պատասխանատու քարտուղարներ ընտրվել են իրենց շրջաններից: Մեզ հայտնեցին, որ այդպիսիները որոշ հարցերով դիմել են մինիստրություններին: Նրանք էլ այդ գրությունները ուղարկել էին մեզ, և մենք նկատողություն անելով գրել էինք, որ կրկնվելու դեպքում նրանք կհեռացվեն իրենց պարտականություններից: Օրինակ, Յակուր Ջեմիլ բեյը դատապարտվել էր ռազմական ատյանի կողմից նրա համար, որ Ադանայում գտնվելու ընթացքում նա մի քանի բաներ էր հայտնել Մուամմեր բեյին: Մուամմեր բեյն էլ այդ մասին գրել էր մեզ: Ուստի, մենք անմիջապես նրան հեռացրինք իր պարտականություններից: Վալիի գործերին միջամտելու համար մենք նրան հեռացրել էինք մեր անձնակազմից: Միգուցե,

ինչ-որ բան եղել է, որ ես տեղեկութիւն չունեմ: Այդ մասին ոչինչ չկարող ասել:

Նախագահ — Անկարայի վալի Մազհար բեյը նույնպես մի շարք այգպիսի հրամաններ է ստացել: Այդտեղ գնացող կուսակցութեան զըլ-խավոր քարտուղարներից Աթիֆ բեյի թելադրանքով նա անմիջապես հեռացվել է պաշտոնից, իսկ նրա տեղ վալի է նշանակվել Աթիֆ բեյը:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Կուսակցութիւնը Աթիֆ բեյ անունով զըլ-խավոր քարտուղար չի ունեցել:

Նախագահ — Այդպես են հայտնել: Գուցե կուսակցական անդամներից մեկը լինի:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Անդամներից չէ, էֆենդի: Աթիֆ բեյը այդ ժամանակ կենտրոնական կոմիտեի մեջ չէր:

Նախագահ — Ինչ որ է, կուսակցութեան կողմից ուղարկվել է Աթիֆ բեյը և մի շարք գաղտնի հրահանգներ է տվել վալիին: Մազհար բեյն էլ մերժել է: Հաջորդ օրը Մազհար բեյը հեռացվել է պաշտոնից, իսկ նրա տեղ նշանակվել է Աթիֆ բեյը:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Բուլոբուլին տեղեկութիւն չունեմ: Ես տեսակցել եմ նրա հետ, եթե այգպիսի բան լիներ, ինձ կասեր անպայման:

Նախագահ — Այդ բուլոբի մասին մեզ վկայութիւն է տվել Մազհար բեյը:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Կարող է պատահել, էֆենդի: Ինձ այգպիսի բան չի ասել, կարող եք իր ներկայութեամբ ստուգել: Ես հիմա եմ տեղեկանում, որ Աթիֆ բեյը այգպիսի հրաման է տվել:

Նախագահ — Նույնը պատահել է նաև Ռեշիդ փաշայի և Յոզղաթի մութասարրիֆ Զեմալ բեյի հետ:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Բուլոբուլին տեղեկութիւն չունեմ, էֆենդի:

Նախագահ — Պատերազմի ընթացքում կուսակցութեան որոշումով բռնագրավվել են օտարազգի մի շարք դպրոցներ: Այդ մասին տեղեկութիւն ունե՞ր արդյոք:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Կենտրոնական կոմիտեի որոշումով:

Նախագահ — Այո՛:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Բուլոբուլին ոչ:

Նախագահ — Միգուցե՞ Ստամբուլի կենտրոնի որոշումով:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Մեծարգո փաշա, չեմ կարծում: Դա բուլոբուլին հնարավոր չէր: Ես չեմ լսել, որ որևէ դպրոց բռնագրավվի կամ փակվի: Դրա համար հիմք էլ չի եղել:

Նախագահ — Եվ այդ շինությունները այլևս չեն օդտագործվել տնօրինողների կողմից: Որոշ տեղեր քանդել են, իսկ որոշ բաներ էլ ավելացրել:

Միդհատ Շյուբհի բեյ — Բուրոսիյան տեղեկության շունեմ: Այդպիսի բան չեմ կարողանում հիշել:

Նախագահ — Մի նամակ կա, կարդացե՛ք:

(Քարտուղարը կարդում է)

Հարգարժան եղբայրս.

Կառավարության փոփոխման հետևանքով անվտանգության ընդհանուր տնօրենի ժեստ չուզեցի երկար մնալ: Իմ ցանկությանը ընդառաջելով՝ Ստոկհոլմի ղեկավարական առևտրական կցորդը 7500 դուրուշ ռոսիկ և 2500 դուրսուշ էլ ավելիով զամար հատկացրեց: Արտաքին գործերի մինիստրությանից ստացա մինչև մարտ ամսվա սկիզբը ինձ հատկացված ռոսիկն ու հարակից զամարը: Մեկ ամսից ավելի է, ինչ գտնվում եմ Վիեննայում: Բեռլինի ճանապարհն այնքան էլ ապահով չլինելու պատճառով ստիպված եղա մնալ այստեղ: Վաղը մեկնելու եմ Բեռլին, այնտեղից էլ Ստոկհոլմ: Առողջության շատ լավ է: Երբեմն այցելում եմ Հյուսիսի Հիլմի փաշային⁷²: Անցյալ օրը ինձ և աղջիկը ծանր հիվանդության անցկացրին: Հիմա կազդուրվել եմ: Կարելի է տեսնել, որ հեղափոխական շարժումների ընթացքում ոչ մեկի քիթը չարյունվեց Վիեննայում: Հեղափոխությանից հինգ-վեց օր հետո եկա Վիեննա: Ամենուրեք հանդարտ է: Մի նամակ էլ կզգեմ Ստոկհոլմից: Օտար մամուլից իմացա, որ հակառակորդը⁷³ գրավել է Ադանայի վիլայեթը, բայց ներքին կառավարումը մնացել է մեր ձեռքին: Այս նամակը ուղարկում եմ Օսման բեյի միջոցով: Հարկային վարչության ընդհանուր տնօրեն Սըրրի բեյը երկու ամիս է, ինչ գտնվում է Վիեննայում: Ճանապարհները փակ լինելու պատճառով, Վիեննա ժամանած ուղևորները սպասողական գրասրահ մեջ են ... Առայժմ այսքան:

Եղբայրդ Ազիզ⁷⁴

Նախագահ — Կարողացա՞ք մտաբերել:

Միդհատ Շյուբհի բեյ — Ազիզ բեյին ճանաչում եմ:

Նախագահ — Ո՞րտեղ գտնվելը ...

Միդհատ Շյուբհի բեյ — Վիեննայից է գրում:

Նախագահ — Հիմա ու՞ր է, որտե՞ղ է գտնվում: Ո՞վ է այս նամակը ձեզ բերող՝ Օսման բեյը:

Միդհատ Շյուբհի բեյ — Ես չեմ ստացել այդ նամակը: Առաջին անգամ եմ տեսնում: Միգուցե փոստատունն է վերցրել: Ես հետագայում իմացա, որ Ազիզ բեյը մեկնել է այստեղից: Նույնիսկ մեկնելուց առաջ փնտրել է ինձ:

Նախագահ — Ո՞վ է այս Օսման բեյը, կարողացա՞ք հիշել:

Միդհատ Շյուբհի բեյ — Մի Օսման բեյ կար, որը Յուսուֆ Ռադի բեյի եղբայրն էր: Նա՞ է արդյոք:

Նախագահ — Կարդացն՝ք ծրարի վրա գրվածը:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիկ բեյը կարդում է)

— Ներքին գործերի մինիստրության իրավաբան-խորհրդատու Օսման փաշա էֆենդին:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ընտանալու՞մ եմ, շատ լավ եմ ճանաչում:

Նախագահ — Մայիդ Հալիմ փաշայի ղդյակում տեղի ունեցած ժողովում Սև ժովի պատահարի պատճառով պատերազմ հայտարարվելու մասին անշուշտ տեղյակ եք:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Այո՛, լսել եմ: Բայց Մայիդ Հալիմ փաշան, ասաց, որ ինքը կաշխատի կանխել:

Նախագահ — Այդ [պատերազմի] հրամանը ի՞նչ ձևով հաղորդվեց և ինչպիսի՞ն էր ձեր համոզմունքը այդ մասին:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Մեզ տեղեկացրին:

Նախագահ — Շատ լավ, ինչպե՞ս տեղեկացրին:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Հինգ տարի առաջ եղած քանը ինչպե՞ս բացատրեմ: Հիշողությունս այնքան էլ զորավոր չէ:

Նախագահ — Նույնությամբ մի ասեք, այլ ինչ ձևով տեղի ունենալու:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Մեծ վեզիրի ջղագրգիռ վիճակից հասկացա, որ նա պատերազմին կողմնակից չէր: Նա ասում էր, որ պատերազմի մեջ մտնելը լավ բան չէ:

Նախագահ — Այդ դեպքը ինչպե՞ս տեղի ունեցավ:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Մանրամասն բացատրություն չտվեցին: [Մեծ վեզիրը] ասաց հետևյալը. «Սև ժովում ինչ-որ բախում է տեղի ունեցել: Մի նավ են պատրաստել մեզ հանձնելու համար⁷⁵, Բայց ես աշխատելու եմ պատերազմը կանխել և մի քանիսին էլ պատժել: Այժմ շփման մեջ եմ դեսպանությունների հետ: Նրանց վստահեցրել եմ որ մնալու ենք չեզոք: Թե ինչ արդյունքի կհասնեմ, չգիտեմ: Բոլոր դեպքերում դուք հաղորդեք ձեր ակումբներին⁷⁶ և բոլորին, որ պատերազմ տեղի չի ունենալու»:

Նախագահ — «Այդ մարդուն պիտի պատժեմ»: Ես չեմ օգտի ունեք:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Այսինքն, ասաց. «Դեսպանություններին կրվատահեցնեք, որ մի սխալություն է եղել, հետաքննություն կկատարենք»⁷⁷:

Նախագահ — Դուք ասել էիք, որ կենտրոնական կոմիտեի և «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի միջև կապ գոյություն չունի: Մինչդեռ, այս նա-

մակից, որը հիմա կարդացվելու է, հասկացվում է գոյություն ունեցող կապը: Ի՞նչ կասեք: Կարդացե՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյը ընթերցում է նամակը)

ՄԴՆԱՏ ՇՅՈՒՔՐԻ ԲԵՅ ԷՅԵՆՆԻՆԵ

Հարգելի եղբայրս.

Պատասխանում եմ երեկ ստացված 1330 (1914) նոյեմբերի 15 լիզբուլյունը կրող գրույթյանը:

Մրանից մեկ շաբաթ առաջ ներքին գործերի մինիստրությանից մուրասարիֆությանն մի հրաման եկավ, որ իմ լիվայի մեջ գտնվող շերքեղներին, բանտարկյալներին և այլ մարդկանցից մոտ 200 հոգի հավաքեմ և ուղարկեմ Կովկասում ընթերցում անելու համար: Այս գործը արդեն նախաձեռնվել է և հավաքում ենք մարդկանց: Առանց մանրամասնությունների մեջ մտնելու, մենք զրանց կհավաքենք և կուղարկենք մի քանի օրվա ընթացքում: Այն ձևով և պայմանով, ինչ կենտրոնական կոմիտեն է պահանջում՝ մեզ մոտ թիչ մարդիկ կգտնվեն: Կովկասի ժողովուրդներից Կարասիի լիվայում միայն շերքեղներ կան: Լեզգի, չեչեն, վրացի կամ այլ ժողովուրդներից մարդ չկա: Այստեղ գտնվող շերքեղները համարյա թե ոչ ուսերեն գիտեն, ո՛չ էլ ծանոթ են Կովկասի տարածքին և ո՛չ էլ երբեք եղել են այնտեղ: Բայց և այնպես գինջուրական ծառայության մեջ չգտնվող և պահանջված նկարագրով համարձակ մարդիկ կգտնվեն:

Մենք կարող ենք մի քանի հարյուր (300—400) շերքեղ հավաքագրել և ուղարկել, որոնք ընթերցում կանեն բանակի առաջամասերում: Միայն կապ հաստատելու համար, եթե սահմանափակ թվով մարդկանց կարիքը զգացվի, ապա տարրական կրթությամբ 5—10 հոգի կարելի է գտնել, որոնք թիչ թե շատ կկարողանան Կովկասի գյուղերում երկու խոսք առել և [ժողովուրդին] զրգուել: Այդ մարդկանց անունները և բնակավայրերը արձանագրված են: Հետագայում, եթե անհրաժեշտության և հրաման լինի, մի քանի օրվա ընթացքում կուղարկենք: Նրանք խոսքի տեր և հարգանքի արժանի մարդիկ են: Չնայած ներքին գործերի մինիստրության և բարձր հանձնաժողովի⁷⁸ պահանջածը տարբեր գասի մարդիկ են, բայց անհրաժեշտության դեպքում կվարվենք, ինչպես հարկն է: Սպասում ենք ձեր պատասխանին:

Էֆենդի եղբայրս, պատրաստ եմ ձեր հրամանները կատարելու⁷⁹:

Հարգանքներով՝ ձերդ Բալթեսիի տեսուչ՝ Մուսա:

20 թեշրին-ի սանի 1330 թ.

[1914 թ. նոյեմբերի 20]

Ետապ ծանուցել գտեա. Նազըմ էֆենդի եղբորս

1914 թ. նոյեմբերի 23

ՄԴՆԱՏ ՇՅՈՒՔՐԻ ԲԵՅ

Հազցել է միատեսակ: Անհրաժեշտ ծախսերը կատարել այդ վայրի բնակչության հաշվին և ուղարկել այստեղ: Զինվելու են այստեղ: Բարձր հանձնախմբի պահանջի դեպքում նրանց ստուգումը կատարվելու է Ցակուր [Զեմիլ] բեյի կողմից:

Միղհատ Շյուբի բեյ — Ինչպես ասել էի նախօրոք, կենտրոնական կոմիտեն ջանացել էր օժանդակել տվյալ պատերազմին: Կովկասյան ժողովուրդների մեջ խոռովություն անբմանելու համար անհրաժեշտ էր

ուղարկել այդ տեղերին ծանոթ, լեզուներին տիրապետող մահմեդական մարդկանց: Այս կապակցությամբ «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսեռ-ն ցանկացել էր, որպեսզի կենտրոնական կոմիտեն իր մասնաճյուղերի միջոցով հարցում կատարի և պատասխաններն էլ տեղեկացնի իրենց: Մենք էլ հայրենասիրական նվիրումով կատարել ենք այդ հանձնարարականը և ըստացված պատասխանները նույնությամբ հայտնել «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսեռ-ին: Մենք անձնապես չենք դրադվել այդ հարցով:

Նախագահ — Այնտեղ պարզ երևում է, որ բարձր հանձնախմբի և ներքին գործերի մինիստրության հրահանգները չեն համապատասխանում իրար:

Միդհատ Շյուբհի բեյ — Հնարավոր է, որ ներքին գործերի մինիստրությանը գրած լինի այլ դասի մարդկանց վերաբերյալ: Սա ստույգ չըզդիտեմ այդ մասին:

Նախագահ — Բարձր հանձնախումբ ասելով, ըստ երևույթին, նկատի ունի ձեր կենտրոնական կոմիտեն:

Միդհատ Շյուբհի բեյ — Բնական է, որ իմ կողմից գրված լինելու համար պատասխանատու քարտուղարը չէր կարող զանազանել: «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսեռ-ն ինչ դասի մարդկանց անհրաժեշտության մասին որ գրել է, մենք էլ նույնությամբ հաղորդել ենք մեր ակումբներին: Մենք հայտնել էինք, որ մեր փնտրած մարդիկ՝ նամուսի տեր, լեզու իմացող, Կովկասի իրավիճակին ծանոթ և հեղինակություն վայելող անձնավորություններ լինեն: Իսկ ներքին գործերի մինիստրությունը մութասարիֆներից պահանջել է այլ մարդիկ⁵⁰: Ահա այս կապակցությամբ մեզ հարցում են կատարել: Այստեղից չի հասկացվում, որ «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսեռ-ն կապ է ունեցել կենտրոնական կոմիտեի հետ: Վստահ եղեք, որ կենտրոնական կոմիտեն բազմաթիվ թղթակցություններ էր ստանում այնպիսի հիմնարկություններից, ինչպիսիք են՝ որբանոցները, «Կարմիր մահիկը», լուսավորության մինիստրությունը և այլն: Բնական է, որ ամեն մի գրություն չէր կարող իրար նման լինել: Հետևաբար, ես այն մտքին եմ, որ պատերազմի ընթացքում այս արարքը արժանի էր գնահատանքի: Ծրբեք չէի կարծում, որ դրա համար հետազայում դատարանում կենթարկվեմ հանդիմանության: Այս արարքը գնահատման արժանի երևույթ էր, որովհետև ժամանակը այնպիսին էր, որ յուրաքանչյուր մարդ պետք էր սրտանց ջանք թափեր երկրի պաշտպանության համար: Այս արարքին, որ կողմից էլ մոտենաս, արժանի է գնահատանքի, նման ծառայություն կատարելը յուրաքանչյուրի համար հայրենասիրական պարտականություն էր:

Նախագահ — Կարդացե՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյը ընթերցում է)

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՀԱՐԳԱՐԺԱՆ Է

Միւրիկի եղբայրներ.

Պատասխանում ենք 1914 սեպտեմբերի 15-ի թվագրությամբ ստացված գաղտնի հրամանագրերին:

Մրանից առաջ բազմաթիվ նամակներ էին եկել բարձր հանձնախմբի կողմից, ուր նշված էր սահմանների վրա շեֆեթություն անելու համար Սուլեյման Ասթըրի բեյին անհրաժեշտ մարդկանց մատին: Ներկայումս, ըստ երևույթին, դրա անհրաժեշտությունը զգացվել է, որ շտապ հրաման է առաքվել այդ գործը կազմակերպելու և անհրաժեշտ մարդկանց ուղարկելու նրկու օր առաջ էլ ներքին գործերի մինիստրությունից վիլայեթին ուղղված ծածկագիր եկավ, ուր հրամայվում էր՝ մեկ շաբաթվա ընթացքում երկու հարյուր հոգի պատրաստել և ուղարկել: Մյուսֆիդ Բեյի⁸¹ հետ տեսակցելուց հետո անցանք գործի: Արդեն 200 հոգու դաֆիարը կազմել ենք, բայց երբ ուշադրություն դարձվեց «զինծառայության հետ առնչություն չունենալու» նշման վրա, բեռկաներեն, վերահիշյալ թիվը պակասեց: Կառավարությունը⁸² պահանջում է, որ դատապարտյալներն ու ավագակային նկարագիր ունեցողները նույնպես ուղարկվեն, բայց ձեր կողմից նշված «առավել լավ նկարագիր ունեցող անձանց ուղարկելու» պահանջի վրա, եթե ուշադրություն դարձի, այդ մարդկանց թիվը նույնպես կնվազի:

1893 և 1894 թվականների ծնվածներն արդեն ընդգրկված են զինվորական ծառայության մեջ: 19-ից մինչև 45 տարեկան զինապարտների շարքերից նման անհրաժեշտ մարդկանց ընտրելը բավականին դժվար է լինելու: Ինչպես երևում է, դատապարտվածների և ավագակային նկարագիր ունեցող մարդկանց հավաքագրելն ու ուղարկելը օրենքի գործադրելու տեսանկյունից թույլատրելի է, և այս հանգամանքը առավել չեղաստացիոր կլինի երկրում հանդարտություն պահպանելու համար: Զինապարտների, ոչ մահմեդականների և ընդհանրապես 20—40 տարեկան մարդկանց մեջ կան բազմաթիվ նվիրված մարդիկ, Կառավարության ցանկությամբ, եթե դատապարտվածների ու ավագակային նկարագիր ունեցողների հետ մշուս զինապարտները ես ընդգրկվեն, ապա հնարավոր կլինի շեֆեթության համար Բրուսայի լիվայից հավաքագրել 500-ից մինչև 1000 հոգի: Եթե այս ծրագրին հավանություն տաք, պատասխանեցե՛ք (այս կամ ոչ) հեռագրով: Բայք ղեգեթերում ես նախապատրաստական աշխատանքներ եմ կատարում, և համաձայն հրահանգի, պատրաստ եմ ներկայացնելու հավաքագրված մարդկանց ցուցակը:

Նոտաբենթեմիլ Իբրահիմ

19—9—1330 թ.

[1914 թ. սեպտեմբերի 19]

Օսմանյան Իմթի-նաու վե թերաքի կուսակցության Բրուսայի վիլայեթի կենտրոնի կնիքը:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Ու՛մ է հղված էֆենդի: Բնական է, որ ռժնէ-թիւաթ-ը մահսուսե՜-ին:

Նախագահ — Որե՛ն մեկի նկատմամբ հղում կա՞:

Շեֆիք բեյ — Ոչ, չկա՞,

Նախագահ — Աթիֆ բեյ, ռեզիդենտը և առաջադիմությունը կուսակցության պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վիճակներում և մութասարիֆություններում կոտորածի վերաբերող գաղտնի հրահանգներ են տվել վալիներին և մութասարիֆներին, որոնցից մի քանիսը չեն հնարավոր տեսել։ Այս մասին հայտնվել է կենտրոնական կոմիտե, որտեղից և շտապ հրաման է տրվել պաշտոնազրկելու մասին։

Արիֆ բեյ — Տեղեկություն չունեմ։ Բայց լսել եմ, որ կատարված հետաքննությունների հիման վրա մի քանիսը հեռացվել են պաշտոնից։ Այս կասկածներով Բրուսայի ներկայացուցիչը անմիջապես հեռացվել է ...

Նախագահ — Ո՛չ, բողոքը ձեր պատասխանատու քարտուղարի մասին չէ, այլ վալիների։ Այն վալիները և մութասարիֆները, որոնք հրաժարվել են կատարելու ձեր պատասխանատու քարտուղարների հրահանգները, պաշտոնազրկվել են։

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, այդպիսի բան չեմ լսել։ Ոչ մի տեղեկություն չունեմ։

Նախագահ — Օրինակ, Անկարայի վալի Մազհար բեյը, Կաստամունուկի վալի Ռեշիդ փաշան, կոտորածի հրամանները չկատարելու համար անմիջապես հեռացվել են պաշտոնից։ Այս մասին չե՞ք լսել։

Արիֆ բեյ — Միմիայն Ռեշիդ փաշայի մասին եմ լսել։ Մի օր ենք հանեցին տարիքավոր վալիներին փոխարինելու մասին։ Այդ պատճառով է, որ նա հեռացավ պաշտոնից, հետո էլ պատգամավոր դարձավ։

Նախագահ — Անկարայի վալի Մազհար բեյը կենտրոնական կոմիտեի կողմից ուղարկված Աթիֆ բեյի կարգադրությունը չկատարելու համար, հաջորդ օրը պաշտոնազրկվել է, իսկ նրան փոխարինել է Աթիֆ բեյը։ Այդպես են վկայում։ Այդ Աթիֆ բեյը դուք չե՞ք։

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, ես Անկարա չեմ գնացել, մյուս Աթիֆ բեյն է՞ն։

Նախագահ — Հնարավոր է, Այդ մասին տեղեկություն չունե՞ք։

Արիֆ բեյ — Ո՛չ։

Նախագահ — Դուք չե՞ք լսել այդպիսի մի պաշտոնում նշանակվելը։

Արիֆ բեյ — Անկարայի վալիի պաշտոնի համար։

Նախագահ — Այո։

Արիֆ բեյ — Նշանակում եղավ։

Նախագահ — Շատ լավ։ Այդ նշանակման դրդապատճառը թնադրական նյութ չդարձավ։

Արիֆ բեյ — Զգիտեմ:

Նախագահ — Այդ պաշտոնի նշանակման խնդրին դուք չե՞ր մասնակցել:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Ռեշիդ փաշան, ինչպես նաև Յոզղաթի մութասարրիֆ Ջեմալ բեյը այս պատճառով են պաշտոնազրկվել: Այդ կապակցությամբ որևէ բան լսե՞լ եք:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Պատերազմի ընթացքում բռնագրավվել են օտար պետություններին պատկանող մի շարք շինություններ: Ի՞նչ գիտես այդ մասին:

Արիֆ բեյ — Այո՛, լսել եմ, էֆենդի: Կառավարության կողմից բռնագրավվել են հակառակորդ պետություններին պատկանող շինություններ: Այդ որոշումը տրվել է կառավարության կողմից: Բռնագրավվել են լուսավորության [մինիստրության] կողմից:

Նախագահ — Ուսում են, որ այդ որոշումը կայացվել է կուսակցության կողմից:

Արիֆ բեյ — Զեմ լսել:

Նախագահ — Այդ շինությունները ենթարկվել են որոշակի փոփոխության: Սյսիլեր՝ այդ շենքերի որոշ մասերը քանդվել և որոշ տեղերն էլ փոփոխության են ենթարկվել: Այդ մասին տեղեկություն ունե՞ք:

Արիֆ բեյ — Լսել եմ...

Նախագահ — Ընթերցվելու է երկու փաստաթուղթ: Լսե՛ք և հայտնեք ձեր կարծիքը:

[Արձանագրող քարտուղարը կարդում է վերոհիշյալ վավերագրերը]:

Արիֆ բեյ — Նախօրոք հայտնել չի, որ [Ստամբուլից] դուրս առանձին կազմակերպություններ շունենալու պատճառով «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն որոշել էր օգտվել կուսակցության մասնաճյուղերից: Այդ մասին ես խնդրել էի Միդհատ [Շյուքրի] բեյին: Միդհատ Շյուքրի բեյն էլ գրել է: Սա դրա պատասխանն է:

Նախագահ — Դուք ասացիք, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն կապված է եղել զինվորականության հետ: Եթե այդպես է, ապա նման մարդիկ հավաքագրվելու էին զինվորական մասնաճյուղերի կողմից: Համազգեստը, պարենավորումը, ճանապարհածախսը, զինումը և այլ ժախսերը հոգացվելու էին նրանց կողմից: Այս գրությունից հասկացվում է, որ այդ գործը կատարվել է հանգանակության միջոցով: Հետո այդ գործին

միջամտել է ներքին գործերի մինիստրութիւնը, Հրամանները տվել է կենտրոնական կոմիտեն: Դուք շատ լավ գիտեք, որ ռազմական մինիստրութիւնի գործերի մեջ նման բաներ չեն կարող տեղի ունենալ:

Արիֆ րեյ — էֆենդի, մենք մտել էինք մի մեծ պատերազմի մեջ: Պետութիւնը կենաց մահու պայքար էր մղում: Ռազմական մինիստրութիւնը պահպանում էր միմիայն իր բանակներով: Նա մտածել էր օգտվել այսպիսի ազգային ուժերից, և այդ հարցում օգնելու համար նախատեսել էր մեզ: Բնական է, որ մենք էլ օգտվեցինք այդ հատուկ ուժերից:

Նախագահ — Ուրեմն «Թեշվիլաթ»-ը մահադատու-ն ստեղծվել է կենտրոնական կոմիտեի կողմից:

Արիֆ րեյ — Ո՛չ թե ստեղծվել, այլ մասամբ օժանդակել է նրա գործունեութիւնը:

Նախագահ — Ծառայութիւն է՞ մատուցել:

Արիֆ րեյ — Այո՛:

Նախագահ — Բայց և այնպէս, [կուսակցութիւն] կենտրոնական կոմիտեի և ներքին գործերի մինիստրութիւնի կողմից տրված հրամաններին միջև հակասութիւններ գոյութիւն ունեն:

Արիֆ րեյ — Հակասութիւն չկա, էֆենդի: Մենք ուզում էինք ուղարկել հատկապէս տվյալ վայրին ծանոթ մարդկանց: Ուզում էինք այնտեղ շեթեներ պատրաստել: Այսինքն՝ ամեն տեսակից էլ ուզում էինք:

Նախագահ — Զհասկացա:

Արիֆ րեյ — Ներքին գործերի մինիստրութիւնի հետ հակասութիւն չունեինք: Մենք՝ այսինքն «Թեշվիլաթ»-ը մահադատու-ն ուզում էր, որ այն լինի ընդհանուր և ամբողջական:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ Կարդացե՛ք:

(Քարտուղարը կարդում է վավերագրերի վերնագիրը):

Նախագահ — Տեսնում ե՞ք. վերնագրում ասված է «Կենտրոնական կոմիտեի հարգաբաժան հանձնախմբին»:

Արիֆ րեյ — Ո՛չ, էֆենդի. պատասխանատու քարտուղարները անձամբ Միդհատ բեյին են գրում: «Կենտրոնական կոմիտե» ասվում է, բայց այն ուղղված է Միդհատ բեյին:

Նախագահ — Քիչ առաջիկա ընթերցվածը ուղղված էր Միդհատ բեյին: (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ Կարդացե՛ք:

(Քարտուղարը կրկին ընթերցում է մյուս փաստաթղթերը):

Նախագահ — Տեսնում եք, այստեղ կենտրոնական կոմիտեի և ներքին գործերի մինիստրութիւնի հրահանգների միջև հակասութիւն կա:

Մեկը ուզում է հավաքագրել հանցագործներին և օգտագործել նրանց այդ գործերի մեջ, մինչդեռ մյուսը՝ սրան հակառակ կարծիք է հայտնում: Խնչ կասեք այդ մասին:

Արթիք բեյ — Այդպիսի տարածայնություն կարող էր լինել:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեն չի բավարարվում հրահանգ տալով, այլ միջամտելով՝ ասում է՝, «Այս գործը այսպես կամ այնպես արե՛ք»:

Արթիք բեյ — Այո՛, իր կարծիքն է հայտնում:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեի հրահանգը կարող է՞ր արդյոք պատասխանատու քարտուղարների կողմից բնարկման նյութ դառնալ: Զե՛՛ք որ այն հանձնարարական հրահանգ էր:

Արթիք բեյ — Կենտրոնական կոմիտեի հրահանգը, բնական է. մի հանձնարարական է. պատասխանատու քարտուղարներն էլ իրենց կարծիքն են հայտնում այդ մասին:

Նախագահ — Պատասխանատու քարտուղարն իր կարծիքն է գրում, բայց հասկացվում է, որ ներքին գործերի մինիստրության տված հրահանգը հակասում է ձեր այնինչ թվագրությունը կրող պահանջին: Նթե «Թեչքիլաթ»-ը մահսուսեհ-ի անձնակազմները հավաքագրվել են ներքին գործերի մինիստրության կողմից, հապա ինչու՞ կենտրոնական կոմիտեն դրան հակառակ հրաման է տվել: Այս փաստաթղթերում գրված է հակառակ լինելու մասին: Ձեր ներկայացուցիչը հարցնում է ինչ անելու մասին: Ներքին գործերի մինիստրությունը կողմնակից է «Թեչքիլաթ»-ը մահսուսեհ-ի հետ, իսկ կենտրոնական կոմիտեն այլ կարծիք է տալիս: Դուք ինչպե՞ս լուծեցիք այդ հարցը:

Արթիք բեյ — Էֆենդի՛, մեզ իրավունք էր տրված այդ մարդկանց աշատեղ բերելուց հետո պարենավորել, զինել և ուղարկել: Հստ երևույթին, ռազմական մինիստրը հայցել է ներքին գործերի մինիստրի օժանդակությունը և ասել, որ այդ բոլորը կատարվի ներքին գործերի մինիստրի միջոցով: Հավանական է, որ նրան բացատրել են այդպես: Ներքին գործերի մինիստրն էլ այդպես է գրել, իսկ մենք ավելի մանրամասն ենք գրել: Այդպիսի տարբերություններ կարող են լինել:

Նախագահ — Այս երկու հեռագրերը ուղղված են ձեզ: Դուք ինչպե՞ս վարվեցիք:

Արթիք բեյ — Ձեմ կարողանում հիշել: Միգուցե այդ գործին վերաբերող մի բան գտնվի թղթապանակների մեջ: Հինգ տարի առաջ տեղի ունեցած դեպք է, մանրամասնությունները չեմ կարողանում հիշել:

Լ Նախագահ — Հանցագործներին բանտերից հանեցի՞ր:
Կարևոր է՝ գլխավոր հարցերից մեկը:

Արի՞ք բայ — Պիտի հանվեն, հետո ասվեց, որ այն օրինականացվի:
Այդ կապակցությամբ օրենք կազմվեց և որբան գիտեմ՝ բանտերից
հանվեցին այդ օրենքի հիման վրա: Այդպիսի հանցագործների ուղար-
կումը ընդունված է նաև այլ երկրներում:

Նախագահ — Այդ ուրիշ հարց է. դուք ո՞ր կողմն էիք պաշտպանում:

Արի՞ք բայ — Բոլորովին չեմ հիշում⁸⁵:

Takvim-i Vekai, 14 Mayıs 1335 (1919) № 3557

ՆՈՐՈՒՆ, ՄԵՍՈՒԹՅՈՒՆ, ՓԱԴԻՇԱՀԻ 1885 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-Ի
ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՅՑԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ⁸⁶:

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Նազըմ փաշա.

անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,

գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա.

գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,

գնդապետ Ռեշեք Ֆերդի բեյ:

Դերագույն դատախազի օգնական՝ Ֆերիդուն բեյ.

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՑ

1335 թ. (1919) հունիս 3

Իսլամի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Սալիդ
Հալիմ փաշա, Հայրի էֆենդի, Մուսա Փյազիմ էֆենդի, Խալիլ բեյ, Ահ-
մեդ Նեսիմի բեյ, Իսմայիլ Զանփուլատ բեյ, Աբրահա Հալիմ փաշա, Իբրա-
հիմ բեյ, Ալի Մյունիֆ բեյ, Շյուքրի բեյ, Մուստաֆա Շերեֆ բեյ, Քեմալ
բեյ, Ռիֆաթ բեյ, Հյուսեյն Հաշիմ բեյ:

Զեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների անունները — Թա-
լաաթ էֆենդի, էնվեր էֆենդի, Զեմալ էֆենդի, դոկտ. Նազըմ բեյ⁸⁸:

Նախագահ — (Խոսքն ողղելով Մուսա Փյազիմ էֆենդիին)՝ Զեքի
անունը:

Նախկին շեյխ-ուլ Իսլամ Մուսա Փյազիմ էֆենդի — Մուսա Փյազիմ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Մուսա Փյազիմ էֆենդի — Իբրահիմ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Մուսա Փյազիմ էֆենդի — Հիսունութ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — *Ռոբոթո*

Նախագահ — *Որտե՞ղ ե՞ր քնակվում*։

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — *Հերբախ*

Նախագահ — *Ներկա պաշտոնը*։

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — *Ավագանի*։

Նախագահ — *Նախկին պաշտոնը*։

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — *Շեյխ ուլ-խլամ*։

Նախագահ — *(Խոսքն ուղղելով Ռիֆաթ բեյին)*՝ *Ձեր անունը*։

Սևեաթի Նախկին Նախագահ Ռիֆաթ բեյ — *Ռիֆաթ*։

Նախագահ — *Հայրանունը*։

Ռիֆաթ բեյ — *Հաջի Ահմեդ*։

Նախագահ — *Քանի՞ տարեկան եք*։

Ռիֆաթ բեյ — *Վաթսուներկու*։

Նախագահ — *Որտե՞ղ եք ծնվել*։

Ռիֆաթ բեյ — *Ադանայում*։

Նախագահ — *Որտե՞ղ եք քնակվում*։

Ռիֆաթ բեյ — *Շիշլիում*⁹⁰։

Նախագահ — *Ձեր կրթությունը*։

Ռիֆաթ բեյ — *Միջնակարգ*։

Նախագահ — *Ներկա պաշտոնը*։

Ռիֆաթ բեյ — *Ավագանի*։

Նախագահ — *Նախկին պաշտոնը*։

Ռիֆաթ բեյ — *Սենատի նախագահ*։

Նախագահ — *(Խոսքն ուղղելով Հաշիմ բեյին)*՝ *Ձեր անունը*։

Փոստի և հեռագրատան Նախկին մինիստր Հաշիմ բեյ — *Հյուսեյն*

Հաշիմ։

Նախագահ — *Հայրանունը*։

Հաշիմ բեյ — *Մեհմեդ Նասիր*։

Նախագահ — *Քանի՞ տարեկան եք*։

Հաշիմ բեյ — *Քառասունհինգ*։

Նախագահ — *Որտե՞ղ եք ծնվել*։

Հաշիմ բեյ — *Ստամբուլում*։

Նախագահ — *Որտե՞ղ եք քնակվում*։

Հաշիմ բեյ — *Ուսկյուդար, Սուլթան Թեփեհի թաղում*։

Նախագահ — *Ձեր կրթությունը*։

Հաշիմ բեյ — *Բարձրագույն*։

Նախագահ — *Ներկա պաշտոնը*։

Հաշիմ բեյ — ներկայումս պաշտոն չունեմ:

Նախագահ — Նախկին պաշտոն:

Հաշիմ բեյ — Փոստի և հեռագրատան մինիստր:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյին), Կարդացե՛ք մյուսներին վերաբերող որոշումը:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆՆԻ ՎՍԵՄԱՓԱՅԼ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆԸ

Տեղեկացնում ենք, որ դատաքննության համար պահանջվող անձերը [մայիս] ամսի 28-ին՝ շրեքշարթի օրը, ժամը 2—30-ին հանձնվել են անգլիական հրամանատարության կողմից ուղարկված մի մայորի տրամադրությանը⁹¹:

1919 թ. մայիսի 29

Ստամբուլի կալանատան տեսուչ՝ Սեյիդ

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով դատախազին)՝ Ի՞նչ կարծիքի եք:

Դատախազի օգնական Ֆերիդուն բեյ — Բանտում կալանքի տակ գտնվող Սայիդ Հաշիմ փաշան⁹² և նրա մյուս գործընկերները Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական ներկայացուցչության կողմից վերցվելով, տարվել են անհայտ ուղղությանը: Քրեական օրենսգրքի կանոնադրության համաձայն պահանջում եմ այդ մարդկանց դատաքննությունը կարճել:

Նախագահ — Այս հարցը անհրաժեշտ է քննարկել:

(Դատական հանձնախումբը դուրս է գալիս և որոշ ժամանակ անց կրկին վերադառնում է դահլիճ):

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյին)՝ Վճիռը կարդացե՛ք:

Ստամբուլի կալանատան տեսչության կողմից եկած տեղեկագիրը քննարկվելուց հետո, պարզվեց որ մեղադրյալներ՝ նախկին մեծ վեզիր Սայիդ Հաշիմ փաշան, նախկին հասարակական աշխատանքների մինիստր Աբբաս Հաշիմ փաշան, նախկին շեյխ ուլ-իսլամ Հայրի էֆենդին, նախկին արտաքին գործերի մինիստր Ահմեդ Նեսիմի բեյը, նախկին արդարադատության և արտաքին գործերի մինիստր Խալիլ բեյը, նախկին արդարադատության մինիստր Իբրահիմ բեյը, նախկին ներքին գործերի մինիստր Իսմայիլ Զանփուլատ բեյը⁹³, նախկին հասարակական աշխատանքների մինիստր Ալի Մյունիֆ բեյը, նախկին հանրակրթական մինիստր Շյուքրի բեյը, նախկին պարենավորման մինիստր Քեմալ բեյը, ինչպես նաև կալանքի տակ գտնվող մյուս 67 մեղադրյալները, դաշնակից պետությունների կողմից վերցվելով, տեղափոխվել են մի այլ վայր: Այդ իսկ պատճառով կայացվեց հետևյալ որոշումը:

Նկատի ունենալով, որ վերոհիշյալները անկախ իրենց կամքից չեն կարող ներկայանալ [դատարան], առայժմ նրանց հանդեպ հարուցված դատաքննությունը կարճվում է: Առևտրի և հողագործության մի-նիստը՝ Մուստաֆա Շերեֆ թեյի մասին առ այսօր որևէ տեղեկություն չկա: Ուստի, մինչև նրա ներկայանալը, դատավարությունը ըստ օրենքի հետաձգվում է:

Նախազան — Կարգաջև՝ ք մեղադրական եզրակացությունը:

... Ոմն գալաթացի խալիլի մահվան վճիռը⁵⁵ բովանդակող փաստաթղթից պարզ երևում է, որ կենտրոնական կոմիտեի անդամները, նրա [շրջանային] պատասխանատու քարտուղարներն ու ներկայացուցիչները անիրավասու ընդգրկված են եղել կուսակցության պարագլուխների գաղտնի խմբավորման կազմում: Իսկ մեջլիսի ընդհանուր կազմը բաղկացած է հղել կենտրոնական կոմիտեի անդամներից, մինիստրներից և մի քանի պատգամավորներից: Այդպիսով, մեջլիսի անդամների կարևոր մասը, եթե բաղկացած լինի կուսակցության նման գաղտնի խմբավորում ունեցող պարագլուխներից, ապա լիովին ակնբեր կդառնա նրա բուն էությունը: Հատկապես մեղադրյալ Իսմայիլ Ջանփուլատ թեյի խոստովանությունից պարզ երևում է, որ կառավարությանը վերաբերող հարցերը հաճախակի բննարկման նյութ են դարձել կուսակցության կենտրոնական կոմիտեում: Այս պարագան ցույց է տալիս, թե ի՞նչ աստիճանի աղղկեցություն է ունեցել կենտրոնական կոմիտեն և ինչպե՞ս է միջամտել պետական գործերին:

Զեռնարկվող միջոցառումներին, ընթացիկ քննարկումներին և ընդունված որոշումներին վերաբերող, և որպես ապացույց հանդիսացող արձանագրությունները անհայտացնելու և կամ թաքցնելու երևույթից կարելի է եզրակացնել, որ կենտրոնական կոմիտեն և ընդհանուր մեջլիսը զանազան թաքուն գործերով համագործակցել են իրար հետ: Հատուկ օրենքի⁵⁶ համաձայն, այլ վայրեր տարագրվողների քարավանները ենթարկվել են հատուկ նպատակով կազմակերպված հրոսակախմբերի հարձակումներին և ուշացվել, իսկ նրանց ունեցվածքն ու կահկարասին ենթարկվել կողոպուտի: Եվ այդ [արարքները] երկիրը հասցրել են ժայրաստիճան խոռվա ույզ և տաքնապալի մի իրավիճակի: Իսկ կառավարությունը ոչ միայն չի պատժել և արգելել այդ կոտորածներն ու կոլոպուտները սանձազերծող հանցագործներին, այլ ընդհակառակը, պաշ-

տոնից հեռացրել է այն վալիներին և մուսասարրիֆներին, որոնք պատասխանատվությունը իրենց վրա հանձն տունելով, հրաժարվել են գործադրել այդ տեղահանություններն ու Էռտորածները:

Մի առանձին համայնք կազմող ամբողջ ժողովրդին այդ ձևով կոտորելը, բնաջնջելը և ունեցվածքի հափշտակությունը մտահղացվել և իրագործվել է Էրզրումի կապիտալիստիկ խմբի անդամների կողմից: Այդ խմբի անդամներից են հղել կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ՝ Բհհաէդդին Շաքիր, ղոկտ. Նազրմ, Ռիդա և Աթիֆ բեյերը: Ձեռք բերված և վերծանված ծածկագիր հեռագրերից պարզվում է, որ այս շարագործ հանձնախումբը⁹⁷ իշխող դիրք է ունեցել պետության վրա, իսկ կառավարությունն էլ պարզ խաղալիք էր դարձել նրանց անարգ մտահղացումները իրագործելու խնդրում:

Նախկին մեծ վեզիր Իզզեթ փաշայի ռազմական մինիստրությունից հրաժարական տալու դրդապատճառը նույնպես հանդիսացել է պետական կառավարման մեջ մի ահաբեկչական ներքին ուժի ազդեցության արդյունքը: Սահմանադրության սկզբունքները կատարելապես ոտնահարված այդ տարօրինակ պետության մեջ, երբ էնվեր և Ջեմալ էֆենդիները նշանակվեցին ռազմական և ծովային մինիստրների պաշտոններում, կառավարության ղեկը կատարելապես անցավ նրանց իշխանության ձեռքը: Այդպիսով, մեծ ազդեցություն բանեցնելով օրինական կառավարության վրա, սկսեցին բացահայտորեն գործադրել իրենց քահանա ցանկություններն ու նպատակները:

«Միություն և առաջադիմություն» [կուսակցության] կենտրոնական կոմիտեի անարգ և նենգ մտահղացումներն ու հիմնական ծրագրերը կյանքի են կոչվել նախկին մեծ վեզիր Թալաթ էֆենդիի, էնվերի և Ջեմալի կողմից: Ի սկզբանե կուսակցության որոշումների իրագործմանը հոգեպես և ամբողջ էությամբ նվիրվել են նաև նախկին մեծ վեզիր Սալիկ Հալիմ փաշան, նախկին շեյխ ուլ-իսլամ Հայրի էֆենդին, հանրակրթական նախկին մինիստր Շյուքրի բեյը, արդարադատության նախկին մինիստր խալի բեյը, պետական խորհրդի նախկին նախագահ Իբրահիմ բեյը, արտաքին գործերի նախկին մինիստր Ահմեդ Նեսիմի բեյը և պարենավորման նախկին մինիստր Քեմալ բեյը: Ինչպես վերևում մանրամասն բացահայտվեց, նրանց սերտ համագործակցությունը առաջ է բերել մի ահաբեկչական ուժ, որը և գերիշխել է օրինական կառավարության վրա: Այսպիսով, ժողովրդի մեջ վախ ու սարսափ տարածելով՝ երկրի կառավարումը բռնի ուժով շեղել են իր օրինական ընթաց-

քից: Վերոհիշյալ հանցագործ արարքներն առնչվում են կայսերական քրեական օրենսգրքի 55-րդ հոդվածի 5-րդ մասի և 45-րդ հոդվածի բովանդակության հետ: Այդ մեղադրանքով էլ նրանց գործը դատաքննության է ենթարկվում ռազմական արտակարգ ատյանում:

Նախկին շեյխ ուլ-խսում Մուսա Քյազիմ էֆենդիի և հասարակական աշխատանքների նախկին մինիստր Աբրահա Հալիմ փաշայի կողմից կատարված հանցագործության աստիճանը դեռևս չի բացահայտված: Փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր Հյուսեյն Հաշիմ բեյի, Ալի Մյունիֆ բեյի և Մուստաֆա Շերեֆ բեյի մինիստրի պաշտոնում ավելի ուշ նշանակվելու, ինչպես նաև Իսմայիլ Ջանփոլատ բեյը իր վարած պաշտոնում կողմնակի միջամտություններից զոգոհություն հայտնելով՝ հեռանալու հանգամանքները, հիմք են տալիս կարճելու նրանց նկատմամբ հարուցված դատական գործը:

Կալանքի տակ գտնվող մյուս անձանց նկատմամբ այլ հանցանշաններ չլինելու դեպքում ազատ արձակման պահանջ է ներկայացվելու:

1335 թ. (1919) մայիսի 22

Ո Ր Ո Շ Ո Ւ Մ

Տարբեր աստիճաններով դատաքննության ենթարկելու որոշում է կայացվել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության այն անդամների և ղեկավարների նկատմամբ, որոնք ամբաստանվել էին մայրաքաղաքում և այլ վայրերում կանխամտածված կերպով կազմակերպված կոտորածների, կողոպուտի, գյուղերի ավերման, տների ու մարդկանց հրկիզման, բռնաբարության և այլ դաժանարարո հանցագործությունների համար:

Փախուստի մեջ գտնվող մեղադրյալներ՝ Թալաաթ, Ջեմալ և էնվեր էֆենդիների և նրանց մյուս մեղսակիցների նկատմամբ 1919 թ. ապրիլի 12 թվագրությունը կրող մեղադրականի հիման վրա կատարված դատաքննության ընթացքում, ռազմական արտակարգ ատյանը իրազեկ դարձավ տեղի ունեցած այլ հանցագործությունների և, և քրեական օրենսգրքի 311-րդ հոդվածի հիման վրա որոշվեց մանրակրկիտ հետաքննություն կատարել փախուստի մեջ գտնվող հիշյալ մեղադրյալների, նրանց մեղսակիցների, այդ թվում մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշայի, Խալիլ, Իբրահիմ, Քեմալ, Ահմեդ Նեսիմի, Ահմեդ Շյուքրի բեյերի, ինչպես նաև նախապես դատարան չհրկայացած մյուս մեղսակիցների նկատմամբ: Դատաքննության ենթարկելու այս պահանջը հաստատվել էր նաև զբլխավոր դատախազության 1335 (1919) թվականի մայիսի 3-ի մեղադրա-

կան եզրակացությամբ, Այսպիսով, հանձնախումբը մանրակրկիտ քննարկեց հարցաքննության նյութերն ու ներկայացված մեղադրականները:

Հայտնի է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը ստեղծվել էր քաղաքական նպատակներով և այդ ուղղությամբ կազմվել էր մի կանոնադրություն: Կուսակցությունը քաղաքական ուղղությունից բացի ունեցել է նաև լեզալ և անլեզալ զանազան կազմակերպություններ: Օրինակ՝ «Թեքիլաթ-ը մահսուսե»-ն ստեղծվել է [կուսակցության] ամենաազդեցիկ անդամներ՝ ղոկտ. Նազըմի, Աթիֆի, Բեհաէդդին Շաքիրի և Նրանց մյուս գործընկերների ամենասերտ աջակցությամբ: Բացի այդ, կենտրոնական կոմիտեի անդամ Քեմալ բեյի և Նրա գործընկերների մասնակցությամբ կազմվել է նաև մի «պարենային հանձնախումբ»:

Վերոհիշյալ մեղադրականում³⁸ մանրամասն նկարագրված է կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և Նրա հանձնախմբերի գործունեությունը և այստեղ այդ բոլորը վերստին կրկնելու անհրաժեշտությունը չկա: Որպես ապացույց բերված գրություններից պարզվում է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն իր գաղտնի նպատակներն ու ծրագրերը բոլոր ազգերի նկատմամբ հետևողականորեն իրագործելու համար դիմել է ահաբեկչական տարրեր միջոցների: Նույնիսկ իր գաղափարներին և ծրագրերին հակառակվող անձանց նկատմամբ կայացրել է մահապատժի վճիռ, ինչպես օրինակ՝ գալաթացի հալիլը և մյուսները: Իսկ Նրանց պաշտոնում նշանակել է իր մտերիմ կուսակցականներին: Եվ այդպես, օգտվելով պատերազմական իրավիճակից բխող արտակարգ դրությունից՝ նենգ խարդավանքներով դիզել հսկայական հարստություն:

«Թանին»³⁹ թերթի 1332 [1917] թվականի սեպտեմբերի 24-ի 2309 համարում համագումարին վերաբերող նյութերից բացահայտորեն երեւվում է, որ կուսակցությունն իր վրա էր վերցրել Ստամբուլի պարենավորման բոլոր հարցերը: Եվ դարմանալի չէ, որ այդ նախաձեռնությունից հետո ժողովուրդն ընկավ ծայրաստիճան թշվառության և ծանր կացության մեջ: Մեկ տարվա ընթացքում հավաքված 700.000 լիրա փոխառության գումարը ևս օգտագործվեց կուսակցության քմահաճ ծախսումների համար:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հանցագործ արարքներից մեկն էլ կենտրոնական կոմիտեի մտահղացմամբ և որոշմամբ կազմված տեղահանության օրենքն էր, և դրա գործադրման հետևանքով Օսմանյան կայսրության բոլոր կողմերում առաջ եկած ող-

բերգութիւնը, իրովին ապացուցված է, որ արեւելյան բոլոր վիւայնթ-ներում տեղի ունեցած տեղահանութիւնը կյանքի էր կոչվել «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ղեկավար անդամներէց կազմված «Քեշքիւթ-ը մահսուս»-ի հանձնախմբի կողմից, որի նախագահը այդ շրջանում Բեհաէդդին Շաքիր բեյն էր: Իսկ այդ խնդրի իրագործման համար էլ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը օգտագործել էր «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան շրջանային պատասխանատու քարտուղարներին, լիազօրներին և քննիչներին:

Այսպիսով «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը, անտեսելով երկրի գործադիր իշխանութիւններին իրավասութիւնները, ահաբեկչական ուժի միջոցով, իր ձեռքն է վերցրել երկրի ամբողջ կառավարումը և երբեմն մի առանձին ժողովրդի, երբեմն էլ ամբողջ Օսմանյան կայսրութեան ժողովուրդներին նկատմամբ իրագործել իր կործանարար նպատակներն ու ծրագրերը: 1324 (1908) թվականից ի վեր երկրում տեղի ունեցող տարօրինակ իրադարձութիւնները և հատկապէս բալկանյան պատերազմի ընթացքում առաջ եկած ողբերգական դեպքերը ներանց մոլի տենշանքների իրականացման արդյունքը հանդիսացան:

Կուսակցութիւնը իր թաքուն նպատակներն ու ծրագրերը իրագործելու համար էնվեր բեյին նշանակեց ռազմական մինիստրի պաշտոնում: Իսկ նախկին մեծ վեզիր Ահմեդ Իզզեթ փաշայի քանիցս հրաժարական տալը նույնպէս առնչվում է կուսակցութեան ահաբեկչական գործունեութեան հետ: [Հայերի] տեղահանութեան ընթացքում մի շարք վիւայնթների վախներին հատուկ հրահանգներ տալու գաղափարը նույնպէս կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի մի քանի անդամների շարանեզ մտահղացումներն արդյունքն է: Եվ վերջապէս, նրանց օրինազանց գործարքները հաստատվում են էրզրումի վալի Թահսին բեյի տված ցուցմունքներով, ինչպէս նաև մի շարք պաշտոնատար անձանց, այդ թվում Յուղաֆի մութասարրիֆ Ջեմալ բեյին, Կաստամունուի վալի Ռեշիդ փաշային և Անկարայի վալի Մազհար բեյին պաշտոնազրկելու ապացույցներով:

Գալառներում կատարած իր ահաբեկչական արարքներին զուգընթաց կուսակցութիւնը սերտ միջամտութիւն է ունեցել նաև կենտրոնական կառավարութեան գործունեութեանը: Պետական մինիստրների ընդհանուր մեջլիսի մեջ խցկել է իր ազդեցիկ անդամներին և անիրավասու մասնակցել զանազան հարցերի քննարկումներին: Այսպէս, ընդհանուր մեջլիսում մասնակցել է Բրեստ-Լիթովսկի հաշտութեան պայմանագիրը¹⁰⁰ կնքելու հարցի քննարկմանը: Պանոնավորապէս միջամտել է պա-

րենային հարցի քննարկումներին և սահմանել յուրահատուկ հսկողություն: Կարծիքներ է փոխանակել պատերազմական իրավիճակի հետ առնչվող հարցերում, և ինչպես բացահայտվեց մեղադրյալների մի քանիսի խոստովանություններից, երկրի համար կենաց մահու նշանակություն ունեցող համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու խնդրում իր ծրագրերը իրագործելու համար կուսակցության պարագլուխները հավաքվել են մեծ վեճերի ծովագրյա դժգոհում և կայացրել վերջնական վճիռ:

Կուսակցության ասպարեղ զաւուց հետո, գործադրված արտակարգ բռնություններին ղուգրեթաց, զանազան պատրվակներ են ստեղծել երկրի ժողովուրդներին թշնամացնելու ուղղությամբ: Հետևանքը եղել է այն, որ մահմեդական և ոչ մահմեդական տարրերը ստիպված լքել են իրենց բնակավայրերը և գաղթել այս ու այն կողմ: Դարերից ի վեր հաշտ ու խաղաղ ապրող Անատոլիայի¹⁰¹ ժողովուրդների մեջ սերմանել են փոխադարձ թշնամանք և ռիսկալուություն: Եվ այս իրավիճակը ստեղծողներն ու գործադրողներն եղել են կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներն ու նրանց հետ համագործակցող շրջանային պատասխանատու բարտուղարները: Կիովին ապացուցված է, որ [կայսրության] բոլոր տարրերի միջև փոխադարձ ռիսկալուության խորացումը բխել է կենտրոնական կոմիտեի ընդունած որոշումներից և կատարած գաղտնի գործարքներից:

Այստեղ ընթերցված նախորդ [մեղադրականից] ևս պարզվեց, որ կուսակցությունը իր թաքուն նպատակներն ու ծրագրերը իրականացնելու համար դիմել է ամեն մի միջոցի և այդ ասպարեղում կարողացել է բռնությամբ իրեն ենթարկել կառավարության գործադիր մարմիններին և ինքնիշխանության հասնել՝ պետության մեջ մի նոր պետություն ստեղծելու մոլուցքով տարված:

Այսպիսով, օրինական կառավարության մեջ մի առանձին ահաբեկչական ուժ ստեղծելու, կառավարությունը իր օրինական ուղուց շեղելու, և այլ հանցագործություններ կատարելու համար բավարար չափով հանցանշանների առկայության հիման վրա, ստորև նշված անձինք մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի համաձայն՝ 55-րդ հոդվածի վերջին մասով: Այդ թվում կուսակցության գլխավոր նախագահ, ց'այսօր փախուստի մեջ գտնվող Թալաթ փաշան, ինչպես նաև ընդհանուր մեջլիսի անդամներ՝ Նույնպես փախուստի մեջ գտնվող էնվեր և Ջեմալ էֆենդիները: Կալանքի տակ գտնվող և դատաքննություն ավարտված նախկին մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան, ինչպես նաև մեջլիսի

անդամներ՝ Հայրի և Մուսա Քյազիմ էֆենդիները, Քեմալ, Շյուբրի և Իբրահիմ բեյերը և Արբաս Հալիմ փաշան:

Սրանցից Իբրահիմ բեյը, նույնպես դատաքննության է ենթարկվելու նշված հոգովածներով, բայց նկատի է առնվելու նրա հանցանքը մեղմացնող գրդապատճառները, այն է՝ կուսակցության մեջ նրա ունեցած պոստիվ դիրքը: Այլ Մյունիֆ բեյը նույնպես կմեղադրվի վերոհիշյալ ռոգովածների հիման վրա, բայց հաշվի կառնվի, որ իր ուղևորության ընթացքում, Ադանայից անցնելու ժամանակ նա պաշտոնապես առևտրային չի ունեցել Ադանայի վիլայեթի տեղահանությունից ղերծ մնացած հայերի մի մասի տարագրության հետ:

Այս խնդրում հանձնաժողովը նկատի կառնի ներքին գործերի մինիստրությունից առաքված հեռագրերը և կուսակցության ջանքերով տեղի ունեցած տեղահանության մանրամասնությունները:

Մեղադրյալներ խալիլ և Ահմեդ Նեսիմի բեյերի դատաքննության ընթացքում նույնպես հաշվի են առնվելու ամբաստանությունը մեղմացնող հետևյալ պարագաները. առաջինի դատաքննության ընթացքում անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ պատերազմի սկզբում, մեջլիսի նախագահ լինելով հանդերձ, նա չի մասնակցել ընդհանուր ժողովի քննարկումներին: Զի մասնակցել նաև տեղահանության քննարկմանը, իսկ տեղի ունեցած ողբերգությունների ընթացքում գտնվել է Եվրոպայում: Ահմեդ Նեսիմի բեյը, այդ դեպքերի ընթացքում նույնպես եղել է Եվրոպայում: Դատաքննության շննթարկելու որոշում էր կայացվել մինիստրի պաշտոնում հետագայում նշանակված Իսմայիլ Զանփուլատի նկատմամբ, քանի որ նա ընդհանրապես դեմ է եղել կատարվող այդ ողբերգություններին: Համանման որոշում էր կայացվել նաև Հաշիմ, Մուստաֆա Շեքեբ և Ռիֆաթ բեյերի նկատմամբ:

Այնուհանդերձ, քննարկման ընթացքում տեղի ունեցած տարաձայնությունների պատճառով նախագահությունը որոշեց բոլորին անխտիր ներկայացնել ռազմական ատյանին:

1335 թ. (1919) մայիսի 26

Օսմանյան պետության օրենսդրությունը խախտելու հանցագործությունը կատարված է վերոհիշյալ մեղադրյալների մասնակցությամբ: Նկատի ունենալով, որ այդ հանցագործությունները կատարվել են խմբակային, ուստի մեղադրյալներից մի քանիսի նկատմամբ դատաքննության ենթարկելու արգելքը չի կարող օրինական համարվել: Այնպես որ,

պարտադիր անհրաժեշտութիւնն է, որպէսզի բոլորը միատեղ և անհապաղ ներկայանան ռազմական ատյան:

1335 թ. (1919) մայիսի 26

Ռազմական արտակարգ ատյանի
նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Նազըմ:

Հյուսնյն Հաշիմ, Մուստաֆա Շերեֆ և Իսմայիլ Ջանփոլատ բեյերի նկատմամբ դատաքննության կարճման որոշումը նախագահության կողմից չհաստատւելու պատճառով՝ քրեական օրենսգրքի 51-րդ հոդւածի հաճելւածի հիման վրա վճիռ կայացվեց վերոհիշյալներին խմբովին ներկայացնելու ռազմական ատյանի դատաքննությանը, իսկ մեծարգո Հայրի Էֆենդիին անժամկետ կալանքի տակ պահելու հարցը շեղյալ համարվեց:

1335 թ. (1919) մայիսի 27

3 Haziran 1335 (1919) № 3571

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ¹⁰²

1919 թ. Յունիսի 3

(Շեյխ ուլ-լիսլամ Մուսա Քյազիմ Էֆենդիի հարցախնդրյունը)

Նախագահ — Մեծարգո Մուստաֆա փաշան հետևյալ հարցումն ունի. հայերի հետ կատարված եղելությունը ինքն այլ ձևով է լսել, Բազմկանաշահփի իւլուլ բնտանիքներ արտորվել են դեպի Դամասկոս, Մոսուլ, Բաղդադ և հարակից այլ վիլայեթներ, մարդկանց կախաղան են բարձրացրել և ենթարկել դաժան բռնությունների: Մի՞թե այդ բոլորը այլ ձևով պետք է մեկնաբանվի:

Մուսա Քյազիմ Էֆենդի — Խոսքը Դամասկոսում տեղի ունեցած մի քանի մահապատիժների մասին է արդյո՞ք:

Նախագահ — Այո՛:

Մուսա Քյազիմ Էֆենդի — Մենք այդ մասին լսեցինք: Այդ բոլորի մասին առարկելով՝ հավանություն չտվինք: Այդ մասին ես դիմեցի Սալիդ Հալիմ փաշային և ասացի. «Այս ի՞նչ բան է, այս մարդուն¹⁰³ ո՞վ տվեց այդ արտոնությունը, մի՞թե հիմա դրա ժամանակն է»: Սալիդ Հալիմ փաշան պատասխանեց այսպես. «Այդ բոլորի մասին ես էլ տեղյակ չեմ, այդ մարդը, այդ խենթ մարդը հավանաբար կատարել է ինքնուրույն: Բայց ի՞նչ կարող ենք անել, եղած վերջացած է արդեն: Այդ բոլորը կատարել է այդ խենթ մարդը: Ես էլ տեղյակ չեմ եղել: Միայն

տեղի ունենալուց հետո իմացա այդ մասին: Այդպիսի արարքների մասին տեղեկանում ենք կատարվելուց հետո միայն: Պատերազմն այսպես բոլորին խելքահան է անում, ոչ որ չգիտի, թե ի՞նչ է անում: Բավական ժամանակ հետո ես էլ լսեցի, որ [հայերին] ընտանիքներով հանդերձ տեղահանում են և քսոտում այս ու այն կողմ: Բայց այդ բոլորը լսում էինք ոչ թե պաշտոնական աղբյուրներից, այլ դրսից, այս ու այն կողմերից: Այդ ժամանակ մեր հարցումին պատասխանեցին հետևյալ կերպ: «Այդ բոլորը անհրաժեշտություն է: Արդեն այդ մարդը այնտեղ կախաղան է բարձրացրել մի քանիսին¹⁰⁴, Այս արարքը անկասկած սխալ է: Այդ մարդիկ ազգականներ ունեն, ազգականներն էլ իրենց հերթին՝ բարեկամներ: Այնպես որ, այդ արարքների համար նրանք հանգիստ չեն մնալու: Այդ արարքների համար ոչ տեղն է հարմար և ոչ էլ ժամանակը: Այս կապակցությամբ էլ, բանակի ապահովման, երկրի անդորրության համար նրանց տեղահանել և քսոտել են այս ու այն կողմ: Իբրև թե դա անհրաժեշտություն է եղել, որ այլ միջոց չի եղել»:

Հասկանալի է, որ այս բոլորը լսելուց հետո հարցում անելը մտնում էր մեր պարտականություն մեջ: Այդ մասին, այդպիսի պատասխան ստանալուց հետո, մենք ի՞նչ կարող էինք անել: Մենք ի՞նչ կարող էինք անել, եթե կառավարությունը այդպես մտածելով՝ նման միջոցների է դիմել: Ոչ մի բան չէինք կարող անել: Մեծարդո փաշա, ուզում եմ մի բան հայտնել: Մեր շարիաթը հաշվի է առնում միմիայն տվյալ անհատի պատասխանատվությունը, մյուսներին հաշվի չի առնում: Այդ մասին նշված է նաև սահմանադրության մեջ, «որ յուրաքանչյուր միևիպատ պատասխանատու է իր պաշտոնի համար, իսկ պետության ընդհանուր քաղաքականության համար պատասխանատվությունը խմբակային է»: Այդ ընդհանուր քաղաքականությանը պատերազմ հայտարարելու նման բան է: Հետևաբար՝ ներքին գործերի միևիպատության վերաբերող խնդրի համար շեյխ ուլ-իսլամը պատասխանատու չէ. արտաքին գործերի միևիպատության վերաբերող խնդրի համար շեյխ ուլ-իսլամը պատասխանատու է: Մյուս կողմից, մահմեդական կրոնագիտության վերաբերող գործերի համար ոչ մի միևիպատ չի կարող պատասխանատվություն կրել: Ոման մյուսթթի ինչ-որ տեղ այսպիսի կամ այնպիսի բան է կատարել, կամ ինչ-որ մյուսներիս այն արարքն է կատարել: Դրա համար ոչ մի տեղ, ոչ մի դատարան չի կարող ամբաստանել ներքին գործերի միևիպատությանը: Մեղադրվում է

շեյխ ուլ-խսլամը: Եւ այսքանը զիտեմ: Հետեւաբար, եթե ես իմ պարտականության մէջ թերանամ, ապա ես եմ պատիժ կրելու կատարված հանցանքի համար: Նման դեպքում ես ի վիճակի չեմ լինի առարկելու և կկրեմ ինձ համար սահմանված պատիժը:

Նախագահ — Մեծարգո էֆենդի, մենք մի բիշ առաջ նշեցինք, որ մինիստրների հետ առնչվող հարցերը դատաքննության չենք ենթարկում: Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Ուրեմն ինչի՞ մասին է խոսքը:

Նախագահ — Ինչդիրը առաջ բաշված հարցի մասին է: Այդ ողբերգությունը անձամբ տեղյակ լինելով հանդերձ, ոչ մի միջոց չեք ձեռնարկել:

Մուսա յազիմ էֆենդի — Ձեռնարկեցինք էֆենդի: Այդ մասին խոսեցինք: Այդտեղ էֆենդի: Էլ ի՞նչ կարող էինք անել: Էլ ի՞նչ ասես:

Նախագահ — Ժամանակը ուշ է, հաջորդ դատաքննությունը տեղի կունենա կիրակի օրը ժամը մեկին¹⁰⁵:

Takvim-i Vekayi.

**ՆՈՐԻՆ ՄԵՏԵՈՒԹՇՈՒՆ ՓԱԳԻԾԱԼԻ 1335 Բ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-Ի
ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹⁰⁶:**

Նախագահ՝ Գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա.

անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,

գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,

գնդապետ Ռեշեք Ֆերդի բեյ:

Կատի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Նախկին շեյխ ուլ-խսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդի, նախկին շեյխ ուլ-խսլամ էսադ էֆենդի, նախկին սենատի նախագահ Ռիֆաթ բեյ, նախկին փոստի և հեռագրատան մինիստր Հյուսեյն Հաշիմ բեյ:

Հետևյալ կարգով դատի տրված մեղադրյալների անունները — Նախկին [մեծ] վեզիր Քալաաթ փաշա, նախկին ռազմական մինիստր էնվեր էֆենդի, նախկին ծովային մինիստր Զեմալ էֆենդի, նախկին հանրակրթական մինիստր զոկտ. Նազըմ բեյ, նախկին ֆինանսների մինիստր Զավիդ բեյ, փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր Օսկան էֆենդի, նախկին առևտրի և հողագործության մինիստր Մուլեյման էլբիստանի էֆենդի, նախկին առևտրի և հողագործության մինիստր Մուստաֆա Շերեֆ բեյ:

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Թեև մեղադրյալները և նրանց դատապաշտպանները չանացին ուրանալ գործադրված հանցագործությունները և պահանջեցին ազատություն, այսուհանդերձ 1335 (1919) մայիսի 3, 20, 22 և հունիսի 9, 10, 25 թվագրությամբ մեղադրական եզրակացություններով [բացահայտվեց] լուծարքի ենթարկված «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության իրավական դեմքը և հաստատվեց նրա մեղավորությունը կատարված բազմաթիվ հանցագործությունների մեջ:

[Կուսակցության] իրավական դեմքն արտահայտող ընդհանուր մեջլիսի հիշյալ անդամները մեղսակցություն են ունեցել գործադրված հանցագործություններում, ուստի հայց էր հարուցվել լսելու նրանց դատական գործը և որոշելու նրանց պատժի չափը: Կուսակցության հիմնադրումից ի վեր, եթե ծանր ու թեթև արվի նրա ծավալած գործունեությունը, ապա այսօր էլ կարելի է նկատել հեղափոխությունից առաջ մի շարք անձանց մոտ հանդես եկած հայրենասիրական զգացումների աուկայությունը: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է համառոտակի կանգ առնել հեղափոխությունից հետո տեղի ունեցած դեպքերի և ծավալված գործողությունների վրա:

Ազատության և արդարության անհամբեր սպասող օսմանցիները 1324 (1908) թվականի հուլիսի 9-ին Ռեսնեի լեռներից զուլալ ջրի նման բխած ազատությունը ընդունեցին երկնային սպեղանու տեղ և եկան այն ընդհանուր համոզմունքին և հավատքին, որ միայն այդ միջոցով կարելի է բուժել զուլումի և կեղեքումի վերքերը: Այդ ցասկոտ հեղեղի հոսքը մինչև իր քնական տեսքի գալը, միիթարեց բոլորին, իսկ նրա ազդեցության ոլորտը անարգել տարածվեց բոլոր վայրերում՝ արդարության և ազատության հույս ներշնչելով Օսմանյան կայսրության բոլոր շրջանների ժողովուրդներին: Եվ մերթ ընդ մերթ լսվող այդ հոսանքի հաճելի ելևէջները ուժ ու եռանդ էին տալիս բոլորին:

Մինչդեռ, անցած ժամանակի ընթացքում կատարված քաղաքական հանցավոր սխալների հետևանքով Օսմանյան կայսրության բազմաթիվ երկրամասեր, տարբեր պատրվակներով ձեռքից գնացին: Եվ այդ ուղղությամբ բավականին չանքեր գործադրվեցին, որպեսզի այդ բոլորը վերագրվի նախկին կառավարության վարած սխալ քաղաքականությանը:

Կատարվում էր սպասված հույսերի ձիշտ հակառակը: Զկար մի իսկական նախաձեռնություն, որպեսզի ի չիք դարձնեն տեղի ունեցող այդ բազմաթիվ աղետները:

Զնայած որ աղատության հաստատումից հետո անցել էր բավականին ժամանակ, այնուհանդերձ երկիրը լավ հիմքերի վրա դնելու համար չկար մի որոշակի ուղղություն: Դեռ ավելին, իրար հաջորդող [հողային] կորուստները, Իտալիայի¹⁰⁷ և բալկանյան¹⁰⁸ պատերազմների ցավալի հետևանքները աղատության կարոտ ժողովրդի համար առավել շատ վիշտ ու մտատանջություն էին պատճառում: Ազգային կարիքների համար նրանց մտահոգացած ծրագրերը մնացին սոսկ որպես նախաձեռնություն, իսկ նենգ նպատակները իրացնելու համար նրանց մի մասը կանգնեց բոլորովին սխալ ուղու վրա: Այդ հուսաբեր շարժումը¹⁰⁹, որը զուլալ ջրի նման աղատություն էր բերելու ժողովրդին, սկսեց երկրի մի մասը բայթայել, իսկ մյուս մասն էլ հասցնել ամբողջովին ամայացնելու ցավալի վիճակին: Եվ սրանց մոտ ծագեցին իր նմանը չունեցող անիմաստ մտքեր: Հետևանքը եղավ այն, որ երկրի կառավարումը իր ուղուց շեղելով՝ սկսեցին զբաղվել անօրեն բախտախնդրություններով: Եվ այդպես, տևական խարդավանքով զբաղվող այդ մոլորյալ անձերից ստեղծվեց մի գործադիր հանձնաժողով, որը ենթարկելով իրեն օրինավոր կառավարության մինիստրների խորհրդին, աստիճանաբար երկրի ամբողջ կառավարումը վերցրեց իր ձեռքը: Այսպես [կուսակցության] պարագլուխները սողոսկելով մեջլիս՝ սկսեցին իրագործել իրենց ծրագրերն ու նպատակները:

24—26 թեշրին-ի սանի 1334 [1918 թ. նոյեմբերի] թվագրությամբ պատգամավորների մեջլիսի 5-րդ մասնաճյուղի արձանագրության մեջ ֆինանսների մինիստր Զավիդ բեյի ելույթից հասկացվում է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գործադիր կոմիտեն երկրին և ժողովրդին վերաբերող կենսական հարցերը քննարկելու խնդրում կատարել է վերին աստիճանի անհանդուրժելի գործարքներ: Պատերազմ հայտարարելու խնդրում անհրաժեշտ չի համարել տվյալ հարցը գոնե քննարկել պատգամավորների մեջլիսում, մինչդեռ, վեհապետներն անգամ տարակուսել են նման հարցում անմիջական վճիռ և հրաման արձակել: Նույնիսկ ընդդիմադիր անձինք, որոնք ինչ-որ չափով համակրություն են ունեցել կուսակցության նկատմամբ, քննադատել են նրա այդ ընթացքը, քանի որ իրենց հեռատեսությամբ կոհհել են, որ գործերի նման կառավարումը ի վերջո կունենա վատ հետևանքներ:

Հայտնի է, որ հեղափոխության սկզբնական շրջանում ակամայից հայտարարված արտակարգ դրությունը բավականաչափ երկար տևեց և կուսակցության ղեկավար կազմից մի խմբավորում հարձակվելով Բարձրագույն Դուռն վրա՝ սպանեց ռազմական մինիստր Նազար Կաշալյան, նրա թիկնապահին և այնուհետև լուծարքի ենթարկեց Քյամիլ փաշայի կաբինետը և կազմեց «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կաբինետը¹¹⁰, Փորձառու, պատվավոր և կարող պաշտոնյաները հեռացվեցին և նրանց տեղ նշանակվեցին կուսակցության անդամները, որոնց քմահաճ կառավարումը ոչնչով չէր տարբերվում ինքնակալության շրջանից: Ինչ խոսք, որ բռնապետությունից զոգոհ էին բոլորը, հատկապես, զոգոհ էին ոչ մահմեդական տարրերը: Նամանավանդ՝ մեղ բուլղորիս խաղաղություն, ապահովություն և արդարություն բերող սահմանադրության հարցում, հայ ժողովրդի գործադրած և ունեցած խորը համոզմունքը նրանք ճիշտ չհասկացան և սկսեցին առաջ քաշել [հայերի] նախկին ազգայնական տենչանքների աճման պատճառաբանություններ, երկպառակություններ ու ռիսկալություն սերմանել այլ տարրերի միջև, և նույնիսկ ազգայնական և ցեղային հարցեր առաջ բերել մահմեդական ժողովուրդների միջև:

Օսմանցիներին հասցված վնասը ակնհայտ էր: Հետևարար, կատարված հարցաքննությունը, մանրամասն հետաքննությունը, մեղադրական եզրակացությունը և ստորև շարադրված ռազմական ատյանի հինգ հոգվածները լիովին հաստատում են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության՝ նրա իրավական դեմքին վերաբերվող հանցագործությունները և մենք բոլորս համոզված ենք, որ կուսակցության պարագլուխները իրենց անհանդուրժելի արարքներով արատավորեցին հիշյալ կուսակցության անունը:

Այսպիսով, գործադրված հանցագործ արարքները չեն կարող վերադրվել կուսակցության բոլոր անդամներին, այլ հիշյալ հանցագործությունների հետ առնչություն կամ մասնակցություն ունեցողներին և նրանց հանդեպ է, որ գործադրվելու են օրենքի պահանջները:

Պաշտպանության ընթացքում դատապաշտպանը¹¹¹ նշեց, որ քաղաքական կուսակցությունների առկայությունը բխում է սահմանադրության անհրաժեշտությունից, որ այսօր էլ մեր երկրում գոյություն ունեն այլ կուսակցություններ և վերջապես այն հայտարարությունը, որ «Ազատություն և համաձայնություն»¹¹² կուսակցությունը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության նման ունի կենտրոնական կոմիտե, ընդհանուր ժողով և մասնաճյուղեր, որ այդ կուսակցության ղեկավարները

ևս հրավիրվում են մեջլիսներին: Այդ մասին եղրականքնելով՝ անհրաժեշտ է նշել հետևյալը: Սահմանադրությամբ կառավարվող պետություններում կուսակցությունների գոյությունը, եթե անհրաժեշտություն է, բացարձակաբար չի կարող միջամտել կառավարության գործերին: Ազգային ժողովներում մեծամասնություն կազմելու իրենց նպատակը իրականացնելուց հետո, վստահության արժանացած կարինետներին պետք է կատարելապես ազատ թողնեն և ռոլորովին շահունքն են նրանց գործունեություններին: [Կուսակցությունները] կարող են միայն ջանք գործադրել կազմվող օրենքները իրենց ծրագրերին հարմարեցնելու խնդրում և իրենց դուր չեկող կարինետները ցրելու համար ոչ թե սպառնալիքներ, այլ գուցե չվստահելու ջանքեր դորձադրեն:

Ինչ վերաբերում է մեր երկրի կուսակցություններին մինչև օսմանյան ազգային ժողովի բացվելը, քանի որ հայտնի է, թե որ կուսակցություն է ձայների մեծամասնություն հավաքել, ուստի այն չի կարող իր ազդեցությունը պարտադրել կամ միջամտել կառավարության գործադիր կոմիտեի աշխատանքներին, սահմանադրության դրույթները խախտել և կամ էլ օրենքները փոփոխել: Այսպիսի անօրեն արարքներ կատարելու դեպքում պարզ է, որ յուրաքանչյուր կուսակցություն նման վախճան է ունենալու: Այսպիսով, դատավարության ընթացքում վերոհիշյալ դատապաշտպանի ելույթը զուրկ է ամեն մի հիմքից:

Նախապես հայտարարված հինգ հոդվածները հետևյալներն են:

Ա ո ա ջ ի ն. Ռազմական ատյանի դատավարության վերջում բացահայտվեց, որ Տրապիզոնում, Յոզղաթում, Բուզազլյանում և այլուր տեղի ունեցած կոտորածները կազմակերպվել և գործադրվել են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխների կողմից: Դատապաշտպանության ընթացքում նշվեց, որ այդ կոտորածների մասին իբրև թե նրանք տեղեկացել են գործադրվելուց հետո: Մինչդեռ, լիովին բացահայտվեց, որ այդ մասին իրազեկ. դառնալուց հետո էլ ոչ մի միջոց չեն ձեռնարկել այդ կոտորածները կանխելու համար:

Ե Ր Կ Ր Ր Պ — [Մեջլիսի] ընդհանուր նախադահ, նախկին [մեծ] վեզիր Սալիդ Հալիմ փաշայի՝ մեջլիսին հղած պեկուցագրի բովանդակությունից պարզվել է, որ նա պատերազմի սկզբում կենտրոնական կոմիտեի անդամներին իր ծովեզրյա ասպարանքը հրավիրելով՝ հայտնել է պատերազմին մասնակցելու վստահավորության մասին և բացատրել, որ պետության համար առավել նպաստավոր դիրքորոշումը շեղծություն է, բայց չի կարողացել համոզել նրանց: Միևնույն ժամանակ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու

Ներկայացուցիչներից Ռիլա բեյը հարցաքննության ժամանակ խոստովանեց, որ պատերազմ հայտարարելուց առաջ Տրապիզոնում կազմակերպված չեթեների խմբին հարձակման նպատակով ուղարկել է Ռուսաստանի խորքերը:

Ստույգ հաստատված է, որ պատերազմը հայտարարվել է առանց մեջլիսի որոշման: Տվյալ ժամանակի ֆինանսների մինիստր Զավիդ բեյը, հասարակական աշխատանքների մինիստր Զուլյուք Սուլի Մահմուդ փաշան, փոստի և հեռագրատան մինիստր Օսկան էֆենդին և առևտրի մինիստր Սուլեյման էլիստանի էֆենդին հրաժարականի խնդրանք են ներկայացրել այն պատրվակով, որ պատերազմ հայտարարելու որոշումը կայացվել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ցանկությամբ, այլ ոչ թե մինիստրների խորհրդով:

Երբ որ դ. Բերված վկայությունների արձանագրությունից եզրակացվում է, որ նախկին մեծարգո վեզիր Ահմեդ Իզլեթ փաշայի ռազմական մինիստրությունից հրաժարական տալը տեղի է ունեցել կուսակցության միջամտության ընթացքում տեղի ունեցած վեճերից հետո:

Զորք. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ Ստամբուլի պատգամավոր Քեմալ բեյը պարենավորման հարցերով նշանակվել է պաշտոնի և այնուհետև նրա պաշտոնավարությունը հաստատվել է ընդհանուր ժողովում և համագումարում: [Քեմալ բեյի] կողմից ստեղծվել են նախ առևտրական հանձնախմբեր, հետո մի քանի ընկերություններ և հաստատություններ: Այսպիսով, առևտրական գործերի մենավաճառությունը իրենց ձեռքը առնելով՝ սկսել են բռնազրավել ժողովրդի ունեցվածքը և հանձնել վերահիշյալ ընկերություններին և մի շարք անձանց: Այս պարագան պատճառ է հանդիսացել օսմանցիների աղքատացման, հուսահատության և նույնիսկ մահվան: Վերջապես այդ բոլորը նպաստել են երկրի պաշտպանողական ուժի թուլացմանը: Կառավարական մի շարք պաշտոնների նշանակումը տեղի է ունեցել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Ստամբուլի կենտրոնի միջամտությամբ: Այս բոլորի մասին հայտնի է դարձել 1332 թ. [1916] համագումարում ընդունված բանաձևի բովանդակությունից, ինչպես նաև այս խնդրին վերաբերող քաղաքային տեսչության ուղարկած ներփակ գրությունից:

Հիմք. Երբ սենատում քննարկվում էր Շարիաթական դատարանը արդարադատության մինիստրություն փոխադրելու հարցը, շեյխ ուլ-իսլամ Քյադիմ էֆենդին ասել է. «Իմ կարծիքը մի հարցնեք, կուսակցությունն այդպես է ուզել, ուրեմն՝ այդպես էլ պիտի լինի»: Դա-

տավարութեան ընթացքում այս խնդրի արծարծումը ցույց է տալիս կուսակցութեան՝ պետական գործերին միջամտելու փաստը:

Վերևում բերված հինգ հոդվածները և դանազան տարաձայնություններով տեղի ունեցած քննարկումներն ու նրանցից բխած եզրակացությունները ցույց են տալիս, որ պետութեան կարևոր գործերի մի մասը կյանքի է կոչվել իրենց իսկ նպատակների և մտադրությունների համաձայն և անմիջական միջամտությամբ, առանց հաշվի առնելու պետութեան միջնորդների կարծիքն ու տեսակետը: Հետաքննությունը ցույց տվեց, որ օսմանյան պետութեան օրենքներն ստեղծվել են «երեքի զորութեամբ» և այդ օրինադանցությունը կատարվել է ահաբեկչական ուժ գործադրելու միջոցով: Այսպիսով, վերահիշյալ հանցագործ արարքների անմիջական հեղինակներն են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցութեան իրավական դեմքն արտահայտող նրա պարագլուխներն ու ընդհանուր մեջլիսի անդամները: Այդ թվում՝ փախուստի մեջ գտնվող նախկին մեծ վեզիր Քալամթ փաշան, նախկին ռազմական մինիստր՝ այժմ գինվորական շարքերից վտարված էնվեր փաշան, նախկին ծովային մինիստր՝ նույնպես գինվորական շարքերից վտարված Ջեմալ էֆենդին և նախկին հանրակրթական մինիստր ղոկտ. նազըմ էֆենդին, որոնք անմիջական հեղինակությամբ կատարվել են այդ հանցագործությունները: Տվյալ հանցագործություններին անուղղակիորեն մասնակցել են նաև հիշյալ մեջլիսի անդամներից նույնպես փախուստի մեջ գտնվող նախկին ֆինանսների մինիստր Ջավիդ բեյը, ինչպես նաև առևտրի և հողագործութեան մինիստր Մուստաֆա Շերեֆ բեյը: Բացահայտված է, որ կատարված հանցագործություններում իրեն մեղսակցություն է ունեցել նաև նույն ընդհանուր ժողովի անդամներից՝ դատարանում ներկա գտնվող նախկին շնյի ուլ-խալամ Մուսա Քյազիմ էֆենդին:

Թեև դատապաշտպանը և դատախազը իրենց ելույթներում նշեցին նրա առարինի, լավ հատկանիշները, կրոնական գիտելիքները, բարձր նկարագրի մասին և տարակուսանք հայտնեցին հիշյալ կոտորածների հղացման և մասնակցութեան հարցում նրա ունեցած դերին, այնուհանդերձ հաստատվեց, որ հեղափոխությունից հետո նա եղել է հիշյալ կուսակցութեան կարևոր պարագլուխներից մեկը և ունեցել է մեծ ազդեցություն:

Արդ, դատախազի և դատապաշտպանի նման զարգացած անձնավորությունները, եթե հարկադրաբար լավ կարծիք են արտահայտում նրա նկատմամբ և կուսակցութեան գործունեությունը համարում օրինական, ապա բնական է, որ բոլորովին թլուր կարծիք պիտի ստեղծվեր նաև ոչ

բավարար կրթութիւն ստացած տգետ մարդկանց մօտ: Հայտնի է, որ Մուսա Քյազիմ էֆենդին ղեկավարել է «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կրօնագիտական մասնաճյուղը: Երբ հարցում եղավ շարիաթի պատվիրաններին հակառակ կատարված արարքների ու քարոզների վերաբերյալ, նա պատասխանեց, որ նման արարքների նշաններ չկան, որ ինքը տվյալ խնդրին վերաբերող իր քարոզներում հավանութիւն չի տվել: Սակայն խոստովանեց նաև, որ հիշյալ արարքի (տեղահանութեան և կոտորածի—Ա. Փ.) արգելման համար էլ գործնական ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել: Իսկ դատավարութեան ընթացքում նրա արած այն համեմատութիւնը, որ «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնից դուրս գալը նշանակում է իսլամի կրօնից հրաժարվել, չի կարող համընկնել նրա առաքինի, լավ նկարագիր ունենալու մտքի հետ: Այս պարագան նույնպես համարվում է ծանրացուցիչ գործոններից մեկը: Հարցաքննութիւնից և հետաքննութիւնից պարզվեց, որ վերոհիշյալը առավելաբար դրադված լինելով կուսակցութեան կրօնագիտական հարցերով, ուղղակի չի գտնվել հիշյալ կոտորածների բուն կազմակերպիչների շարքում, այնուամենայնիվ նա ունեցել է անուղղակի մասնակցութիւն:

Այսպիսով, լիովին բացահայտվում է, որ կոտորածի գործադրման որոշումը հիմնականում համաձայնեցվել է երեքի միջև:

Հետաքննութեան ընթացքում սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ բեյի, «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան քննարկումներին մասնակցելու հարցը չհաստատվեց: Պարզվեց նաև, որ հիշյալ կոտորածների գործադրման խնդրում ինքը մասնակցութիւն չի ունեցել: Այսպիսով, բոլորի համաձայնութեամբ նա անմեղ ճանաչվելով՝ ազատ է արձակվում: Բացահայտվեց նաև, որ փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր՝ Հաշիմ բեյը, Բեռլինում գտնվելու ընթացքում, առանց իր համաձայնութեան նշանակվել է [մինիստրի պաշտօնում] և Ստամբուլ վերադառնալուց հետո, ինքնարեւոյրար անցել է պաշտօնի: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև, որ մինիստրի պաշտօնում նրա նշանակվելը դուրսագողիակ է «Բթթիհատի» կաբինետի վերջին տարիների գործունեութեան հետ: Ըստ իր խոստովանութեան, երեք անգամ ներկա է գտնվել ընդհանուր մեջլիսի խորհրդակցութիւններին, որտեղ կանոնադրութիւնից բուր՝ քննարկումներ չեն եղել և, ինքն էլ մնալով սոսկ ունկնդրի դերում, գործունյա մասնակցութիւն չի ցուցարկել: Այս արդարացուցիչ հանգամանքը նրա անմեղութեանը տեղիք տալով՝ ձայների մեծամասնութեամբ որոշվեց նրան ևս ազատ արձակել:

Վերոհիշյալ [մեղադրյալների] պատժի չափը քննարկելու ընթացքում նկատի առնվեց, որ Թալաաթի, էնվերի, Զեմալի և ղոկտ. Նազըմի կատարած հանցագործ արարքները չափազանց ծանր են, ուստի որոշվեց նրանց դատել կայսերական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետով: Զավիդի, Մուստաֆա Շերեֆի և Մուսա Քյադիմի համար նկատի առնվեց հիշյալ հոդվածի երկրորդ և երրորդ կայսերական օրենսգրքի 55-րդ հոդվածի վերջին մասերը, ուր ասված է.

«Մի խումբ անձնավորություններ մի ոճրագործություն կամ հանցանք խմբովին կատարելու դեպքում, կամ մի խումբ անձնավորություններ բազմութիւլ արարքներից բաղկացած մի ոճրագործություն կամ հանցանք գործելիս, ոճրագործության ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրը այդ արարքներից որեւէ մեկը կամ մի քանիսը կատարելու դեպքում նույնպես գործակից են համարվում և պատժվում են իսկական հանցանք կատարողի նման»:

«Սահմանադրությունը, կառավարության ձևն ու էությունը, կամ վսեմ սուլթանությունում գոյություն ունեցող կարգերը բռնի կերպով փոխելու կամ հեղաշրջելու նախաձեռնության մեջ գտնվող անձնավորությունների գործունեությունը հաստատվելու դեպքում սահմանվում է մահապատիժ»:

«Մի ոճրագործության կամ հանցագործության անուղղակի մասնակցություն ունեցած անձնավորությունները, օրենքի շրջահայտված մասերում, պատժի են ենթարկվում հետևյալ կերպ. եթե զխավոր հանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր աքսոր է սահմանվում, ապա մեղսակիցներին 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակավոր բանտարկություն...»:

Օրենսգրքում առկա այս հոդվածների հիման վրա Թալաաթը¹¹³, էնվերը¹¹⁴, Զեմալը¹¹⁵ և ղոկտ. Նազըմը¹¹⁶ դատապարտվում են մահվան, իսկ Զավիդը, Մուստաֆա Շերեֆը, Մուսա Քյադիմը 15-ական տարի ժամկետով աքսորի: Փախուստի մեջ գտնվողներին զրկել քաղաքացիական իրավունքներից, իսկ բռնազրաված ունեցվածքի հարցում գործել համաձայն օրենքի: Վերոհիշյալ Ռիֆաթ և Հաշիմ բեյերին վերաբերող անմեղության որոշումը ընդունված է իրենց պաշտոններից բխած հանգամանքների բերումով և հետագայում գերազույն դատարանում ենթակա չէ բնություն:

Հետաքննությունը բացահայտեց նաև, որ փոստի և հեռագրատան նախկին միևիսուր Օսկան էֆենդին և առևտրի նախկին միևիսուր Մուլեյման էլբիսմանի էֆենդին երկար ժամանակ ծվրոպայում գտնվելու

պատճառով, հնարավոր չի եղել նրանց հրավիրել դատաքննության: Հավանաբար, իրազեկ լինելու դեպքում էլ նրանք [Ստամբուլ] վերադառնալու հնարավորությունը չէին ունենալ:

Սույն դատավճիռը միաձայն ընդունվեց ի բացակայությոն Թալաթ, էնվեր, Զեմալ, դոկտ. Նազըմ, Զավիդ, ինչպես նաև Մուստաֆա Շերեֆ, Օսկան և Սուլեյման էլբիստանի էֆենդիների, իսկ իրենց ներկայությամբ՝ Ռիֆաթ, Հաշիմ և Մուսա Փյազիմ բեյերի¹⁷:

5 թեմուզ 1335 թ.

[1919 թ. հուլիսի 5]

Ռազմական արտակարգ ատյանի նախագահ՝ սպայակույտի գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ բեյ Ահմեդ

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝ սպայակույտի գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝

հետևակային գնդապետ Ռեջեբ Ֆերիդ բեյ Մեհմեդ Ալի

«Այս դատավճիռն մասնակից լինելով հանդերձ՝ ես այն համոզմունքին եմ, որ մեղադրյալ Հաշիմ բեյը անուղղակի կերպով մասնակցություն է ունեցել նշված հանցագործություններին, քանի որ իր ցուցմունքներն ու առկա ապացույցներն այդ են վկայում»:

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝
սպայակույտի գեներալ-մայոր Մեհմեդ Զեքի

«Կենտրոնական կոմիտեի կողմից ձեռնարկված կոտորածների հարցում Մուսա Փյազիմ էֆենդին իրեն անմեղ է համարում, նկատի ունենալով, որ ինքը ծառայել է հիշյալ կենտրոնին՝ կրոնի և կրոնագիտության պարտականություններից ելնելով: Ես կողմնակից եմ նրանց հետ, ովքեր հաստատում են հանցագործության հետ նրա ունեցած առնչությունը, քանի որ գործադրված հանցագործություններից ո՛չ մեկի նկատմամբ նա արգելք չի հանդիսացել և նույնիսկ չի հեռացել իր պաշտոնից: Հաշիմ բեյի ցուցմունքներից ևս բացահայտվում է, որ նա նույնպես կապված և հավատարիմ է եղել հիշյալ կենտրոնին և վերահիշյալ հանցագործությունների կատարման ընթացքում ո՛չ մեկի դեմ չի պայքարել: Մինչդեռ դատաքննության օրերին նա իրեն արդարացնում էր, որ ինքն առնչություն չի ունեցել հիշյալ կենտրոնի կատարած հանցագործարարքների հետ: Ես նույնպես կողմնակից եմ նրանց հետ, որոնք գա-

«տապարտում են նրան անուղղակի մասնակցություն ունենալու
ղրանքով»:

Ռազմական արտակարգ առյանի անդամ՝
սպայակույտի գեներալ-մայոր Մուստաֆա
րեյ Ազիզ Սուլեյմանի

Հաստատվում է.

Դատավճռի սույն արձանագրությունը վավերացված է ռազմական
արտակարգ առյանի անդամների կնիքներով:

5 թեմուզ 1335 թ.

[1919 թ. հուլիսի 5]

[կնիք]

[ստորագրություն]

ԻԱԶՄԱԿԱՆ

ԱՐՏԱԿԱՐԳ

ԱՏՅԱՆ

ՆԱԶԸՄ

Ռազմական արտակարգ առյանի արձանագրական հանձնախմբի
պետ՝ Արիդին Դավեր

Takvim-i

5 (1919) № 3604

**«ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅԱՆ
ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐԻ
ՈՒ ՊԱՇՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

**ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԴԵԱՀԻ 1835 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-ի
ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ
ԱՐՋԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:**

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա.
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,
 գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
 գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
 գնդապետ Ռեշեք Ֆերդի բեյ,
Գլխավոր դատախազի օգնական՝ Ֆերիդուն բեյ:

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

1835 թ. (1919) ճունիսի 21, շաբաթ

Դատաֆենույյաճ ենթակա մեղադրյալների անունները.— «Միություն
և առաջադիմություն» կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քար-
տուղար դոկտ. Ահմեդ Միդհատ բեյ, էսկիշեհիրի պատասխանատու քար-
տուղար դոկտ. Բեսիմ Զուհդի բեյ, կուսակցության Մանիսայի պատաս-
խանատու քարտուղար Ավնի բեյ, կուսակցության էդիրնեի քննիչ-լիա-
զոր Աբդուլ Ղանի բեյ, «Միություն և առաջադիմություն» վերակազմյալ²
կուսակցության Բեյօղլուի պատասխանատու քարտուղար Սելահեդդին
բեյ, կուսակցության Միրզունի մասնաճյուղի պատասխանատու քարտու-
ղար Մեհմեդ Զեմալ բեյ:

Նախագահ — (խոսքն ուղղելով Աբդուլ Ղանի բեյին) — Ձեր անունը:
Աբդուլ Ղանի բեյ — Աբդուլ Ղանի:

Նախագահ — Հայրանունը:

Արդուլ Ղանի բեյ — Հաշի Հյուսեյն:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Արդուլ Ղանի բեյ — Քառասուն:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Արդուլ Ղանի բեյ — Էրզինջանում:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Արդուլ Ղանի բեյ — Կաղը Քյոյ, Ջեվիզլիքում:³
 Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
 Արդուլ Ղանի բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ եք:
 Արդուլ Ղանի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:
 Նախագահ — Ձեր ներկա պաշտոնը:
 Արդուլ Ղանի բեյ — Ներկայումս պաշտոն չունեմ: Նախկինում եղել
 եմ *սիթթիհատ»-ի* ներկայացուցիչ:
 Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:
 Արդուլ Ղանի բեյ — Զինվորական եմ եղել, լեյտենանտի կոչումով:
 Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Բեսիմ Զուհդի բեյին)՝ Ձեր անունը:
 Բեսիմ բեյ — Բեսիմ Զուհդի:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Բեսիմ բեյ — Զուհդի:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Բեսիմ բեյ — Քառասունհինգ:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Բեսիմ բեյ — Օղեմիշում:⁴
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Բեսիմ բեյ — Էսկիշեհիրում:
 Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
 Բեսիմ բեյ — Ավարտել եմ ռազմական բժշկական ուսումնարանը:
 Նախագահ — Ձեր ներկա պաշտոնը:
 Բեսիմ բեյ — Էսկիշեհիրի պատասխանատու քարտուղ:
 Նախագահ — Ամուսնացած ե՞ք:
 Բեսիմ բեյ — Այո՛:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ եք:
 Բեսիմ բեյ — Ո՛չ:
 Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով ղուկտ. Ահմեդ Միդհատ բեյին)՝ Ձեր
 անունը:
 Միդհատ բեյ — ղուկտ. Ահմեդ Միդհատ:

Նախագահ — Հայրանունը,
 Միդեատ բեյ — Հաջի Հասան,
 Նախագահ — Որտեղացի՞ եք,
 Միդեատ բեյ — Կեսարացի,
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում,
 Միդեատ բեյ — Բրուսայում,
 Նախագահ — Ձեր ներկա պաշտոնը,
 Միդեատ բեյ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության
 Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար,
 Նախագահ — Ձեր կրթությունը,
 Միդեատ բեյ — Բարձրագույն,
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք,
 Միդեատ բեյ — Երեսունչորս,
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ եք,
 Միդեատ բեյ — Այո, զինվորական մի հարցով դատաքննության եմ
 ենթարկվել ռազմական ատյանում,
 Նախագահ — Խնչ պատճառով,
 Միդեատ բեյ — Ընտրությունների երկրորդ շրջանում ես Վանի պատ-
 գամավոր էի: Հրաժարական տալու անհրաժեշտություն չկար: Քաղաքական
 հարցերով զբաղվելու համար ռազմական ատյանը ինձ զրկեց զինվորա-
 կան աստիճանից:
 Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ կար-
 դացե՛ք (քարտուղարը ընթերցում է):

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ՎՅԵՄ ՆԱԽԱԳԱՆՔՅԱՆԸ

Այսօր ժամը 3.35-ին ռազմական արտակարգ ատյանի կողմից շտապ պահանջված
 7 անձերից Ջեմալ բեյը հիվանդության պատճառով գտնվում է Գյումուշ խանի հի-
 վանդանոցում:

21—6—1335 թ.

[1919 թ. հունիսի 21]

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով գլխավոր դատախազի օգնականին)
 էֆենդիներից մեկը հիվանդության պատճառով գտնվում է Գյումուշ խա-
 նի հիվանդանոցում: Տվե՛ք ձեր կարծիքը այդ մասին:

Կլխավոր դատախազի օգնական Ֆերիդուն բեյ — Պահանջում եմ նրա
 դատաքննությունը հետաձգել:

Նախագահն — Դատաբանությունը հետաձգելու վճիռը հաստատվում է: (հոսքն ուղղելով քարտուղարին)՝ Կարդացե՛ք:

(Արձանագրող քարտուղարը ընթերցում է մեղադրական եզրակացությունը):

ՄԵՂԱԴՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ներքին ապահովությունը վտանգելու ամբաստանությամբ տարբեր ժամանակներում կալանքի տակ են վերցվել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Մանիսայի պատասխանատու քարտուղար Ավնի բեյը, վերակադմյալ կուսակցության Բեյօղլուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Սելահողդին բեյը, Անկարայի նախկին պատգամավոր Հիլմի բեյը, [կուսակցության] Բալուի պատասխանատու քարտուղար Բեսիմ Զուհդի բեյը, կուսակցության Հալեպի պատասխանատու քարտուղար Մեհմեդ Զեմալ բեյը, Կարաշիսարի նախկին պատգամավոր Աղաօղլու Ահմեդ բեյը, Բուսայի պատասխանատու քարտուղար կեսարացի ղոկտ. Միդհատ բեյը, Սուարիի կալավաճությունից թշակառու Մումթազ բեյը, Սինոպի նախկին պատգամավոր Հասան Ֆեհմի բեյը, Սարուխանի նախկին պատգամավոր և վերակադմյալ կուսակցության անդամ Սարրի բեյը, Միրզունի ազգային պաշտպանության նախագահ՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Զեվդետ բեյը, Ստամբուլի նախկին պատգամավոր Սելահողդին Զիմշոզ բեյը, էրզրումի նախկին պատգամավոր՝ ազգային գործակալության տնօրեն Հյուսեյն Թոսուն բեյը, Ստամբուլի բանկի ներկայացուցիչ՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Մալունիկի նախկին պատասխանատու քարտուղար Հասան Նամըթ բեյը, Բուսայի պատասխանատու քարտուղար Ալի Ռիզա բեյը, Կոնիայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Արդուլ Քադիր բեյը, Կոնիայի նախկին վալի Սամի՝ Ռիֆաթ բեյը, Կոնիայի ոստիկանության նախկին պետ՝ Սադեդդին բեյը, կուսակցության Կոնիայի նախկին ներկայացուցիչ՝ բեռնակիրների վերակացու Ֆերիդ բեյը, Ակշեհիրի Զիհանբյուլի նահիբի կառավարիչ Ֆեհմի բեյը, Ակշեհիրի քաղաքագլուխ Մյուֆթի զադե Քյամիլ բեյը, Ակշեհիրի ոստիկանապետի նախկին տեղակալ՝ Սպարտայի բանտում կալանքի տակ գտնվող Հասան Բասրի բեյը, կուսակցության Ադարազարի ներկայացուցիչ Համիդ բեյը, Հալեպի շրջակայքի չեթենների խմբի առաջնորդ Հյուսեյն Նեջատի բեյը, կուսակցության Սիվասի ներկայացուցիչ Ղանի բեյը, կուսակցության Բուվադդինի ներկայացուցիչներ Մյուֆթի Մեհմեդ Ալի, Հաշի Աթա և Կարակադը Հասան-Հյու-

սեյն բեյերը, կուսակցութեան էղիբնէի ներկայացուցիչ Արզուլ Ղանի բեյը, (...)՝ էնվեր էֆենդիի հայրը՝ Հաջի Ահմեդ փաշան:

Վերոհիշյալ անձնավորութիւններին վերաբերող 1335 (1919) թվականի հունիսի 10-ի որոշման մի շարք կետերն ամբողջացնելուց հետո, դատարանի նախագահութեանը և դատախազութեանը հնարավորութիւն տրվեց զանազան փաստաթղթերի հիման վրա կազմելու մեղադրական եզրակացութիւնը: Նախագահութեան որոշումով տեղի ունեցած ընդհանուր հետաքննութիւնից հետո պարզվեց, որ մեղադրյալ Ավնի բեյը Մանիսայում գտնվելու ընթացքում Հերդեմ, Իսմայիլ, Չերքեզ Մեհմեդ և Հաջի Հասան անուններով մարդկանցից փոխառութեան մուրհակներ ունելու ընթացքում բռնութիւն է գործադրել և 1330 (1914) թվականի հուլիսին պատասխանատու քարտուղար նշանակվելուց հետո, անձամբ մասնակցել է 1332 (1916), 1333 (1917), 1334 (1918) թվականներին տեղի ունեցած կուսակցութեան համագումարներին: Կուսակցութեան Հալեպի պատասխանատու քարտուղար Ջեմալ բեյը սահմանադրութեան հռչակումից հետո եղել է Կոնիայի և Հալեպի «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարը, Հասան Սելահեդդին բեյը 1329 (1912) թվականից սկսած կատարել է հիշյալ կուսակցութեան Ստամբուլի պատասխանատու քարտուղարի և Ջեմալ բեյի գրասենյակի քարտուղարութեան պարտականութիւնները: Միրզունի ազգային պաշտպանութեան նախագահութիւնում գտնվելու ընթացքում Ջեվդետ բեյը միառժամանակ փոխարինել է Միրզունի պատասխանատու քարտուղար Ֆերիդ բեյին: Բեսիմ Զուհդի բեյը 1330 (1914) թվականին պատասխանատու քարտուղար է եղել Աֆիոն Կարահիսարում, իսկ Երեք տարի անց՝ էսկիշէհրում: Միզնաթ բեյը Բալկանյան պատերազմից հետո Բալուում ստանձնել է պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնը և մինչև 1331 (1915) թվականի վերջը գտնվել է այդ պաշտոնում, իսկ հետագայում փոխարինել է Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար Իբրահիմ բեյի տեղը նշանակված Նեսիմի բեյին: Արզուլ Ղանի բեյը սահմանադրութեան հռչակումից առաջ ստանձնել է կուսակցութեան էղիբնէի հսկիչ պարտականութիւնը: Այսպիսով վերոհիշյալները մինչև կուսակցութեան լուծարքի ենթարկվելը զբաղեցրել են նշված պաշտոնները:

Սահմանադրութեան հռչակումից հետո «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը շարունակել է մնալ որպէս քաղաքական կուսակցութիւն և ուժի դիրքերից ելնելով, երկրի կառավարումը վերցրել է իր ձեռքը: Կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարներն իրենց գործունեութեան ընթացքում անընդհատ միջամտել և իրենց կամքն են

Յեյադրել պետական բոլոր գործերում, իսկ կարևոր հարցերն էլ լուծվել են կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի որոշումներով, Ընդունված հատուկ օրենքի համաձայն, քալ վայրեր տարազովող [հայերի] քարավանները ոչնչացվել են ճանապարհին՝ կուսակցության կողմից ստեղծված քրեական հանցագործ հրոսակախմբերի կողմից, իսկ նրանց զույթն ու ունեցվածքը կողոպտվել և հափշտակվել է:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդները մի ևերթին ահարեկչական ուժ ստեղծելով՝ զանազան ձևերով այլափոխել են Օսմանյան կայսրության սահմանադրական օրենքները և իրենց քառաձգործարքներն իրականացրել են վիլայեթներում «պատասխանատու քարտուղարներ» և «լիազորներ» անվան տակ իրենց մարդկանց միջոցով, Բացի այդ, հարստություն դիզելու մոլուցքով տարված, օգտագործել են «պատերազմական իրավիճակը, և ժողովրդին խիստ անհրաժեշտ պահանջի հարցում»՝ դրադվել շարաշահումներով և սպեկուլյացիայով: Իրենց այս արարքին արտաբուստ օրինական ձև տալով՝ գործել են ըստ անձնական շահերի: Ինչպես պարզարանված էր վերոհիշյալ հունիսի 10 թվագրությունը կրող որոշման մեջ, այդ բոլորն իրենց խոստովանությանը բացահայտվել էր նախնական հարցաքննության ընթացքում: Առաջին հերթին ուշադրությունը բևեռվում է կատարված հանցագործությունների, անմիջական մասնակիցների, իսկ այնուհետև նրանց հետ ահուղդակիորեն կապ ունեցողների վրա:

Նրանց կատարած ոճրագործություններն առնչվում են քրեական օրենսդրության 45-րդ հոդվածի համաձայն 55-րդ հոդվածի վերջին մասին: Միևնույն ժամանակ քրեական օրենսդրության 89, 204 հոդվածների համաձայն նրանք վերցվել են կալանքի, իսկ նրանց նկատմամբ հարուցված դատական գործը նպատակահարմար է եղել լսել ռազմական արտակարգ ատյանում: Ինչ վերաբերում է մյուս մեղադրյալներին, ապա կուսակցությանը նրանց [ակտիվ] ծառայելու հարցը ակնհայտորեն չի ապացուցված, հետևաբար հիշյալների հետաքննությունը շարունակելու որևէ օրինական պատճառ գոյություն չունի: Այդ թվում Համիդ բեյի՝ սահմանադրության հռչակումից հետո կուսակցության հետ առնչություն ունենալու հարցը չի պարզարանված, ինչպես նաև Նեջատի էֆենդիի համագործակցությունը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ և Բար-ը Ալիի՝ դեպրին նրա մասնակցություն ունենալու հարցը: [կուսակցության] Իզմիտի հսկիչ Իսմայիլ Հաքբը բեյը եղել է Աղաքազարի հարկային տեսուչը: Իհսան Նամըք բեյը մինչև 1329 (1913) թվականի ապրիլ ամիսը եղել է Սալոնիկի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը

պատկանող դպրոցի տնօրենը և կատարել է կուսակցության լիազորի պարտականությունը: Այնուհետև ստանձնել է [բաղադրի] բանկի տնօրենի պաշտոնը և ներքին կանոնադրության համաձայն պահպանել է իր կապը կուսակցության հետ, բայց որոշակի ակտիվ համագործակցություն չի ունեցել: Հիմի բնյը 1330 (1914) թվականին ընտրվել է Անկարայի պատգամավոր և զբաղվել է առևտրի հարցերով:

Տեղահանության ընթացքում մի շարք մարդկանց դրամը, գույքն ու ունեցվածքը հափշտակելու և կոտորածին օժանդակելու հանցանշաններով մեղադրվում են Կոնիայի նախկին վալի Ռիֆաթ Սամիհ բեյ, Կոնիայի ոստիկանության նախկին պետ Սադեդդին բեյը, գյուղատնտեսության տեսուչ Թոտորաբի բեյը, Ակչեհիբի Զիհանբեյլի Նահիլի կառավարիչ Ֆեհմի էֆենդին, Ակչեհիբի քաղաքագլուխ Մյուֆթիզադե Քյամիլ էֆենդին և Սպարտայի բանտում կալանքի տակ գտնվող ոստիկանապետի նախկին տեղակալ Հասան Բասրի էֆենդին ...⁸:

1919 թ. հունիսի 19

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով մեղադրյալներին) - Պարզվում է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և մեջլիսի անդամների գործադրած ոճրային արարքներին և այլ հանցագործություններին դուք ևս մասնակցություն եք ունեցել: Այժմ ձեր մեղսակցությունն այդ հարցում քննվելու է գլխավոր դատախազության կողմից, ուշադիր եղե՛ք:

Դիվանագրի դատախազի օգնական Ֆերիդուն բեյ — էֆենդիներ, դատարանում ներկա գտնվող մեղադրյալները եղել են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից վիլայեթներում և սանջակներում նշանակված հատուկ լիազորներ: Այս անձնավորություններն իրենց պաշտոնավարության ընթացքում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և կառավարության կողմից ստացված րանսպորտային կամ զբաղվող հրամանների համաձայն սերտ միջամտություն են ունեցել կառավարության գործերին: Այս մարդիկ մասնակցել են մեղադրյալ Բալաթ փաշայի և նրա գործընկերների կատարած հանցագործություններին, որոնց նպատակն էր ուժի դիրքից շեղել պիտությունն իր օրինական ուղուց:

Նրանց գործադրած հանցանքի չափը բացահայտվելու է սույն դատավարության ընթացքում: Այս տեսանկյունից պահանջում եմ նրանց ենթարկել դատաքննության:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով մեղադրյալներին) - Դատապաշտպաններ ունե՞ք:

Ավնի բեյ — Դեռևս չենք ընտրել:

Նախագահ — Այդ մասին նախապես հայտնել էինք. մի՞թե ձեզ չեն ասել:

Ավնի բեյ — Ո՛ր, չեն ասել: Մենք տեղեկություն չունենք:

Սելահեդդին բեյ — Մեծարդո փաշա, մենք այսօր իմացանք այդ մասին: Կես ժամ առաջ հայտնեցին, որ ենթարկվելու ենք դատաքննության: Ուստի հնարավոր չէր դատապաշտպան ընտրել:

Նախագահ — Դատաքննությունը հետաձգվում է մինչև երկուշաբթի, մամբ մեկը:

Պատրաստ եղե՞ք:

Tekvim-i Vekayi, 21 Haziran 1335 (1919) № 3586

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

1335 թ. հունիսի 23, երկուշաբթի

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով մեղադրյալներին) - Այս էֆենդիներին դատապաշտպան ընտրել ե՞ք:

Մեղադրյալներ — Այո՛, էֆենդի:

[Այնուհետև մեղադրյալները հարցաքննության են ենթարկվում մեկ առ մեկ]:

[Կուսակցության էդիրենի¹⁰ պատասխանատու ֆարուզար

Աբդուլ Ղանի բեյի հարցաֆենուբյուրը]

Նախագահ — էդիրենում տեղահանություն տեղի ունեցա՞վ, թե՞ ոչ:

Աբդուլ Ղանի բեյ — Այո՛, էդիրենում հայերին տեղահանեցին:

Նախագահ — Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ:

Աբդուլ Ղանի բեյ — Տեղեկություն չունեմ: Մի օր վաղ առավոտյան, երբ դեռ անկողնու մեջ էի, ինձ մոտ եկան մի քանի ծանոթ հայեր և սկսեցին պատմել տեղի ունեցած դեպքերի մասին. «Մերոնց մի մասին տարան, մյուսներին ևս տանելու են» ասելով, ինձանից օգնություն խնդրեցին: Նրանք ինձ օժանդակել էին բուլղարների նվաճման ժամանակ¹¹: Ասացի, որ կդիմեմ վիլայեթի վարչություն և հնարավորին չափ կաշխատեմ օգնել: Այնուհետև միասին գնացինք վիլայեթ: Վալիին ասացի, որ նրանք ոչ մի առնչություն չունեն «Կոմիտեի»¹² հետ, որ անմեղ յարդիկ են և խնդրեցի նրանց տեղահանության չեթթարկել: Վալին ասաց. «Այս մարդկանց մասին ես էլ եմ մտահոգված, բայց հրամաճել խիստ է և վերաբերում է բալուրին¹³ (ընդգծումը մերն է Ա. Փ.) Հիմա այդ ուղղությամբ ջանք եմ գործադրում, գուցե կարողանամ մի բան անել»: Այս

խոսակցութիւնը նույնութեամբ հայտնեցի իրենց: Այդ մարդիկ տեղահանութեան շնորհիւ ինքնապէս եղավ, դա ես էլ չգիտեմ:

Նախագահ — Շատ լավ, նախքան այդ հայերի ձեռք դիմելը, որ մի քան չէի՞ք լսել այդ մասին:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ոչ մի տեղեկութիւն չունեմ:

Նախագահ — Զէ՛ որ տեղահանութիւնը նրանց գալուց առաջ

տեղի ունեցել:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Մինչ այդ ոչ մեկը չէ՞ր տեղահանվել:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Շատ լավ, այդ մասին տեղեկանալուց հետո յո՞րե՞կ միջոց ձեռնարկեցիք արդո՞ք «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ձեր մասնաճյուղի մեջ:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ո՛չ փաշա, ոչ մի միջոց չձեռնարկեցիք:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան մասնաճյուղերը միմիայն մահմեդական տարրերի համար չեն ստեղծվել, այլ Օսմանյան կայսրութեան բոլոր ժողովուրդների համար և բարի գործի համար աշխատողը...

Արդուլ Ղանի բեյ — Արդեն անունը «Օսմանյան» է: Միայն «Միութիւն և առաջադիմութիւն» չէ...

Նախագահ — Շատ լավ, տվյալ վայրից տեղահանվող հայերի նկատմամբ ի՞նչպէս եղավ, որ ոչ մի միջոց չձեռնարկեցիք:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, տեղահանութիւնը տեղի էր ունենում օրերի հիման վրա: Մենք կարո՞ղ էինք արդո՞ք հակառակվել պետութեան հաստատած օրենքին:

Նախագահ — Օրենքի մեջ այդպիսի բացահայտ բան կա արդո՞ք:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ինչ-որ տեղահանութեան օրէնք են ասում, դրա հիման վրա էին կատարում: Այն գործադրվում էր տվյալ վիլայեթի վալիի կողմից, նույնիսկ ոստիկանութեան և ժանդարմի միջոցով: Մենք ինչպե՞ս կարող էինք միջամտել: Զէ՛ որ օրենք կար, ժանդարմ կար:

Նախագահ — Օրենքի մեջ ասված է, որ տեղահանութիւնը կատարվելու է ռազմական տեսանկյունից անհրաժեշտ եղած վայրերում: Մի՞թե դուք չէիք նկատում, որ ձեռք մոտ դրա անհրաժեշտութիւնը չկար, և մի՞թե չէիք կարող դրա ավելորդ լինելու հարցը քննարկել և ինչ-որ բան ձեռնարկել այդ ուղղութեամբ:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ռազմականապէս անհրաժեշտ լինելու կամ չլինելու մասին մենք ի՞նչ իմանայինք, որ դրա համեմատ

որնէ մի բան ձեռնարկեինք: Վիլայեթը իր վալիի ուներ, որը կառավարութեան ներկայացուցիչն էր: Օրենքի հիման վրա կատարվող այդ գործի համար մենք կա՞րող էինք արդո՞ք ժիրավացի ես» կամ էլ «անիրավացի ես» ասել նրան:

Նախագահ — Վալիի նույնպէս հրաման էր ստացել: Այդ հրամանի անտեղի լինելու մասին կարող էր հայտնել:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեզ այդպիսի բան չասաց: Ե՞րուք ասացե՞ք, «Երեք ձեր կենտրոնին և դադարեցրեք տեղահանութիւնը» ասելով, երբնէ կարգադրութիւն չարեց: Վալիի եթէ ասեր, գուցե մենք էլ գրեինք այդ մասին: Մեծարգո փաշա, բոլոր դեպքերում, ես չեմ ասում, որ այդ բոլորը ճիշտ էին: Իրականում այդ հայերը կատարյալ պատվի տեր մարդիկ էին: Նրանք բուլղարների նվաճման ընթացքում փրկեցին բավականին [թուրք] սպայական ընտանիքներ: Այս բոլորը մենք շատ լավ տեսնում էինք: Էդիրնեն հանկարծակի հակառակորդի ձեռքն անցնելու ընթացքում բավականին ցավալի դեպքեր տեղի ունեցան: Ես ինքս վիրավորված վառվում էի հիվանդանոցում՝ ջերմութեան մեջ:

Նախագահ — Համենայն դեպս, այդքան տեղեկութիւն ունենալուց հետո, դուք պարտավոր էիք անձամբ դիմելու և ձեր ժողովում քննարկելուց հետո, բոլորդ միատեղ դիմեի՞ք...

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, մեր ժողովներում նման հարցեր չեն քննարկվում: Ես ինքս վալիի մոտ չեմ գնացել, որպէս «Միութիւն» և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ներկայացուցիչ: Այլ այդ [հայերի] արժանիքներն են ստիպել ինձ:

Նախագահ — Բայց և այնպէս, օսմանցի որնէ մեկի նկատմամբ բռնութիւն գործադրելու հանգամանքը լսելով, ինչպե՞ս է եղել, որ ոչ մի միջոց չէք ձեռնարկել:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այդ հարցը մեր ժողովի հետ առնչութիւն չունի: Դա բոլոր օսմանցիներին ուղղելու հարց է: Ինչու՞ եք միմիայն ինձ հարցնում:

Նախագահ — Ո՛ր, բոլոր օսմանցիներին չի վերաբերում: Հարցը [պատերազմական] գործողութիւնների ընթացքում հրամանատարների անհրաժեշտ գտած վայրերի տեղահանութեան մասին է:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ես հրամանատարների հետ որնէ կապ չեմ ունեցել:

Նախագահ — Ես չեմ ասում, որ ունեցել ես: Մի՞թե դուք չէիք հասկանում, որ էդիրնեի հայութիւնը բանակի կամ ռազմական գործողութիւնների հետ ոչ մի առնչութիւն չունեն:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, էդիրնեն պատերազմական գոտու մեջ էր մտնում:

Նախագահ — Ամբողջ երկիրը պատերազմական գոտու մեջ էր:

Արդույ Ղանի բեյ — Գալիպոլիի¹⁴ վրա հարձակվելու դեպքում կատարելապես պատերազմական գոտու մեջ էր գտնվելու, դրա համար էլ մենք ոչ մի բանի չէինք խառնվում:

Նախագահ — էդիրնեից տեղահանվածները մեծ մասամբ զնացին զևայի Թերֆուր լեռը¹⁵, այդպես չէ՞:

Արդույ Ղանի բեյ — Այդ մասին կառավարությունը տեղյակ էր:

Նախագահ — Բնական է, որ դուք էլ գիտեիք այդ մասին:

Արդույ Ղանի բեյ — Այո՞, գիտեի, Իզմիտի կողմից ետ դարձրին և մեծ մասը զնաց զևայի Թերֆուր լեռը:

Նախագահ — էդիրնեից հանելով՝ զևայի Թերֆուր լեռը ուղարկելը արդյո՞ք ապահովում էր իրադրությունը:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, այդ արդեն վալիի գործն է:

Նախագահ — Շատ լավ, մի՞թե անհրաժեշտություն չկար վալիի անօրինական արարմունքի մասին զեկուցելու:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ի՞մ մասին է խոսքը:

Նախագահ — Կուսակցության մասին է:

Արդույ Ղանի բեյ — Կուսակցության համար կարող էր անհրաժեշտ չլինել: Մեր կուսակցությունը երբևէ չէր կարող միջամտել վալիի գործունեությանը: Դրա անհրաժեշտությունը նույնիսկ չկար: Եթե մի բան էլ նկատեր, ապա խնդրանքի ձևով կարող էր ասել: Բոլոր կուսակցությունները այդպես են վարվում...

Նախագահ — Ես հրամայելու նկատառումով չստացի, Մուստաֆա փաշան հարցնում է, — «Բոլոր մահմեդականների օգտին» ասելով ի՞նչ եք հասկանում:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ի՞նչը բոլոր մահմեդականների օգտին է:

Նախագահ — Մի քիչ առաջ ասացիք...

Արդույ Ղանի բեյ — Ես այդպիսի բան չասացի, Երբ դուք «Միություն և առաջադիմություն» ասացիք, ես էլ նշեցի, որ այդ իր մեջ ընդգրկում է բոլորին, քանի որ կրում է «Օսմանյան միություն և առաջադիմություն» անունը:

Նախագահ — Դուք չնկատեցիք արդյո՞ք, որ տեղի ունեցող այդ արարքները անօրինական են:

Արդույ Ղանի բեյ — Ժնշ արարքներ...

Նախագահ — Հղիրենի տեղահանութիւնը:

Արդու Ղանի բէյ — Մեծարգո փաշա, ես այդ գործով չեմ զբաղվել Հղիրենում, ուստի չգիտեմ այդ հարցում իրավացի էին, թե ոչ, Ես չգիտեմ տեղահանվող հայերի մեջ կային արդյո՞ք այնպիսի մարդիկ, որոնք առնչութիւն ունենային «Կոմիտեի» աշխատանքների հետ կամ ձգտելին խափանել ռազմական գործողութիւնները: Այս մասին անտեղյակ լինելու պատճառով չեմ կարող որոշակի կարծիք հայտնել: Մեծարգո փաշա, ձեզ հայտնի է, որ ես Հղիրենցի չեմ: Ես Հղիրենում եմ գտնվել պաշարման ժամանակ, այն էլ՝ վերավոր վիճակում: Բնակչության հետ շփում չեմ ունեցել, որպեսզի կարողանայի կարծիք հայտնել մարդկանց լավ կամ վատ հատկանիշների մասին: Իմ իմացածը միայն այդ մի քանի պատվավոր մարդիկն են, որոնք կապալառու լինելու հանգամանքով հաճախ այցելում էին իմ պառկած հիվանդանոցը: Հղիրենն զբաղվելու ընթացքում նրանք բուլղարներից պաշտպանեցին մեր զինվորականների տներն ու ընտանիքները: Այլ ժամանակ ես հասկացա, որ այդ մարդիկ կատարելապես լավ օսմանցիներ են: Բուլղարական դրոշը բարձրացվելուց հետո, մի շարք մարդիկ, այդ թվում և քրիստոնյա մեր հայրենակիցները, բուլղարներից առավել, սկսեցին խաղալ մահմեդականների պատվի հետ: Հակառակ այդ բոլորին, այս մարդկանցից ոչ մեկը նման արարք չգործադրեց: Ուստի նրանց մասին ինչ որ գիտեի, գնացի և հայտնեցի վալիին: Իսկ վալիի կատարած արարմունքի իրավացի կամ անիրավացի լինելը միայն ոստիկանութան տեսուչը կարող է հայտնել: Տվյալ ժամանակ ես բնավ չեմ զբաղվել կարգապահական հարցերով:

Նախագահ — Պատասխանե՛ք մեծարգո փաշայի հարցին:

Հանձնաժողովի Ենդամ՝ զենեւալ-մայոր Զեֆի փաշա — Այս արարքի իրավացի կամ անիրավացի լինելու հարցը հասկանալու համար փաշալուն օրինակ է ձեզ ծանոթ պատվավոր մարդկանց տեղահանելու նախաձեռնութիւնը:

Արդու Ղանի բէյ — Այդ նախաձեռնութեան հարցը ինձ համար մութ է: Միտքս կիսատ մնաց: Նրանք եկան ինձ ասացին այդ մասին, ես էլ գնացի հայտնեցի վալիին: Ինչպես երևում է, դրանից հետո տեղահանութիւն տեղի չունեցավ: Ես չգիտեմ, զուգե, իմ բարեխոսելուց հետո այդ երկուսի տեղահանութիւնը չկատարվեց:

Զեֆի փաշա — Մի՞թե այդ արարքը լիովին չի բացահայտում տեղահանութեան իրավացի կամ անիրավացի լինելու հարցը:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ի՞նձ նկատի ունե՞ք, փաշա: Ըստ իս, այդ արար-
քը բավարար չէ: Այդ երկու հոգին արդեն տեղահանության շենթարկվե-
ցին:

Զեքի փաշա — Այդ պատվավոր մարդկանցից երկուսը:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այո՛:

Զեքի փաշա — Այդ պատվավոր մարդկանց տեղահանության են-
թարկելը անիրավացի մի արարք է:

Արդուլ Ղանի բեյ — Հնարավոր է:

Զեքի փաշա — Քանի որ այդ արարքը օրինական չէ, ուրեմն այդ
երկու հոգու համար էլ անիրավացի է: Հետևաբար ձեր [չբջանային] կուսակցու-
թյունը կարող էր հիշեցնել, կամ ինչ-որ այլ ձևով մերժել կա-
ռավարության կողմից անօրինական կատարվող այդ տեղահանություն-
ները:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, այսուհանդերձ էղիրենում
համընդհանուր տեղահանություն տեղի չունեցավ: Ես խնդրում եմ, որ-
պեսզի դուք տարբերեք էղիրենի ղեպքը այլ վիլայեթներում տեղի ունե-
ցած [տեղահանության և կոտորածի] հետ: Տեղահանությունը առան-
ձին գործ է: Այդ մասին կառավարությունը օրենք հրապարակեց: Ուրեմն
կառավարությունը, մինիստրները հավանություն տվել են այս խնդրին,
և ինչի հիման վրա հավանություն տալը չի ստեղծում սԵԻտություն և առա-
ջադիմություն: Կուսակցության էղիրենի մասնաճյուղի հետ ...¹⁶:

[Էսկիչևհիբի պատասխանատու Բաբուղար ղոկտ. Բեսիմ
Ձունդի բեյի հարցախոսությունը]

Նախագահ — Էսկիչևհիբում տեղահանություն տեղի ունեցավ,
թե՞ ոչ:

Ձունդի բեյ — Այո՛, բայց ես տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Դուք այդտեղ չէի՞ք:

Ձունդի բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Դրա հետևանքների մասին որն է բան չ

Ձունդի բեյ — Մեծարգո փաշա, ինչի՞ մասին:

Նախագահ — Դուք չէ՞ք յսել, արդյոք, որ հայերի տեղահանության
ժամանակ վատ արարքներ են կատարվել, այսինչ ճամփով են գնա-
ցել, մի մասը կոտորվել է, մի մասի նկատմամբ բռնություններ են գոր-
ծադրվել, երուեց ունեցվածքը կողոպտվել է և այլն:

Ձունդի բեյ — Մեծարգո փաշա, տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Էսկիշեհիրում այդպիսի բաներ չկան, թե՛ ոչ:

Զուհդի բեյ — Ո՛ր:

Նախագահ — Լքյալ գույքի մասին որևէ բան գիտե՞ք:

Զուհդի բեյ — Լքյալ գույքի հարցով զբաղվում էր ռաւատուկ հանձնաժողովը: Դրա համար էլ ես այդ հարցով չեմ զբաղվել:

Նախագահ — Նախքան Էսկիշեհիրի պատասխանատու քարտուղար լինելը, ի՞նչ պաշտոն եք ունեցել:

Զուհդի բեյ — Կարահիսարում էի:

Նախագահ — Կարահիսարում պատասխանատու քարտուղար էի՞ք:

Զուհդի բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Այդտեղ տեղահանություն տեղի ունեցա՞վ, թե՛ ոչ:

Զուհդի բեյ — Այո՛, տեղի ունեցավ:

Նախագահ — Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ:

Զուհդի բեյ — Տեղի կառավարութունը տեղահանության վերաբերյալ հրաման էր ստացել, և դրա հիման վրա տեղահանությունը կատարվեց:

Նախագահ — Բայց գիտե՞ք, որ բավականին բռնություններ են գործադրվել:

Զուհդի բեյ — Մեծալոգ փաշա, ես տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Մենք այդ բոլորի մասին տեղյակ ենք, որովհետև Կարահիսարում տեղի ունեցած դեպքերի վերաբերյալ մի գործ ունենք:

Զուհդի բեյ — Ես չեմ կարծում, որ Կարահիսարում այդպիսի բռնություններ են տեղի ունեցել, որովհետև ես ինքս այնտեղ էի գտնվում: Բոլորն էլ գոհ էին:

Նախագահ — Ձեր գտնված տեղը Կարահիսար-ի Շարքին

Զուհդի բեյ — Ո՛ր էֆենդի, Աֆիոն Կարահիսարն էր:

Նախագահ — Մինչև լքյալ գույքի հանձնաժողովի կազմվելը Էսկիշեհիրում մի շարք անօրինական արարքներ են տեղի ունեցել: Ինչպե՞ս է եղել, որ դուք այդ մասին տեղյակ չեք:

Զուհդի բեյ — Այդ բոլորը իմ ժամանակ տեղի չի ունեցել, գուցե իմ պաշտոնավարությունից առաջ է եղել:

Takvim-i Vekayi, 23 Hâziran 1335 (1919) № 3589

ԵՐՐՈՐԿ ԴԱՅԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

1335 թ. (1919) Յունիս 28, շաբաթ

Նախագահ — Արդու Ղանի բեյը թող մնա, մյուսներին տարե՞ք:
(Արդու Ղանի բեյից բացի, մյուս մեղադրյալները դուրս են հանվում)

գատարանի դահլիճից, այնուհետև նախագահը խոսքն ուղղելով արձա-
նագրող բարտուղար Շեֆիթ բնյին, ասում է):

— Մի հեռագիր է ստացվել, կարդացն՞ք:

(Քարտուղարը կարդում է):

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐ ԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱԴԱՆՈՒԹՅԱՆԸ

Քերթնում կարդացինք «Միություն և առաքյալություն» կուսակցության էգիրենի պատասխանատու քարտուղար Արզուլ Ղանի բնյի գատավարության մասին: Նրա տված ցուցմունքները բոլորն էլ չեն համապատասխանում իրականությանը: Գոյություն ունեցող փաստերն ապացուցում են, որ ինքը մասնակցել է էգիրենի հայերի տեղահանությանը: Օրինակ, տեղահանվածների մի մասի գույքը հափշտակելուց հետո մյուսներինը վաճառել են իրենց մերձավորներին, այն է՝ իր արմենի 2—3 տոկոսով: Մեր կրած կորուստը չափազանց ծանր է: Տարագրվածներից ետ են վերադարձել 100-ից միմիայն 30 տոկոսը: Բոլորին հայտել է, թե վերահիշյալը ինչպիսի՞ ազգու ներգործություն է ունեցել տեղահանության հարցում: Մենք խնդրում ենք արդարությունը միանգամայն բացահայտելու համար մի անկողմնակալ հանձնախումբ ուղարկել էգիրեն:

Լինե Մերամեթեյան, Կարապետ Ցազենյան, Արմենակ Կյուրեյան, Ալթունյան, Ալեքսան Երրոջյան, Հայկ Քյուրճյան, Ասատուր Բաղարկյան, Քաթևա Օրաւյան, Բյուզանդ Հուսյան, Տիգրան Հսերյան, Գրիգոր Զաքրյան, Արթին Օհանյան, Արթին Քերզյան, Շնորհ Ավետիսյան, Խաչիկ Նազարյան:

Նախագահ — Դուք ի՞նչ կասեիք այս հեռագրի մասին:

Արզուլ Ղանի բնյ — Ինչ ասեմ, այն ազգային ռիսակալության արդյունք է: Յուրաքանչյուր մարդ իր ուղածի պես կարող է արտահայտվել: Այնուհանդերձ բոլորն էլ պարտավոր են իրենց ասածը փաստելու, այդպես չէ՞, մեծարգո փաշա: Հետևաբար, նրանք պետք է, որ գատարան ներկայանան և ապացուցեն, թե ես ինչ ձևով առնչություն և ինչպիսի ազդեցություն եմ ունեցել տեղահանության վրա: Մեծարգո փաշա, ես միշտ ասել եմ և կպնդեմ ճշմարտությունը, որ բոլորովին առնչություն չեմ ունեցել տեղահանության հետ և այդ առթիվ ոչ մի ազդեցություն չեմ բանեցրել, ապրանք չեմ վերցրել և ոչ էլ շարաշահել եմ իմ [պաշտոնը]: Մեծարգո փաշա, նրանց ուղարկած հեռագիրը, ըստ էության, ինձ չի վերաբերում, այլ ուղղված է իմ ազգի հասցեին, որովհետև իմ միջոցով ուզում են դատապարտել իմ ազգը:

Նախագահ — Տեղահանության ընթացքում դուք էգիրենում էի՞ք:

Արզուլ Ղանի բնյ — Այո՞, էգիրենում էի:

Նախագահ — Դուք մշտապես այդտեղ էի՞ք գտնվում:

Արզուլ Ղանի բնյ — Երբեմն գալիս էի Ստամբուլ:

Նախագահ — Ինչու՞ էիք գալիս Ստամբուլ:

Արդուլ 'Ղանի բեյ — Թույլտվութիւն էի վերցնում: Ընտանիքս այս-
տեղ էր: Բարեկամներս, ազգականներս նույնպէս այստեղ էին գտնվում:
Նախագահ — Տեղահանութիւնը որքա՞ն տևեց:

Արդուլ 'Ղանի բեյ — Ես ուշադրութիւն չեմ դարձրել դրան: Ես ճիշտ
եմ ասում, տեղահանութեան հետ առնչութիւն չեմ ունեցել: Ըշմարտու-
թիւնը կրացահայտիի այն ժամանակ, երբ այդ հարցումները ուղղվեն
էդիրենի վալիին, ոստիկանապետին, ժանդարմին, [տեղահանութեան]
հանձնաժողովին, Հետաքննչական հանձնաժողով են պահանջում էդիր-
ենից: Ես էլ նմ ուզում: Թող մի անկողմնակալ հանձնաժողով գնաւ և
ամեն ինչ բացահայտի:

Նախագահ — (խոսքն ուղղելով դատախազին) Այս հեռագրի կա-
պակցութեամբ որե՞ն հարց ունե՞ք:

'Խտախազի օգնական Սաֆի բեյ — Ո՛չ, մեծարգո փաշա, հետա-
քննչական հանձնաժողովի անհրաժեշտութիւնը չկա:

Նախագահ — Էդիրենում տեղահանութիւնը երկար չի տևել: Այդ
կարճ ժամանակամիջոցում մի քանի անգամ Ստամբուլ գնալ գալը ...

Արդուլ 'Ղանի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի, այդ մասին չգիտեմ: Եթե թույլ
տաք տեղի ունեցածը կրացատրեմ: Ինչ-որ կատարվում էր, ևս տեղե-
կանում էի թերթերից: Այլ վայրերում տեղահանութեան համար հատուկ
օրեր էին նշանակում և մարդկանց ղգուշացնում, որ 10—15 օր հետո
ենթարկվելու են տեղահանութեան: Մեծարգո փաշա, էդիրենում այդ-
պիսի բաներ տեղի չունեցան: Ինչպէս ասացի, մի առավոտ նկատեցինք,
որ տեղահանութիւն է կատարվել: Մի շարք վայրերում էդիրենն սահմա-
նամերձ գոտուց գտնվում էր 40—50 մետր հեռավորութեան վրա: «Կում»
թաղամասում սահմանը գտնվում էր 50 մետր հեռավորութեան վրա,
ուստի բավական թվով փախստականներ ելումուտ էին անում այդ կե-
տերից: Այս երևույթը կանխելու համար էլ տեղահանութիւնը գործա-
դրվեց: Կարծում եմ ամեն ինչ պարզ է: Տեղահանութիւնը տեղի էր
ունեցել մեկ գիշերվա ընթացքում: Այդ մասին իմացանք առավոտյան:
Այնպէս որ, տեղահանութիւնը ամիսներ չտևեց: Այն գործադրվեց մեկ
գիշերվա ընթացքում: Մեծարգո փաշա, այդ օրը ես գտնվում էի էդիր-
ենում: Ես չեմ թաքցնում իրողութիւնը: Եթե տեղահանութեան ընթաց-
քում էդիրենում գտնվելը մի հանցանք է, ուրեմն տվյալ ժամանակ բո-
լոր այնտեղ գտնվողները մասնակից պետք է դառնային կատարված այդ
հանցագործութեանը:

Նախագահ — Բնական է, որ էդիրենում գտնվելը չի կարող հան-
ցանք համարվել: Տեղահանութեան ընթացքում մի շարք բռնութիւն-
144

Արդուլ Ղանի բեյ — Խնչ հրահանգ:

Նախագահ — Տեղահանության մասին:

Արդուլ Ղանի բեյ — Տեղահանության ժամանակ ես ինքս տարին մեկ-երկու անգամ եմ եղել Ստամբուլում: Այն տարի, երբ տեղի ունեցավ տեղահանությունը, ես սեպտեմբերին եկա [Ստամբուլ], որովհետև համագումար կար: Ես համագումարի համար էի եկել: Նույնիսկ ինձ հետ բերեցի իմ ընտանիքը: Քույլտվություն վերցրի և մոտ 3 ամիս մնացի Ստամբուլում: Տեղահանության վերաբերյալ ես հրահանգ չեմ ստացել: Տեղահանության վերաբերյալ կենտրոնական կոմիտեից միայն մեկ անգամ գրություն եմ ստացել: Ըստ իմ իմացածի, այդպիսի գրություն ստացան բոլոր [պատասխանատու քարտուղարները]: Այն գրված էր «Ընդհանուրին» անվան տակ: Բրուսայի լիազոր Իբրահիմ բեյը, ինչպես նաև մյուս պատասխանատու քարտուղարներից մի քանիսը, անունները չեմ հիշում, տուն գնելու համար կուսակցությունից հեռացվեցին: Մի հրաման էլ եկավ, որտեղ ասված էր. «Ձգույ՛ջ եղե՛ր, ո՛չ մեկը ապրանք չվերցնի»: Սրանցից բացի ո՛չ մի հրահանգ չեմ ստացել:

Նախագահ — Դուք էդիրևեում քննիչ էի՞ք:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Որբա՞ն ժամանակ աշխատեցիք որպես քննիչ:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մինչև վերջ:

Նախագահ — Զեր մասնաճյուղում ոչ մահմեդական անդամներ կայի՞ն:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այո՛, կային: Բայց ո՛չ կենտրոնական հա՛նախմբի մեջ:

Նախագահ — Հապա որտե՞ղ:

Արդուլ Ղանի բեյ — Շարքայինների մեջ:

Նախագահ — Ո՞ր ազգից:

Արդուլ Ղանի բեյ — Հրեաներ էլ կային, այլ ազգերից էլ կային:

Նախագահ — Հայերից կայի՞ն:

Արդուլ Ղանի բեյ — Կարծեմ կային, բայց չեմ կարողանում հիշել, մեծարգո փաշա, շատ անուններ կային: Բոլոր անդամների թիվը 1500-ից ավելի էր, դրա համար էլ չեմ կարողանում հիշել: Ինչպես գիտեք, արտակարգ դրության պատճառով ժողովներ տեղի չէին ունենում, ուստի անդամների մեծ մասին չեմ ճանաչում:

Նախագահ — Այդ հայերից ոչ մեկը ձեզ չդիմե՞ց: Տեղահանության վերաբերյալ որե՛է բողոք կամ նախաձեռնություն ...

Արդուլ Ղանի բեյ — էֆենդի, եկան դիմեցին և իրենց շտաբագրելու համար միջամտեցինք, այս մասին առաջին հարցաքննության ժամանակ էլ ասացի: Ուրիշ որևէ մեկը այդ հարցով չի դիմել: Անձնական հարցերով անկուսակցական հայեր շատ են եկել մոտս:

Նախագահ — Ոչ մեկը չբողոքե՞ց:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ո՛չ, մեծարգո փաշա, մինչև հիմա ոչ մի բողոք չի եղել:

Նախագահ — Ինչ-որ մի հայ պատգամավոր է եղել էդիրենից, որին առտաքսել են դեպի Թեքթուր լեռը, ճանաչում եք նրան:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այո՛, մեծարգո փաշա, ճանաչում եմ:

Նախագահ — Այդ անձնավորությունն այդ ժամանակ աքսորվե՞ց:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այո՛, փաշա:

Նախագահ — Նա տարագրվել է իր ընտանիքի հետ:

Արդուլ Ղանի բեյ — Կարծում եմ, փաշա:

Նախագահ — Այդ պատգամավորի գույքն ու ունեցվածքը կողոպտվել, վաճառքի է ենթարկվել և ընդհանրապես ծայր աստիճան չարաշուամեներ են եղել:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, կողոպուտից տեղեկություն չունեմ, բայց տեղահանվածների ամբողջ ունեցվածքը վաճառվեց: Բռնավ չեմ կարծում, որ նրանց ունեցվածքը ենթարկված լինի հափշտակության: Ես երեք տարի պաշտոնավարել եմ տեղահանությունից հետո: Այդ ժամանակ կողոպուտի մասին չլսեցիք, հիմա ենք լսում: Եթե քննություն կատարվի, կբացահայտվի, որ դա լուկ խոսակցություն է:

Նախագահ — Խոսակցություն է, թե ոչ, չգիտեմ, բայց իր խնդրագրում²⁰ ասում է. «...Չնայած որ աղջիկս դինվորականի կին էր, բայց միայնակ մնալով՝ ուղարկեցին այստեղ: Մեր տան բոլոր կահկարասիները վաճառվեցին: Ինքս էլ մի ծեր հոգևորական լինելով՝ զրկված էի ապրուստի բոլոր միջոցներից: Չնայած որ դիմիցի վալիին և այլ անհրաժեշտ պաշտոնատեղիներ, բայց ոչ մի արդյունքի չհասա: Ի վերջո աղջիկս մահացավ բաղիցք: Տեսնում եք, մի ծեր բահանա տարիներով առանց ապրուստի է մնացել Թեքթուր լեռում:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ես ի՞նչ կապ ունեմ դրա հետ:

Նախագահ — Հարցն այն է, որ դուք ճանաչել եք նրան: Այսպիսի հարցով նա դիմել է արդյո՞ք ձեզ:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ո՛չ, չի դիմել:

Նախագահ — Նա դիմել է մի շարք պաշտոնատեղիներ, մի՞թե այդ հարցով ձեզ չի դիմել:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ո՛ւ, մեծարգո փաշա:

Նախագահ — Այդպիսիների նկատմամբ մի՞թե անհրաժեշտ չէր օգնության ձեռք մեկնել:

Արդուլ Ղանի բեյ — Իմ չիմացած բանի համար ինչպե՞ս օգնեի: Օժանդակության հարցով ինձ մոտ եկած որեւէ մեկին, եթե հնարավորութիւն լիներ, ես կօգնեի:

Նախագահ — Խոսքը ոչ թե նյութական օգնության, այլ նման ծանր պացութիւնից փրկելու մասին է: Շատ լավ, դուրս տարք դահլիճից:

[Էսկիշեհիւրի պառասխանատու Բարուղար Խեսիմ Զուհդի բեյի հարցախոսքը]

Նախագահ — Էսկիշեհիւրում ռեզիդենտ-ը մահտուսեւ կա՞ր, թե՞ ոչ:

Զուհդի բեյ — Զկար:

Նախագահ — Երբեք կազմակերպվե՞ց:

Զուհդի բեյ — Ո՛ւ:

Նախագահ — Տվյալ վայրը դռնվում է բանուկ ճանապարհի վրա, տեղահանության ընթացքում ինչպիսի՞ տեսարանների ականատես եղաք կամ ինչպիսի՞ բողոքներ եղան:

Զուհդի բեյ — Ինչպես նախապես նշեցի, տեղահանության ընթացքում ես Էսկիշեհիւրում չէի, այլ Աֆիոն-Կարահիսարում, ուստի տեղյակ չեմ, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել այնտեղ:

Նախագահ — Շատ լավ, վերադարձից հետո ի՞նչ իմացաք այդ մասին:

Զուհդի բեյ — Ես 1333 (1917) թվականին եկա: Տեղահանության մասին ոչինչ չեմ լսել:

Նախագահ — Էսկիշեհիւրում տեղահանութիւն տեղի ունեցել էր արդո՞ւք:

Զուհդի բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Անշուշտ, դրա հետքերը պետք է որ նկատած լինեի՞ք:

Զուհդի բեյ — Ինչպիսի՞ հետքեր, փաշա:

Նախագահ — Շատերի խանութներն են փակվել, շատերի տան կահ-կարասին է վաճառքի ենթարկվել, շատերի տներն են բռնագրավվել:

Զուհդի բեյ — Դա տեղի է ունեցել ամեն տեղ: Այդտեղ մի հանձնախումբ կար, երեւի ստացած հրամանի համաձայն, դրսից եկող զաղթականներին²¹ տեղահանված հայերի տներն էին տեղավորում: Ես չեղիտեմ փոխարինը մի բան վերցնում էին, թե՛ ոչ:

Նախագահ — Նրանց հանդեպ ի՞նչ կարծիք ունեիր: Այն, ինչ կատարվում էր, կարող է՞ր արդարացի համարվել:

Ջուհդի բեյ — Այդ իմ պարտականության մեջ չէր մտնում, մեծարգո փաշա: Ես չեմ զրադվել:

Նախագահ — Մի՞թե երկրի ամբողջ բնակչության վերաբերող հարցերի քննարկումը ձեր պաշտոնավարության մեջ չէ՞ր մտնում:

Ջուհդի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես զբաղվում էի ժողովների գումարման հարցերով:

Նախագահ — Մի՞թե այդ հարցը ժողովի օրակարգ չէր կարող դառնալ:

Ջուհդի բեյ — Այն մտնում է կառավարության պարտականության մեջ:

Նախագահ — Ես չեմ ասում, որ դուք ինչ որ բան ձեռնարկեիր, այլ այն, որ ձեր տեսած կամ լսած դեպքերն ի՞նչ միտք էին առաջացնում ձեր մոտ: Դուք հավանություն տալի՞ս էիք կատարվող իրադարձություններին, թե՞ անտեղի արարք էիք համարում այն:

Ջուհդի բեյ — Անկասկած, անտեղի արարք էի համարում:

Նախագահ — Այդ դեպքում տեղի ունեցող իրադարձությունների շուրջ կենտրոնական կոմիտեին կամ վիլայեթի ղեկավարությանը որևէ զեկուցագիր կամ բանավոր տեղեկություն տվեցի՞ր, թե ոչ:

Ջուհդի բեյ — Ես անհրաժեշտ չէի գտնում այդ հարցի կապակցությամբ հարցում անել: Ինձ թվաց, որ տեղահանության վերաբերյալ իմ կարծիքն եք հարցնում:

Նախագահ — Տեղահանության վերաբերյալ ձեր անձնական կարծիքը, եթե հայտնեք, ավելի լավ կլինի: Դուք ինչպիսի՞ միջոցներ ձեռնարկեցիք երկրում կատարվող տեղահանությունների և կամ գործադրվող բռնությունների նկատմամբ:

Ջուհդի բեյ — Մեծարգո փաշա, այդ խնդիրն իմ իրավասության մեջ չէր մտնում: Ուստի այդ հարցի կապակցությամբ ոչինչ չեմ կարող ասել:

Նախագահ — Ես հարցը դնում եմ ոչ թե պաշտոնական պարտականություն ունենալու, այլ հայրենասիրական պարտքի զգացումից ելնելով կամ էլ ժողովների օրակարգ դարձնելու տեսանկյունից:

Ջուհդի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես ինքս լիազոր էի: Գիտեք, որ լիազորի պարտականություններն այնքան էլ բարձր պաշտոն չի համարվում: Այդպիսի գործերով զբաղվողները պետք է, որ օրենսդրական իշխանություն ունենան, այսինքն՝ պատգամավորներ կամ ժեռակույտի անդամներ լինեն:

Նախագահ — Օրենսդրական իշխանությունը ձեր միջոցով տեղյակ պիտի լինի, նրանց ընտրել և այդպես թողնելը հիշտ չէ:

Զուեդի բեյ — Ես ինքս չգիտեմ, որ օրենսդրական իշխանությունը մեր միջոցով տեղյակ պիտի լինի այդ հարցերի մասին:

Նախագահ — Ես չեմ կարծում, որ այդ խնդրում չգիտենալու բան լինի: Զէ՞ որ դուք մասնակցում եք օրենսդրական իշխանությունը կազմող պատգամավորների ընտրություններին:

Զուեդի բեյ — Անկասկած:

Նախագահ — Ուրեմն՝ ընտրելուց հետո պատգամավորներին օգնելու անհրաժեշտություն է:

Զուեդի բեյ — Մեր պարտականությունը միմիայն այն է, որանց շատ ձայն տրվի:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ նրանց քաջալերողներին է վերաբերվելու լավ կամ վատ պաշտոնավարության ընթացքում ձեռք բերված թե՛ հաջողությունն և թե՛ ամոթանքը: Զէ՞ որ դուք ներքին կարգով դիմում եք ժողովրդին, որ ռայս մարդը արժանի է երեսփոխան ընտրվելու համար: Այնպես որ, տվյալ անձնավորության լավ պաշտոնավարության համար մի՞թե այդ թաղամասից օժանդակություն ցույց տալը անհրաժեշտություն չէր: Այդպիսով, ձեր ջանադրությամբ ընտրված պատգամավորներին ձեր կողմից թեկուզ և մի փոքր տեղեկություն տալը, կարծում եմ, որ լավ բան կլինի, քանի որ նրանք իրենց հերթին կօգնեին և կբարեխոսեին մինիստրներին: Այդպիսի բան տեղի ունեցավ, թե՞ ոչ: Զուեդի բեյ — Ո՛ր, էՖենդի:

Նախագահ — Վերջապես, գիտեք ինչ, [մարդիկ] եկել են այն համոզման, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մի շարք ղեկավարների նախաձեռնությամբ տեղի ունեցած տեղահանության և կոտորածի հարցում եթե մասնաճյուղերը օժանդակություն ցույց չտալին նրանց, ապա այդ աստիճանի ողբերգություն տեղի չէր ունենա: Հետևաբար, նշվում է, որ կուսակցության մասնաճյուղերն անուղղակի մասնակցություն են ունեցել [տեղահանությանը և կոտորածներին], Իսկ մասնաճյուղերի պատասխանատվությունն էլ ընկնում է լիազորների և քարտուղարների վրա: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Զուեդի բեյ — Ես չեմ կարծում և չեմ էլ հիշում, որ իմ գտնված վայրերում տեղահանությունների ընթացքում ղեպքեր պատահած լինեն:

Նախագահ — Կարող է պատահել, որ տեղահանությունը ձեր գրեթե ընդամենը վայրերում էլ տեղի է ունեցել: Ինչպես երևում է, հարցը լավ

չկարողացա ձեակերպել: Այսպես, ասում են, որ տեղահանությունների ընթացքում բավականաչափ կոտորածներ, կոդուպուտ և հափշտակություններ են եղել: Դա հաստատվեց նաև այստեղ տեղի ունեցած մի շարք դատաքննություններում: Այնպես որ, այդ ողբերգությունը շատ սահմանափակ ձևով կկատարվեր, եթե մասնաճյուղերը միահամուռ կերպով չհամագործակցեին [կենտրոնական կոմիտեի] հետ: Մեղավորներն իրենց պատիժը կկրեին, և այս հարցն էլ այսքան երկար չէր ձգձգվի: Այսպիսով, դուք էլ, մասնաճյուղի լիազոր և պատասխանատու քարտուղար լինելով հանդերձ, մասնակցություն եք ունեցել այդ գործին: Ի՞նչ կասեիք այդ մասին:

Առնդի բեյ — Մեծարգո փաշա, ձեր բացատրությունից ես հասկացա, որ տեղահանության հետևանքով մի շարք կոտորածներ և այլ բաներ են տեղի ունեցել, և այդ բոլորը խրախուսվել է մասնաճյուղի կողմից...:

Նախագահ — Կամ էլ օժանդակություն է ցույց տրվել:

Առնդի բեյ — Այո՛, կամ էլ օժանդակություն է ցույց տրվել, ես այդպես էլ հասկանում եմ: Ուրեմն՝ իմ շրջանում տեղի ունեցած տեղահանության ընթացքում կոտորած և այլ բռնություններ չլինելու պատճառով ակներև է դառնում, որ այդ խնդրին մասնակցություն կամ ազդեցություն չեմ ունեցել:

Նախագահ — Ես մի բիշ առաջ հարցրեցի, էսկիշեհիրում ձեր տեսած կամ լսած վատ արարքների մասին որն է դժգոհություն հայտնեցի՞ք, կամ բողոքարկեցի՞ք, թե՞ ոչ: Այդ մասին ասե՛ք:

Առնդի բեյ — Չեմ արել:

Նախագահ — Ձեզ նման լիազորները և պատասխանատու քարտուղարները, եթե բողոքեին, ապա ակնհայտ է, որ այդ խնդիրը այդպիսի լայն ծավալ չէր ընդունի: Ինչու՞ որն է միջոց չձեռնարկեցիք: Գիտե՞ք, որ անտարբերության համար դուք ևս անուղղակի կերպով մասնակից եք համարվում [հանցագործությանը]:

Առնդի բեյ — Ես չեմ կարծում, որ քարտուղարի պաշտոնը երկրի կառավարման համար պատասխանատվություն կրի:

Նախագահ — Ոչ թե երկրի վատ կառավարման համար, այլ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից կատարված վատ արարքների կապակցությամբ:

Առնդի բեյ — Այդ արարքը ոչ թե «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից է կատարված, այլ՝ կառավարության կողմից:

Նախագահ — Մի՞թե կառավարութիւնն այդպիսի վատ արարքներ կկատարեր: Ասացե՛ք, այդ վատ արարքները կառավարության ո՞ր պաշտոնյայի կողմից կարող էր կատարվել:

Զուլեյի բնյ — Այն կատարվեց տեղահանության կանոնադրութեամբ:

Նախագահ — Օրենքով կատարված գործողութիւնների համար ոչ մեկին պատասխանատվության չենք ենթարկում: Իրականութեւնն այն է, որ տեղահանութեան ֆաղի տակ կոտորած են սարքել (ընդգծումը մերն է — Ա. Փ.): Ահա այս արարքի համար է, որ պատասխանատվության են ենթարկվում:

Զուլեյի բնյ — Իմ իրավասության տակ գտնվող վայրում, եթե այդպիսի բան տեղի ունենար, իմ խղճի թելադրանքով ես կդիմեի, բայց ինձ մոտ այդպիսի բան տեղի չի ունեցել:

Նախագահ — Այն ժամանակ, երբ դուք էսկիշեհի բկաթ, ձեր տեսածն արդոթ բոլորովին չազդե՞ց ձեր վրա:

Զուլեյի բնյ — Ես 1333 (1917) թվականին եկա: Նախկին իրավիճակը վերականգնվել էր:

(Նախագահի թելադրանքով Զուլեյի բնյը դուրս է հանվում դահլիճից)²²:

[Ռուսայի պատասխանատու ֆառուլար դուկտ. Միդհատ բնյի հաջաֆենութեւնը]

Նախագահ — Այսուհանդերձ Քրուսայում տեղահանութիւն կատարվել է և նույնիսկ մի շարք բռնութիւններ են տեղի ունեցել:

Միդհատ բնյ — Այո՛:

Նախագահ — Դուք իրազեկ ե՞ք դրանց մասին:

Միդհատ բնյ — Մեծարգո փաշա, ես այնտեղ. գնացի մեկ տարի հետո:

Նախագահ — Շատ լավ, թող մի տարի հետո լինի: Ոչ մի բան չլսեցի՞ք:

Միդհատ բնյ — Այդ ընթացքում կառավարութիւնը քննող հանձնաժողով էր ուղարկել, որն արդեն ավարտել էր իր ստուգումները: Տեղահանության մասին ոչ մի հարցադրում չէր եղել: Իմ այնտեղ գտնվելու ընթացքում ո՛չ մի բողոք, ո՛չ մի վատ արարքի համար բողոքարկում չէր եղել²³:

Նախագահ — Ասում են, որ Բրուսայում տեղահանված հայերի տըների ավերածութիւնները շափաղանց ակնհայտ են եղել:

Միդնատ բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Ինչպե՞ս է լինում, որ դուք չեք տեսել:

Միդնատ բեյ — Մեծարգո փաշա, հայերի լքյալ գույքը գտնվում էր պետական կալվածատիրական հիմնարկության պաշտոնյաների իրավասության տակ: Ուստի, մենք դրա հետ առնչություն չունենինք: Իսկ այնտեղ տեղավորել էին գաղթականներին: Անկասկած այդ ավերածությունները կատարվել են գաղթականների կողմից: Այդ շինությունների համար պատասխանատվությունը ընկնում էր պետական պաշտոնյաների և պահակների վրա: Նրանք էին զբաղվում այդ խնդրով:

Նախագահ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, քանի որ հայրենիքին ծառայելու պարտականությունն էր ստանձնել, ուրեմն, երկրի ընդհանուր առաջընթացին և բարգավաճմանը խանգարող այս խնդրում չպետք է անտարբեր մնար:

Միդնատ բեյ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության լիազորները ոչ մի պատասխանատվություն չունեն, հետևաբար, ոչ մի ծառայություն ...

Նախագահ — Գործադրման տեսանկյունից այդպես էլ Բայց և այնպես նրանք²⁴ կարող էին իրենց վերադասին զեկույց ներկայացնել կամ էլ հետագայում համազույմարի համար ինչ-որ բան պատրաստել:

Միդնատ բեյ — Մեծարգո փաշա, համազույմարի հարցերով ես չեմ զբաղվել:

Նախագահ — Ոչ մի միջոց չձեռնարկեցի՞ք:

Միդնատ բեյ — Մեծարգո փաշա, ո՛չ:

Նախագահ — Դրա համար էլ մեղադրական եզրակացությունում ասված է. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մասնաճյուղային լիազորները, իր ժամանակին, եթե այդ բռնությունների մասին հայտնած լինեին իրենց վերադասին և արգելեին դրանք, այդ բռնությունները տեղի չէին ունենա, և կոտորածն այդ աստիճան լայն ծավալ չէր ընդունի: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մի շարք ղեկավարների կատարած հանցագործություններին անուղղակիորեն մասնակցություն ունենալու համար մասնաճյուղային քարտուղարները ևս պատասխանատվություն են կրում:

Միդնատ բեյ — Մեծարգո փաշա, ես ինքս պատասխանատու քարտուղար եմ և ոչ մի ժամանակ այդ հանցագործությանը անձամբ չեմ մասնակցել: Իմ հանդեպ ոչ մի բողոքարկում չի եղել: Պատասխանատու քարտուղարները գործադիր իշխանություն չեն ունեցել: Եթե տեղահանության ընթացքում բռնություններ և կամ լքյալ գույքի նկատմամբ

շարաշահումներ են եղել, ապա այդ բոլորի համար պատասխանատու են պետական պաշտոնյաները և անհրաժեշտ է, որ նրանք պատիժ կրեն։ Այնպես որ, պատասխանատու քարտուղարներն այդպիսի խնդրի հետ չեն կարող առնչություն ունենալ։ Ըստ իս, ես կապ չեմ ունեցել։

Նախագահ — Պատասխանատու քարտուղարները մի՞թե տվյալ մասնաճյուղի գործունեությունը չեն ղեկավարում։

Միղինատ բեյ — Ո՞ր մասնաճյուղի, մեծարգո փաշա։

Նախագահ — Օրինակի համար Բրուսայի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մասնաճյուղը։ Այս մասնաճյուղն ուներ իր կենտրոնը, ուներ իր անդամներն ու ղեկավարները։ Նրա գործունեության ղեկավարումը մի՞թե պատասխանատու քարտուղարի ձեռքին չէր։

Միղինատ բեյ — Այո՞, ղեկավարում էլ, բայց ինքը պետական գործերին միջամտելու իրավասու չէր։

Նախագահ — Հարցը կառավարության գործերին շփոթման մասին չէ։ Ասում են, որ ձեր գտնված վայրում և ընդհանրապես այլ տեղերում էլ այդպիսի վատ արարքներ են տեղի ունեցել և դրանց հանդեպ քանի որ ոչ մի միջոց չեք ձեռնարկել, ուրեմն, դրանով խրախուսել եք նախաձեռնողներին և ընթացք եք տվել նրանց կատարած դաժանությունների ծավալմանը։

Միղինատ բեյ — Ես անձնապես, եթե իրազեկ լինեի, գուցե միջոցներ ձեռնարկեի։ Սակայն, մեծարգո փաշա, ես նման քայլի չեմ դիմել որովհետև տեղյակ չեմ եղել ոչ մի վատ արարքի։

Նախագահ — Նույնիսկ ոչ մի տեղեկություն չունենալու դեպքում էլ, չէ՞ որ դուք Բրուսայում տեսել էիք տների ավերածությունները։

Միղինատ բեյ — Գաղթականները տիրացել էին լքյալ գույքին։ Իսկ գաղթականությունը ուներ իր տեսությունը, կար նաև պետության կողմից նշանակված վալին։ Հետևաբար, եթե ավերածություններ են տեղի ունեցել, ուրեմն՝ դրանք կատարվել են գաղթականների կողմից։ Այնպես որ, պատժել է պետք գաղթականների գործով զրադվող անձանց։

Նախագահ — Իսկ ինչու՞ իմ տված հարցին չեք պատասխանում։ Դուք ավերածություններ չտեսա՞ք։

Միղինատ բեյ — Տեսա, մեծարգո փաշա։

Նախագահ — Եստ լավ, եթե տեսաք, ինչու՞ գոնե մեկ անգամ շղիմեցիք, վալին և կամ գաղթականների տեսությունը։ Ինչ է, նրանք իրավասություն չունեի՞ն։

Միդհատ բեյ — Ծս անձամբ առնչություն չունեմ, այն իմ պարտա-
կանություն մեջ չէր մտնում:

Նախագահ — Մի՞թե ձեր պարտականության մեջ չէր մտնում ձեր
վերադասին հայտնել երկրում տեղի ունեցած ամեն մի պատահարի կամ
ձեր կողմից իմացած վատ արարքների մասին:

Միդհատ բեյ — Հայտնել էր պետք, բայց մեծարգո փաշա, այդ
հարցերով անձամբ չեմ զբաղվել:

Նախագահ — Ստացվում է այնպես, որ ցանկություն
ցել այդ անելու:

Միդհատ բեյ — Այդ վատ արարքներին, եթե իրազեկ լինեի, ար-
գելք կհանդիսանայի, բայց իրազեկ չլինելու պատճառով ընական է.
որ...

Նախագահ — Քո տեսած այդ ավերված տները մի՞թե վատ արարք-
ների հետևանք չէին:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, դրանց հետ առնչություն ունեցող
պետական պաշտոնյաներ կային:

Նախագահ — «Թեշթիլաթ-ը մահուտե»-ի համար Բրուսայից մի
շարք մարդկանց եք ուղարկել: Այդ մարդիկ ի՞նչ նպատակի համար հա-
վաքագրվեցին և ի՞նչ պայմանով ուղարկվեցին: Զգիտե՛ք:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, չգիտեի, ես Բրուսա եմ եկել 1337
(1918) թվականին:

iran 1335 (1919) № 3596

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ²⁵

Նախագահ՝ գեներալ-մայոր էսադ փաշա,

անդամներ՝ գեներալ-մայոր Մուստաֆա Քերիմի փաշա,

գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաքբը փաշա,

գեղապետ Սուլեյման Շաքիր բեյ:

«ԻԹԹԻՀԱՏ ՎԵ ԹԵՐԱԲԵԻ, ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ
ԹԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դատի տրված ներկա ղեկավող մեղադրյալների աճուճները — Մա-
նիսայի պատասխանատու քարտուղար Ավնի բեյ, Բեյօղլուի պատաս-
խանատու քարտուղար Հասան Սելահեդդին բեյ, էսկիշեհիրի պատաս-
խանատու քարտուղար դոկտ. Բեսիմ Զուհդի բեյ, Բրուսայի պատաս-
խանատու քարտուղար դոկտ. Միդհատ բեյ, Միրզունի պատասխանա-
տու քարտուղարի տեղակալ Զեվդետ բեյ, Հալիպի պատասխանատու

քարտուղար Զեմալ բեյ, էդիրնեի քենիշ Աբդուլ Ղանի բեյ, Կոնիայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Աբդուլ Քադիր էֆենդի, Կաստամունուի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Հասան Ֆեհմի էֆենդի, Կարահիսարի սանիտարական հանձնաժողովի նախկին նախագահ Ակյահ բեյ, Կարահիսարի նախկին պաշտոնյա Հայրեզդին բեյ:

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին բոլոր դատական փաստաթղթերն ու արձանագրությունները:

Պարզվեց, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղարներն ու լիազորները զինադադարից անմիջապես հետո, գրեթե երկրի բոլոր շրջաններում ծավալել են երկպառակտչական բայթայիշ գործունեություն, սանձարձակորեն սկսել են խռովություններ առաջացնել ժողովրդի մեջ, խանգարել մարդկանց անդորրը: Հայրենիքը հասցրել են կործանման եզրին:

Հետաքննչական փաստաթղթերի հիման վրա ներքին գործերի միևիստրությունը հավանություն էր տվել նրանց կալանքի տակ առնելու և Ստամբուլի ռազմական Կոլեանի քննությանը ուղարկելու որոշմանը:

Վերահիշյալ պատասխանատու քարտուղարների և լիազորների հարցաքննություններից պարզվեց, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, ամբողջ երկրի կառավարումն իր ձեռքը վերցնելուց հետո, երկիրը ներթաշել է համաշխարհային պատերազմի մեջ, կատարել տեղահանություններ, կոտորածներ և կողոպուտ: Միևնույն ժամանակ զբաղվել է առևտրի շարաշահումներով, և այլ անօրեն գործարքներով քայքայել է Օսմանյան կայսրության հզորությունը, երկիրը հասցրել ծայրաստիճան թշվառության ...:

Տեղահանված հայերի մի քանիսի բնակարաններն ակումբի վերածելով կահավորել են լքյալ զույքով: Ընտրությունների ընթացքում փոխանակ արդար մոտեցում ունենալու, բռնել են անիրավությունների ուղին և, ուժի դիրքից ելնելով, բազմիցս միջամտել են կառավարության գործերին և ճնշումներ գործադրել ժողովրդի վրա: Հակառակ այս ահաբեկչական քաղաքականությանը, սակավաթիվ են եղել այն մարդիկ, որոնք համարձակվել են օրինականությունը պաշտպանել, սակայն [կենտրոնական կոմիտեի անդամները] տարբեր ձևերով սպառնացել

են նրանց: Եվ, վերջապես, սահմանադրությունը խախտելով՝ ստեղծե-
ր են նմանը շունեցող մի քմահաճ կառավարություն:

Նպաստ հավաքելիս և ներքին փոխառության տոմսեր վաճառելիս-
պատասխանատու քարտուղարները, կառավարության աշխատող շա-
րաշահելով իրենց դիրքը, բռնություններ են գործադրել և հակառակ
օրենքի կալանավորել, բանտարկել են այնպիսի մարդկանց, որոնք
հանդգնել են բողոքել հավելյալ արժեքով վաճառք կատարողների դեմ:

[Պատասխանատու քարտուղարները] մասնակցել են պետության
գործերին միջամտող «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության
կենտրոնական կոմիտեի կատարած վնասարեք հանցագործություննե-
րին: Նրանք հատկապես մասնակցել են տեղահանություններին, կոտո-
րածներին և հափշտակված, կողոպտված ապրանքների շնորհիվ դիզել
հսկայական հարստություն: 1331 (1915) թվականի մայիսի 14-ին տե-
ղահանությանը վերաբերող հրապարակված ժամանակավոր օրենքն օգ-
տագործել են անձնական շահույթ ձեռք բերելու նպատակով: Վերջնա-
կանապես բացահայտված է, թե ինչպես վերոհիշյալ պատասխանատու
քարտուղարներից և լիազորներից մի քանիսը նպաստել և օժանդակել
են կենտրոնական կոմիտեի ծրագրին և իրենց մասնաճյուղերում հա-
վաքագրված մարդասպանների և այլ հանցագործների միջոցով կազ-
մակերպել են հայերի կոտորածը և կողոպտել նրանց ունեցվածքը: Ըզ-
բաղվել են հարստահարությամբ և տիրացել նրանց լքյալ գույքին:

Մյուս դատավարությունների ընթացքում նշվեց, որ կենտրոնական
կոմիտեի անդամ և Ռեճիսթ-ը մահուտեհ-ի նախագահ Բենաէդդին
Շաքիր բեյը էրզրումից՝ խարբերդի պատասխանատու քարտուղար, այժմ
փախուստի մեջ գտնվող Ռեսնեյի Նազրմ բեյին առաքված ծածկագիր
հեռագրում գրել է. «Ձեր միջոցով ուղարկվող հայերը ոչնչացվում են»,
թե ոչ: Իսկ Յողդաթի լիվայում և Բողազլյանի կազայում տեղի ունե-
ցած կոտորածի փաստաթղթերից, ինչպես նաև մեր ռազմական առյա-
նում տեղի ունեցած դատաքննություններից բացահայտվեց, որ Անկարա-
յի պատասխանատու քարտուղար Նեջատի բեյի կողմից Յողդաթի նախ-
կին մութասարրիֆ Ջեմալ բեյին առաջարկված է եղել չհակառակվել
հայերի բնաջնջման խնդրին: Իսկ վերոհիշյալ Ջեմալ բեյի պաշտոնան-
կությունից հետո Բողազլյանի կայմակամ, ներկայումս կախաղան
բարձրացված Քեմալը նշանակված էր եղել Յողդաթի մութասարրիֆի
պաշտոնին:

Բերված փաստերից պարզորոշ երևում է, որ Կաստամունուի շըր-
ջանի հայերը, ընդհանուր քնակչության թվի հետ համեմատած, շատ

թիւ տոկոս են կազմել, և տեղահանութեան օրենքի համաձայն նրանք չպետք է ենթարկվին տարագրութեան: Այնուհանդերձ, այն ժամանակ, երբ Կաստամոնուի վալի Ռեշիդ փաշան, ըմբոստանալով տեղահանութեան դեմ պնդել է, հետևյալ խոսքերով՝ «Ես իմ ձեռքերս արյան մեջ չեմ թաթախ», վերջինս իսկույն հեռացվել է պաշտոնից՝ նույն Կաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդիի նախաձեռնությամբ և առաջարկով, իսկ նրա տեղ նշանակվել է Աթիֆ բեյը, որը և եռանդագին իրագործել է տեղահանությունը և պատճառ հանդիսացել ողբերգական իրադարձությունների:

Այս նույն ձևով էլ Միդհատ բեյը, գնալով Ստամբուլ, ըմբոստութեան համար հեռացնել է տվել պաշտոնից Բալուի մութասարիֆի տեղակալ Ալի Իլմի բեյին: Իսկ Բալուի տեղահանութեան ընթացքում պատասխանատու քարտուղար դուկտ Միդհատ բեյը ժողովրդին հորդորել է, ասելով, որ «հայերին չենք ուզում»: և իր հրահանգով՝ և ներգործությամբ իրականացվել է Բալուի տեղահանությունը:

Ահա այս ձևով և օրենքի բուն ոգուն հակառակ, տեղահանությունը համատարած կերպով ծավալվել է բոլոր շրջաններում և առաջ բերել ողբերգական ծանր իրավիճակ: Բոլոր ապացույցներն ու փաստերը լիովին հաստատում են, որ կոտորածները անմիջականորեն իրականացվել են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ստեղծած «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի կողմից, իսկ պատասխանատու քարտուղարները իրենց մասնակցությամբ նպաստել ու հեշտացրել են այդ գործը:

Այսպիսով, կատարված հանցագործությունները բոլոր ամբաստանյալներին հավասար չափով չի կարելի վերագրել: Նրանց մասնակցութեան չափն ու աստիճանը բացահայտելու համար անհրաժեշտ եղավ ուշադրություն դարձնել յուրաքանչյուրի առանձին կատարած հանցանքին:

Ըստ վկանների տված ցուցմունքի, Կաստամոնուի նախկին վալի Ռեշիդ փաշան հեռացվել է իր պաշտոնից նույն Կաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդիի²⁶ նախաձեռնությամբ: Հասան Ֆեհմի էֆենդին մահմեդական ժողովրդին շարունակաբար հրահրել է հայերի դեմ, ասելով, որ մեր վալին ամբողջ հայության վալին է, ավելի ճիշտ անհավատների վալին է: Այսպիսի զառանցազին խոսքերով խռովություններ է սերմանել ժողովրդի մեջ. միջամտել է պետական պաշտոնյաների գործերին և նույնիսկ համարձակվել է իր անձնական նախաձեռնությամբ նրան վտարել պաշտոնից և վիսիթից էլ հեռաց-

նելու պահանջով ծածկագիր հեռագիր է ուղարկել ներքին գործերի մի-
նիստրութիւն:

Մի այլ վկա՝ զորացրված մայոր Իսմայիլ Հաքթը բնյը հայտնել է,
որ ըստ իր լսածի, Հասան Ֆեհմի բնյը եղել է այն անձնավորութիւն-
ներից մեկը, որոնք յուրացրել են [հայերի] լքյալ զույթից բավականա-
չափ արժեքավոր ապրանքներ:

Մեկ ուրիշի, հանգուցյալ մարշալ Ասաֆ Փաշազադե Զեմալ բնյի
վկայությամբ, Հասան Ֆեհմի էֆենդու տան մեջ և ակումբի հրկիզման
ընթացքում ի հայտ եկած ապրանքները անհերքելի ապացույց են, թե
նա ինչպիսի շարաշահումներ է թույլ տվել լքյալ զույթի կողոպտման
խնդրում: Իսկ տեղահանութիւնը գործադրվել է նրա և վալի Աթիֆ բնյի
սերտ համագործակցությամբ:

Մի այլ վկայի՝ Վահիդ էֆենդիի ցուցմունքով, նույնպես ապացույց-
վում է, որ Հասան Ֆեհմի էֆենդին եղել է տեղահանութիւն անմիջա-
կան կազմակերպիչն ու գործադրողը և լքյալ զույթի կողոպտիչներից
մեկը:

Իններորդ կանոնավոր զորագնդի հրամանատարութիւնից թռչակի
անցած և այնուհետև կայմակամի պաշտոնը ստանձնած խուրշիդ բնյի
զեկուցագրում նշված է, որ Հասան Ֆեհմի էֆենդին միջամտել է պետա-
կան գործերին, իսկ Աթիֆ բնյը վալիութիւն պաշտոնը ստանձնելուց
հետո [Կառտամոնուի վիլայեթի] ամբողջ կառավարումը վերցրել է իր
ձեռքը:

Կաստամոնուի նախկին ժանդարմական գումարտակի հրամանա-
տար մայոր Մուստաֆա Շերեֆ բնյը, որն այսօր գտնվում է Սիլիֆկեի
ժանդարմական գումարտակի հրամանատարութիւնում, տեղահանու-
թիւն վատ հետևանքները կանխադգալով գծովել է Աթիֆ բնյի հետ:
Մի այլ վկայությամբ պարզվում է, որ Հասան Ֆեհմի բնյը հանգուց-
յալ Իլվեթ բնյին ասել է. «Հայութիւն տեղահանութիւնն արգելք հան-
դիսանալու համար պատմութիւնը և ապագա սերունդն անիծելու է քեզ:
Այստեղ նույնպես հաստատվում է, որ Հասան Ֆեհմի բնյը եղել է տե-
ղահանութիւն անմիջական կազմակերպիչն ու հրահրողը:

Մի այլ վկայութիւն մեջ, Զեվդետ և Սելիմ էֆենդիները հայտնում
են, որ Հասան Ֆեհմի բնյը միջամտել է լքյալ զույթի հանձնաժողովի
գործունեութիւնը: Այդ զույթն աճուրդի հանելուց առաջ նա հանձնա-
խմբի անդամների ընկերակցությամբ մտել է նշանակված խանութները
և իրեն անհրաժեշտ իրերն իր մարդկանց միջոցով պարկերի և կողով-
ների մեջ լցնելուց հետո ուղարկել է իր բնակարանը: Միմիայն այս

աւարաբից հետո նա թույլատրել է խանութները բացել և աճուրդի ենթարկել լքյալ գույքը: Նրանք հայտնում են նաև, որ Հասան Ֆեհմի էֆենդիի այդ գործարքին արգելք հանդիսանալը անիմաստ էր, քանի որ տվյալ ժամանակ նա մեծ ազդեցություն ուներ վալիի [Աթիֆ բեյի] վրա:

Կաստամունուում հանրահայտ անձնավորություններ Հաջի Թեվֆիկ բեյը, մելիխի նախկին գլխավոր քարտուղար Բեսիմ բեյը, ուսուցիչ Մեհմեդ էֆենդին, առևտրական Ահմեդ էֆենդին, փաստաբան Իզզեթ էֆենդին և կայմակամ Ջելալ բեյը իրենց ցուցմունքներում նույնպես հաստատում են Հասան Ֆեհմի բեյի կատարած բռնություններն ու շարաշահումները, ինչպես նաև պետական գործերին նրա ունեցած բացահայտ միջամտության փաստերը:

Բալուփ, իսկ ավելի ուշ Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար զոկտ. Միդհատ բեյի մասին նշված է, որ դեռևս Բալուում պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ կառավարության որոշման համաձայն հայությունը զերծ էր մնալու տեղահանությունից, քանի որ բնակչության ընդհանուր թվի համեմատ հայերը քիչ տոկոս էին կազմում: Սակայն իր անձնական նախաձեռնությամբ նա ժողովրդի մեջ առելություն է սերմանել՝ «հայերին շենք ուզում» նշանաբանով: Իսկ երբ Բալուփ մութասարրիֆի տեղակալ Ալի Իմի բեյը հակառակվել է տեղահանության իրազորմանը, [զոկտ. Միդհատը] նրան հեռացրել է պաշտոնից: Այսպիսով, նա նպաստել է տեղահանության գործադրմանը և պատճառ հանդիսացել նրա ողբերգական հետևանքներին: Այս բոլորը պաշտոնապես արձանագրված է Բալուփ մութասարրիֆության տեղեկագրում: Նույնիսկ Բրուսայում գտնվելու ընթացքում նա իր կամքն է թելադրել կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, միջամտել պատգամավորների ընտրություններին, իսկ Կեմալիկում հանգանակություն հավաքելիս՝ [բնակչությունը] պաշտոնապես բողոքարկել է նրա անօրինական վարմունքի դեմ:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության էդիրենբի քննիչ Աբդուլ Ղանի բեյի մասին նշված է, որ ըստ էդիրենբի վիլայեթի 1335 (1919) հուլիսի 27, 30 թվագրությունը կրող տեղեկագրի բովանդակության, Քըրք Քիլիսեի և Դեմիր Քյոյի պատգամավորների ընտրության ընթացքում [Աբդուլ Ղանի բեյը] ազդել է պետական պաշտոնյաների վրա և նույնիսկ միջամտել վիլայեթի կառավարչության գործերին: Նա յուրացումներ է կատարել ազգային պաշտպանության բյուջեից և յուրացրել [բնակչությունից] հավաքված նպաստը:

էղիրնեի դատական քննիչի կողմից արձանագրված հարցաքննութեան ընթացքում Արթին (Հարություն) և Հովհաննես Ալթունյանները, Ալեքսան Սարաֆյանը, Խաչիկ Կյուրճյանը և մյուսները վկայութեան են տվել, որ հայութեան ոչնչացման նպատակը հետապնդող տեղահանութեան խնդրում Արդու Ղանի բնյը եռանդաբեր ազդեցություն է գործել բոլորի վրա: Տեղահանութեան ընթացքում նա զինված շփոթների հետ շրջագայել է ամենուր: Ոստիկանատնից դուրս բերվող հայերից բռնագրավել է նրանց փողերը: Գազազյան եղբայրների կտորեղենի խանութը 1000 լիրայով գնել է իր որդու՝ Հայրուլահի համար: Միևնույն ժամանակ հայերի լքալ գույքը շատ շնչին գումարով վաճառել է իր համախոհներին:

Հիշյալ Արդու Ղանի բնյի հարցաքննութեան տեղեկագրում նշված է, թե իբր նա գիմել է վալիին՝ հայերին տեղահանութեան շնթարկելու, մինչդեռ Ավետիսյան և Ալեքսանյան էֆենդիները իրենց տված վկայութեան մեջ հայտնել են, որ տեղահանութեան բուն նպատակը եղել է հայութեան ոչնչացումը, և Արդու Ղանի բնյը, լինելով մարդկային առաքինություններից դուրկ մի անձնավորություն, մեծ ազդեցություն է գործել տեղահանութեան խնդրում, որ նա գործարքի մեջ մտնելով տեղի առևտրականների հետ, զիղել է մեծ հարստություն: Թեև այլ վայրերում տեղահանվողներին քիչ թե շատ պայմանաժամ են տվել, էղիրնեում տեղահանվողներից դրամն ու թանկարժեք իրերը վերցնելուց և ապրուստի միջոցներից զրկելուց հետո, առանց պայմանաժամի քնել են դեպի Թերֆուր լեռը: Դատաքննութեան ընթացքում Արդու Ղանի բնյի տված ցուցմունքի համաձայն, իբր [տեղահանությունը] եղել է էղիրնեի գրավման ժամանակ [թուրքերի մոտ] առաջ եկած վրեժխնդրութեան զգացման հետևանքով: Ըստ նրա հայտնած տեղեկութեան, էղիրնեում տեղահանությունն իբր տեղի է ունեցել մի գիշերվա ընթացքում, այն էլ՝ մեկ քարավանով: Մինչդեռ էղիրնեից եկած մեր հարցումի պատասխանագրում, ասված է, որ տեղահանությունը տեղի է ունեցել երեք քարավանով, որոնք ուղարկվել են մինչև Տեր-Ջոր:

Այնպես որ, այս խնդրում ևս նրա տված կեղծ ցուցմունքը տկնրե է: Վերահիշյալ մեղադրյալներ՝ Հասան Ֆեհմի, ղոկտ. Միգհատ, Արդու Ղանի, Ավետի, ղոկտ. Բեսիմ Զուհդի, Հասան Սելահեդդին, Զեմալ, Մուհիթ, Զեվդետ և Արդու Քադիր էֆենդիների և բնյերի ամբաստանութեանը վերաբերող նյութերը ցույց են տալիս, որ նրանք շնդվել են կառավարութեան օրենքից և այդպիսով վտանգել երկրի ներքին ապահովությունը ...

Հասան Յեհմի էֆենդու, դոկտ. Միդհատ և Աբդուլ Ղանի բնյերի ամբաստանության վերաբերող նյութերը, ինչպես պարզաբանվեց վերևում, հաստատում են, որ նրանք, իրազեկ լինելով կենտրոնական կոմիտեի կատարած անօրինական գործարքներին և այն նախաձեռնողների բուն նպատակներին, նպաստել և անուղղակիորեն մասնակցել են ձուտորածի և կողոպուտի խնդրում կատարված հանցագործություններին:

Ներքին փոխառության պարտատոմսեր թողարկելիս Ալինի բնյը ևս ընդգրկվել է հանձնաժողովի կազմի մեջ: Մի շարք մարդկանց, այդ թվում Հերդեմիե, մանիսացի Հաջի Հասանին, Իսմայիլին և Սարուխան գյուղից Մեհմեդին կանչելով՝ հանձնաժողովի առաջ ծեծել են և հակառակ օրենքի՝ բռնաբարկել: Այնուհետև պարտադրել են նրանց կարողություններից բարձր ներքին փոխառության պարտատոմսեր: Այդ մասին վկայություն են տվել թե՛ լսողները, թե՛ տուժածները, իսկ նա խոստովանել է, որ ընդգրկված է եղել այդ հանձնաժողովի կազմի մեջ:

Այսպիսի անօրինական գործարքներով պատասխանատու քարտուղարները հանդգնել են կառավարության աչքի առաջ կատարելու նման արարքներ: Իսկ Ալինի բնյը, բերված գրավոր վկայությունների համաձայն, ձայների մեծամասնությամբ հանցավոր է ճանաչվում, քանի որ լինելով ազդեցիկ մարդկանցից մեկը՝ ծեծել է, ստորացրել և հակառակ օրենքի կալանավորել մարդկանց: Ինչ վերաբերում է Բեսիմ Զուհի բնյի արարքներին, ինչպես բաղահայտվեց հարցաքննության ընթացքում, Ռաֆայել Շիրինյան էֆենդիից վերցրած գորգերը ոչ թե բռնության հետևանք է, այլ՝ սովորական առևտրական գործարք, քանի որ հետապնդում այդ գորգերը վերադարձվել են տիրոջը²⁷:

Takvim-i Vekayi, 9 Ocak 1336 (1920) № 3772

**ՅՈՋՂԱԹԻ, ՏՐԱՊԻՃԱՆԻ, ԲՅՈՒՅՈՒՔ ԴԵՐԵԻ ԵՎ ԽԱՐԲԵՐԴԻ
ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

**ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԴԻՇԱՀԻ 1833 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-Ի
ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

*Նախագահ՝ գններալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա,
անդամներ՝ գններալ-մայոր Զեքի փաշա,
գններալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գններալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
գնդապետ Ռեշեֆ Ֆերդի բեյ:*

ՅՈՋՂԱԹԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱԾ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Դառաւնճուքյան ենքալկա մեղադրյալների աւուները — Յոզղաթի մուքաաարիֆի տեղակալ և Ռոզազլյանի² կայմակամ Քեմալ բեյ, Յոզղաթի ժանդարմական պետ, մայոր Քեվֆիկ բեյ:

Դ Ա Տ Ա Վ Ճ Ի Ռ

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպան-վող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Մեղադրյալները և նրանց դատապաշտպանները ջանացին ուրանալ կատարված հանցանքը և պահանջեցին ազատ արձակել: Բայց իսլամի բարձր դրույթները, օսմանյան օրենքները ընդհանուր են բոլոր հպատակների համար և պաշտպանում են նրանց կյանքն ու պատիվը, ունեցվածքը, և հասարակական իրավունքները հավատարմորեն ընդ այս բոլորի անխափան գործադրումը կատարելապես մտնում է պետության պաշտոնյաների պարտականությունների մեջ:

Մեղադրյալներ՝ Յոզղաթի մութասարրիֆի տեղակալ և Բողազլյանի կայմակամ Քեմալ բեյը, ինչպես նաև Յոզղաթի ժանդարմական պետ մայոր Քեմալիկ բեյը իրենց պաշտոնավարության ընթացքում, առանց ուշադրություն դարձնելու պաշտոնապես չադրդված հրամանների բացառությամբ, տեղահանության են ենթարկել նույնիսկ թուլակալ կանանց, անչափահաս երեխաներին՝ ոտնաձախելով նրանց անձնական իրավունքները։ Ունեցվածքն ու հրամբ կողոպտելուց հետո, ճրանց բաժանները ճամփու են գրվել կյանքի ապահովության բոլոր միջոցներից զուրկ, նույնիսկ, մի շարք ստոր մարդկանց գաղտնի հրահանգները կատարելով, ոչ միայն ուշադրություն չեն դարձրել նրանց կյանքը ապահովելու խնդրին, այլ, ընդհակառակը, ամուր կապելով բոլոր ազամարդկանց ձեռքերը՝ զրկել են նրանց ինքնապաշտպանության բոլոր հնարավորություններից։ Եվ այդպես՝ կանխամտածված կերպով առիթ են տվել, որ այդ ողբերգությունը զործադրվի։ Մեղադրյալները նույնիսկ ուշադրություն չեն դարձրել սպանությունները կանխելու իրենց վերադասի հորդուրաններին և պատասխանատու պաշտոնյաների վրա ինչ-որ պատահական մարդկանց ղեկավար նշանակելով, գաղտնաբար շարունակել են իրագործել իրենց բարբարոսային արարքները։ Նրանց միջոցով կատարված այդ կոտորածներն ու կողոպուտները, իսլամի գրույթներով էլ մեծ մեղք և հանցանք համարվելով, անհարիր են մարդկության և քաղաքակիրթ աշխարհի սկզբունքներին։

Վկաների համողիչ ցուցմունքները, բարձրաստիճան գինվորականության միջև կատարված պաշտոնական թղթակցությունների և հեռագրերի թվանդակությանը, մեղադրյալների մանրակրկիտ հարցաքննությանը, ինչպես նաև քարավաններում գտնվող կանանց ու երեխաներին իրենց ամուսիններից կանխամտածված անջատումը լիովին բացահայտում է մեղադրյալների կատարած հանցանքն ու նենգ նպատակները, թեև դատապաշտպանները և մեղադրյալները իրենց վերջին խոսքերում նշեցին, որ իրեն թե մի շարք թեթևամիտ կուսակցությունների՝ հրահանգով և Օսմանյան կայսրության մյուս կողմերում գտնվող իրենց հայրենակիցների զրգումով, հատկապես հակառակորդի կողմից գրավված վայրերում, հայերը անցել են թշնամու կողմն ու միացել ապստամբական շարժումներին⁴։ Այս բացատրությունները չեն կարող կատարված վայրագությունները արդարացնելու համար հիմք ծառայել, քրուհեռե եթե հայ ժողովրդի մի մասը երբեմն միացել է այդ շարժումներին, ապա մյուս մասը տարբեր ձևերով արտահայտել է իր հավատարմությունը [իշխանություններին]։

Այնպես որ, յուրաքանչյուր պետական պաշտոնյայի համար, անկախ իր ազգայնական զգացումներից և անձնական վրեժխնդրությունից, ստիպողական անհրաժեշտություն է գործվագործի հոր նման, առանց ցեղային և կրոնական խտրականության, պաշտպանելու իրեն ավանդված բնակչության զգացումներն ու իրավունքները:

Քեմալ բեյը իր պաշտոնական խոսքում արծաթծեց այն միտքը, թե իբր Յոզղաթում կատարված այդ արարքները բխել են վանի, էրզրումի և Բիթլիսի կողմերում մահմեդականների դեմ հայերի ցուցաբերած վատ վերաբերմունքից: Մինչդեռ, օրենքի և խղճի տեսակետից, ասլատամրական շարժման հետ ոչ մի առնչություն չունեցող Յոզղաթի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրված վրեժխնդրությունն ու անձնական ռիսկալությունն անհամատեղելի են վերոհիշյալ մտքի հետ: Փաստերը վկայում են, որ հայերին կոտորելու համար նա նույնիսկ ոտքի է հանել ոչ միայն իր տրամադրության տակ գտնվող սանջակի թուրքերին, այլև կոչ է արել բոլոր մահմեդականներին՝ ոտքի կանգնել հայ ժողովրդին իսպառ ոչնչացնելու համար:

Իր ձեռագրով գրված փաստաթղթերից մեկում, նա, անպաշտոն երեք մարդկանց վերահսկիչ նշանակելով, քարավանները առաջնորդող պաշտոնական պահապանների վրա, ստիպել է վերջիններին, որպեսզի հնազանդվեն և ենթարկվին նրանց հրամաններին: Բոլորովին կասկած չի հարուցում, որ նրանց տված հրահանգի հիման վրա էլ քարավանները ենթարկվել են կոտորածի: Այս և այլ հավաստի ապացույցները հօդս են ցնդեցնում մեղադրյալների փաստաբանների դատապաշտպանությանը վերաբերող ջանքերը:

Քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 56-րդ հոդվածի հիման վրա նրանց դատելու դատախազության պահանջարկը [դատական հանձնախմբի] կողմից հավանության չարժանացավ: Հանձնաժողովը միաձայն որոշեց մեղադրյալներին դատապարտելու քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածով:

Պատժի չափը քննարկության նյութ դառնալուց հետո որոշվեց, ըստ կատարված հանցագործության երկուսին էլ առանձին-առանձին դատել 45-րդ հոդվածի հիման վրա հանցագործության անմիջական մասնակցություն ունենալու մեղադրանքով:

Քեմալ բեյը տվյալ սանջակի ամենաբարձր պաշտոնատար անձը լինելով, ինքն է կազմակերպել [Յոզղաթի հայության] կոտորածն ու ունեցվածքի կողոպուտը և հանդիսանում է գլխավոր հանցագործը, քանի որ ինքն է նշանակել մի շարք անպաշտոն մարզիկանց, որպեսզի

ուղեկցեն քարավանները և մինեուն ժամանակ ստիպել է քարավանի պաշտոնական առաջնորդ Շյուքրի շավուշին, որ նա հնազանդվի և կատարի նրանց հրամանները:

Առկա հանցանշանների համաձայն, վերոհիշյալ Քեվֆիկ բեյը կոտորածի և կողոպուտի իրականացման խնդրում անուղղակի մասնակցությու՜ն ունենալու համար դատապարտվեց 45-րդ հոդվածով, իսկ գլխավոր հանցագործ Մեմալ բեյը՝ կայսերական ռազմական քրեական օրենսգրքի 171-րդ և կայսերական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածների հիման վրա:

Այսպիսով, [դատարանը] միաձայն վճիռ կայացրեց, որ Քեմալ բեյը⁵ դատապարտվում է մահվան՝ ըստ 171-րդ հոդվածի, ուր ասված է. «Եթե մի խումբ մարդիկ կանխամտածված ճնշում բանեցնելով, զինված կամ անզեն, խորտակելով դոներն ու ցանկապատները՝ կողոպտեն և կամ փչացնեն պարենամթերքը, վաճառքի ապրանքները...դատապարտվում են մահվան», ինչպես նաև կայսերական քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածով, ուր ասված է. «Կանխամտածված սպանություն կատարողները, կամ իրենց մերձավոր ազգականներին, լինի հայր կամ պապ, մայր կամ տատ, առանց կանխամտածվածության սպանողները մահվան են դատապարտվում»: Իսկ Քեվֆիկ բեյը դատապարտվում է 15 տարվա տաժանակիր աքսորի, վերոհիշյալ 45-րդ հոդվածի երկրորդ մասի հիման վրա, ուր ասված է. «Եթե գլխավոր հանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր աքսոր է սահմանվում, ապա նրա մեղսակիցներին՝ 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակավոր բանտարկությու՜ն»:

6 սեչեբ 1337 թ.

(1919 թ. ապրիլի 8)

Նազըմ, Զեքի, Մուստաֆա, Ալի: ...ղըմ. Ռեչեբ Ֆերդի

Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրող
հանձնախմբի պետ՝ Աբիդին Դավեր

Takvim-i

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազրմ փաշա,
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զերի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազրմ փաշա,
գեղապետ Ռեշեթ Ֆերդի բեյ:

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱՄԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իստի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Տրապիզոնի հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի բեյ, Տրապիզոնի ոստիկանապետ Նուրի բեյ, Տրապիզոնի [գաղտնի] գործակալության տեսուչ Մուստաֆա էֆենդի, Տրապիզոնի ժանդարմի քննական տեսուչի օգնական՝ կայմակամ Թալաթ բեյ, Տրապիզոնի հյուրանոցի տնօրեն Նիադի էֆենդի, Տրապիզոնի առողջապահության տեսուչ Ալի Սալիբ բեյ:

Հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների անունները — Տրապիզոնի վալի Զեմալ Ազմի բեյ, [կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նալիլ բեյ]:

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Մեղադրյալները և նրանց դատապաշտպանները չանացին ուրանալ կատարված հանցանքը և պահանջեցին ազատ արձակել: Բայց իսլամի բարձր դրույթները, օսմանյան օրենքները ընդհանուր են բոլոր հպատակների համար և պաշտպանում են նրանց կյանքն ու պատիվը, ունեցվածքը և հասարակական իրավունքները հավասարապես: Եվ այս բոլորի անխափան գործադրումը կատարելապես մտնում է պետության պաշտոնյաների պարտականությունների մեջ:

Մեղադրյալներ՝ Տրապիզոնի նախկին վալի Զեմալ Ազմի բեյը, ինչպես նաև «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նալիլ բեյը սերտորեն համագործակցել են ստացված գաղտնի հրամանագրերը իրականացնելու գործում: Արտաքուստ նրանք իբրեւ թե գործել են տեղահանության օրենքի հիման վրա, մինչդեռ այդ գաղտնի հրահանգների համառոտ իրականա-

ցումը համարձակություն է տվել նրանց՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել հայերին կոտորելու և բնաջնջելու:

Մի շարք հանցագործ, անառակ մարդկանցից և նույն մակարդակի մի քանի ժանդարմներից նրանց կազմած հրոսակախմբերը իբրև թև ուղեկցելու էին տեղահանված հայերի քարավանները: Մինչդեռ շտապ տեղահանություն ենթարկված և պաշտպանության միջոցներից զուրկ հայերի քարավանները քաղաքից հեռացվելուց հետո, ամայի վայրերում տղամարդկանց առանձնացրել են կանանցից և վերոհիշյալ հանցագործներից կազմված շեքների հրոսակախմբերը հարձակվելով՝ կողոպտել են նրանց իրերը և այնուհետև աներևակայելի դաժանությամբ սպանել և բնաջնջել բոլորին: Իսկ խեղճ կանանց մի այլ վայր տանելով՝ հափշտակել են նրանց զարդեղեններն ու շորերը և ենթարկել բռնաբարության: Այնուհետև ամիսներով ճանապարհներին քաղ զաւուց հետո, շատերը մահացել են՝ բուրբուխի հյուծված, տառապալի ուղևորությունից, սովից և ծարավից: Իսկ [ողջ]մեացածներին էրզինչանի ճանապարհով ուղարկել են հեռավոր վայրեր:

Տրապիզոնում մեացած կանանց ու երեխաների մի մասին իբրև թև պաշտպանելու պատրվակով տեղավորել են հիվանդանոցներում և դերվիշների տներում³: Այնուհետև, ծովային ճանապարհով այլ վայրեր տեղափոխելու նպատակով, խմբերով նստեցրել են նավերը և տևադաշտից հեռու ծովի խորքերը տանելով՝ գցել են ջուրը և խեղդելով ոչնչացրել բոլորին: Այս դատավարության վերջին նիստում պարզվեց և մենք բոլորս համոզված ենք, որ կոտորածն ու կոլոպուտը մտահղացված է եղել ոչ թե Տրապիզոնում, այլ նրա սահմաններից դուրս, այն էլ կանոնավոր ու խիստ կազմակերպված:

Վերոհիշյալ մեղադրյալներից հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի էֆենդին, վաղեմի ծանոթ լինելով վալի Զեմալ Ազմի բեյին, սերտ համագործակցել է նրա հետ, կատարել նրա հրամանները և նպաստել վալիի կատարած շարագործություններին և այդ ողբերգական արարքների իրականացմանը: Իսկ վալի Զեմալ Աղաբեյ բեյը օգտագործել է նրան, նկատի ունենալով, որ նա սերտորեն առնչվում ունի լքյալ գույթի, գահաբեղենների, ռազմական արտակարգ հարկային պաշտոնյաների, ռազմական շինությունների, կապի հանձնաժողովների, զինվորական, հեռախոսային և անձնագրերի ստուգման տեսչությունների, ինչպես նաև «Կարմիր մահիկ» հիվանդանոցի և «Կանանց ընկերության» հետ:

Մեհմեդ Ալի բեյի թույլտվությամբ հայ կանանց և աղջիկներին իբրև թև պաշտպարման» քողի տակ հապճեպորեն հավաքել են մոտ-

դասիրական նպատակներով կառուցված հիմնականում, գերվիշների տներում և այնուհետև հայրենասիրական գործ կատարած լինելու պատրվակով, որպես աղախին և կին օգտագործելու նպատակով բաժանել տարրեր մարդկանց տները: Ընկալաբան, նրա մեղքով շատերը կուսապղծվել և ենթարկվել են այլևայլ բռնությունների: Այդ դժբախտներին տվյալ վայրերում հազճեպորեն հավաքելու և կարճ ժամանակամիջոցում քաղաքից դուրս հանելու, կուսապղծելու և այլ բռնությունների ենթարկելու մասին գոյություն ունեն հավաստի վկայություններ: Նույնիսկ իրենից ստորադաս հարկային տեսչության քննիչը բաղմիցս գրավոր և բանավոր ղգուշացրել է, որ իր պաշտոնի հետ առնչություն չունեցող այդ ստոր գործերի մեջ խառնվելը կարող է ունենալ խիստ վտանգավոր հետևանքներ: Իսկ նա (Մեհմեդ Ալի էֆենդին) բոլորովին կարևորություն չտալով դրան, զիտակցաբար շարունակել է օժանդակել հիշյալ Զեմալ Ազմի բեյի քաղաքի ներսում կատարած անմարդկային, դաժանաբարո բոլոր հանցագործություններին:

Ոստիկանապետ Նուրի էֆենդին, որը այլ պաշտոնատար անձնավորությունների հետ նշանակվել է հետևելու քաղաքի կարգուկանոնին, միևնույն ժամանակ ընդգրկված է եղել տեղահանության կազմակերպման, գաղտնի ոստիկանության և գոհարեղենների պահպանության հանձնաժողովների մեջ: Նրան է հանձնարարվել հավաքելու, գրանցելու տեղահանված հայերի լքյալ գույքը: Մինչդեռ նա ոչ մի գործնական միջոց չի ձեռնարկել լքյալ գույքի պահպանման հարցում: Ավելին, նրա թույլտվությամբ հայերի լքյալ գույքի պահպանվորումը կատարվել է անվտանգ չի մարդկանց միջոցով, անկազմակերպ և առանց «դաֆթար» կազմելու: Այսպիսով, նրա մեղավորությամբ լքյալ գույքը հափշտակվելով մատնվել է կատարյալ կորստի:

Չնայած որ նա այդ ապրանքների գողության մեջ մեղադրվող մի քանի պաշտոնատար անձնավորությունների ուղարկել է ռազմական առյուծի հետաքննությանը, այնուհանդերձ ո՛չ մի պաշտոնական կամ անպաշտոն միջոց չի ձեռնարկել Զեմալ Ազմի բեյի և նրա պաշտոնակատարների արարքները սանձահարելու, ինչպես նաև սաստիելու այն ոստիկաններին և ժանդարմներին, որոնք օգտվելով գիշերային պարետային ժամից», ղբաղվել են թալանով և հափշտակությամբ: Նա նույնիսկ ականատես լինելով այդ ողբերգական տեսարանին՝ ոչ մի արգելք չի հարուցել, երբ ժանդարմները և ոստիկանները քաղաքում մնացած կանանց և երեխաներին խեղդելու նպատակով նաև բարձրացնելով՝ տարել են ծովի խորքերը:

Հստ նրա տված ցուցմունքի, իբրև թե խորապես ազդվելով իր ներկայությամբ կատարված մի շարք գնալքերից, բաշվել է իր սենյակը և այն աստիճան հուզմունք ապրել, որ նույնիսկ չի կարողացել միառժամանակ դուրս գալ փողոցը։ Այդ թուրրով հանդերձ, նա աչք է փակել վալիի կատարած արարքներին և նույնիսկ քաջությամբ չի ունեցել կամովին հեռանալու և պաշտոնը զիջելու մեկ ուրիշին, որը գուցե կարողանար կանխել այդ հանցագործությունները։

[Գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա բեյը, միառժամանակ զինվորական լինելով, կարողացել է վաղուց ի վեր շահել Զեմալ Ազմի բեյի համակրանքը և սերտ հաքարեություն հաստատել նրա հետ։ Օգտվելով այդ մտերմությունից, Մուստաֆա բեյը ձեռք է բերել զինվորական շատ կարևոր պաշտոններ, ինչպիսիք են նավահանգիստային և առևտրական զինվորական տեսչությունները։ Մուստաֆա բեյը հարողացել է նաև իր պաշտոնավարությունը երկարաձգել շնորհիվ Զեմալ Ազմի բեյին ենթակա զինվորական հրամանատարների աջակցության և կենտրոնական կառավարության նվաճավորության։ Հայերից հափշտակված գույքի տեղափոխության ընթացքում նա, շարաշահելով իր պաշտոնը, զինվորական փոխադրական միջոցները առամադրել է վալիին և նրա պաշտոնակատարներին։

Նրան պաշտպանելու միտումով վկայություն տվողները նշեցին, որ նա լավ հաքարեություն մեջ գտնվելով վալիի հետ, իբր կարողացել է մի շարք հայերի աղատել տեղահանությունից։ Հինելով քաղաքի մեծահարուստներից մեկը, իր անձնական շահի համար չի զոհաբերել իր պատիվը։ Նույնիսկ վալի Զեմալ Ազմի բեյի ազգահերանը փակելու համար, իրեն հանձնված գանձարկղի զարդեղենն ու դրամը առանց հաշվարկի տրամադրել է նրան և նյութական վնաս կրել։

Նուրի բեյի, Մեհմեդ Ալիի և գործակալ Մուստաֆա էֆենդիի օգտին տրված այդ վկայությունները, ինչպես նաև նրանց դատապաշտպանների կողմից առաջ քաշված պարզաբանումները, իրականության հետ ո՛չ մի առնչություն չունեն և բոլորովին անհիմն են։

Այսպիսով, [առգմական ատյանը] միաձայն որոշում կայացրեց, որ ոստիկանապետ Նուրի էֆենդին, [գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա բեյը, իրենց պաշտոնավարության ընթացքում կատարած շարադահումների համար հանցավոր են ճանաչվում։ Վալի Զեմալ Ազմի բեյը, [կուռակցության] պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյը, [հարկային տեսուչ] Մեհմեդ Ալի էֆենդին մեղադրվեցին կաշաբեղական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածով։

Տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո [առյալներ] Ջեմալ Աղմի և Նայիլ բեյերին հանաչեց որպես հանցագործության անմիջական մասնակից և պատժի շտափ սահմանեց վերոհիշյալ 45-րդ հոդվածի առաջին մասը, ուր ասված է.

«Մի խումբ անձնավորություններ մի ոճրագործություն կամ հանցանք խմբովին կատարելու դեպքում, կամ մի խումբ անձնավորություններ թազմաթիվ առարքներից կազմված մի ոճրագործություն կամ հանցանք գործելիս, ոճրագործության ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրը այդ առարքներից որևէ մեկը կամ մի քանիսը կատարելու դեպքում նույնպես գործակից են համարվում և պատմվում են ուղղակի հանցանք կատարողի նման»:

Ծեհմեդ Ալի էֆենդին, հանցագործությանը անուղղակի կերպով մասնակցություն ունենալու համար մեղադրվում է վերոհիշյալ հոդվածի երրորդ մասով, ուր ասված է.

«Որևէ հանցագործության կամ ոճրագործության իրականացմանը ինչ-որ ձևով օժանդակողները, այսինքն՝ սպառնալիքով կամ խարդավանքով գործարքի մեջ մտնել, դրամ կամ նվեր տալ, պաշտոնը շտաշահելով ազդեցություն բանեցնել. զենք, այլևայլ գործիքներ կամ միջոցներ հայթհայթելով նախապատրաստական գործունեություն ծավալել, ինչ-որ ձևով հանցագործությանը նպաստել, դատապարտվում են այդ հանցագործությանը կամ ոճրագործությանը անուղղակի մասնակցություն ունենալու մեղադրանքով»:

Ջեմալ Աղմի և Նայիլ բեյերը դատապարտվում են կայսերական զինվորական քրեական օրենսգրքի 171-րդ և քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածներով: Հիշյալ 171-րդ հոդվածում ասված է.

«Եթե մի խումբ մարդիկ, կանխամտածված ճշում բանեցնելով, զինված կամ անզեն՝ խորտակելով դռներն ու ցանկապատերը կողոպտեն կամ փչացնեն պարենամթերքը, վաճառքի ապրանքները ... դատապարտվում են մահվան»:

170-րդ հոդվածում ասված է.

«Կանխամտածված սպանություն կատարողները կամ իրենց մերձավոր ազգականներին, լինի հայր կամ պապ, մայր կամ տատ, առանց կանխամտածվածության սպանողները մահվան են դատապարտվում»:

Այս հոդվածների հիման վրա վերոհիշյալ Ջեմալ Աղմի⁹ և Նայիլ¹⁰ բեյերը դատապարտվում են մահվան, իրենց ունեցվածքի բոնագրա-վումով:

Մեհմեդ Ալին վերոհիշյալ քաղաքացիական թրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի ստորև բերված երկրորդ մասի հիման վրա դատապարտվում է 10 տարվա բանտարկության:

«Մի ոճրագործության կամ հանցագործության անուղղակի մասնակցություն ունեցած անձնավորությունները, օրենքի շրացահայտված մասերում, պատժի են ենթարկվում հետևյալ կերպ. եթե զլխավոր հանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր արսոր է սահմանվում, ապա մեղսակիցներին 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակավոր բանտարկություն»:

[Գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա էֆենդին, ոստիկանապետ Նուրի բեյը ստորև բերված քաղաքացիական թրեական օրենսգրքի 172-րդ հոդվածի հիման վրա, դատապարտվում են մեկական տարվա բանտարկության և երկուական տարի ժամկետով պաշտոնազրկման:

«Օրենսգրքում լուսարանված հոդվածներից բացի, ինչ ձևով էլ պատահած լինի, պաշտոնը շարաշահող անձնավորությունը իր պաշտոնավարության առօրինակի համաձայն դատապարտվում է (...)»¹¹ մինչև երեք տարի բանտարկության: Եթե մեղմացնող հանգամանքներ չլինեն, 15-ից (...)»¹² ոչ պակաս ժամկետով բանտարկություն է հասնում, կամ էլ 5-ից մինչև 100 լիրա տուգանք: Բոլոր դեպքերում տևապես կամ առժամյա պաշտոնազրկումը պարտադիր է:

Պաշտոնական (....lik)¹³-ից հայտնված է, որ մեղադրյալ Նիսպի էֆենդին ժողից հայտնաբերված ինքնաշարժ տորպեդները հավաքելու և տեղափոխելու նպատակով երկու անգամ մոտորային նավով մեկնել է Ստամբուլ, որտեղ նավը վերանորոգելու համար որոշ ժամանակ մընացել է այնտեղ: Այնուհետև նրա Տրապիզոն վերադարձը չի համընկնում հայերի տեղահանության տարեթվի հետ: Նրա առնչությունը տեղահանության, կոտորածի և լքյալ գույքի հափշտակման հետ բավարար ապացույցներով չի հաստատվում: Միայն պարզվում է, որ Զեմալ Ադամի բեյի կարգադրությամբ լքյալ գույքի մի մասը աճուրդով և էժան գնով ծախսելու համար հանձնվել է հիշյալին: Այս վաճառքը և էժան գնով ծախսելու պարագան զուգադիպել է պատերազմի ամենավտանգավոր ժամանակամիջոցին, այսինքն՝ ոմրակոծության շրջանին: Բացի այդ, Զեմալ Ադամի բեյի կարգադրությամբ այդ ինքնաշարժ տորպեդների տեղափոխման խնդիրը ընդհատել է վերոհիշյալ վաճառքի աշխատանքները: Փաստեր չկան նաև, որ նա կաշառք կամ շահույթ ձեռք բերելու նպատակով գործարքի մեջ մտած լինի որևէ մեկի հետ: Քրեական օրենս-

գրքում չկա նաև մի հոդված, որը դատապարտեր աճուրդի հետ կապված նրա գործունեությունը՝ Հետևաբար՝ նա պատասխանատվությունից զուրս է մնում, քանի որ չի մասնակցել կոտորածին, կողոպուտին և ընդհանրապես տեղի ունեցած այլ հանցագործություններին:

Կատարված հանցագործություններին չի մասնակցել նաև կայմակամ Թալաթ րեյսը՝ Դատարանում տրված մի շարք վկայությունների համաձայն, «սովորութային հարկերի»¹⁴ հավաքման հանձնախմբում իր պարտականությունները կատարել է առանց շարաշահումների:

Այսպիսով, [կայմակամ] Թալաթ և Նիզադի րեյսերը վերոհիշյալ հանցագործությունների հետ առնչություն չունենալու պատճառով, քանտից ազատ են արձակվում: Մեղադրյալ՝ առողջապահության տեսուչ Ալի Սույիբ րեյսի նկատմամբ որոշակի հանցանշան չլինելու պատճառով՝ դատաքննությունը կարճվում է:

[Ռազմական ատյանի] միաձայն որոշումը հրապարակվեց թուրքի ներկայությամբ, իսկ Զեմալ Ազմի և Նայիլ րեյսերի նկատմամբ՝ հռապ կարգով:

1919 թ. մայիսի 22

Նազըմ, Զեքի, Մուստաֆա, Ալի Նազըմ, Ռեշեք Ֆերդի
Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրական

հանձնախմբի պետ՝ Աբդիլե Դավեր:

Takvim-i Vekayi, 22 Mayıs 1235 (1919) № 3616

ԿՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԴԻՇԱԼԻ 1385 թ. (1919) ԻՄԱՐՏԻ 8-ի
ՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՎԱՍԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹⁵

Նախագահ՝ զենեքալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա:

անդամներ՝ զենեքալ-մայոր Զեքի փաշա,

զենեքալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

զենեքալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,

զեղապետ Ռեշեք Ֆերդի րեյս:

ԲՅՈՒՑՈՒԹ ԴԵՐԵԻՑ ՏԵՂԱՆՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իստի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների աճուցները — Թյուլուք Դեռեի նախկին ոստիկանապետ Քերիմ րեյ, Բյույուք Դերեի մուխտար Զեպալ էֆենդի, Բյույուք Դերեի երևելի մարդկանցից սալոնիկցի Աբֆիլ Հեֆլը րեյ, Բյույուք Դերեի քնակիչ՝ Հաֆլը Մահմուդ էֆենդի:

Աույն գատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին նաև բոլոր գատական փաստաթղթերը:

Մեղադրյալներ՝ Բյույուք Դերեի նախկին ոստիկանապետ Արդուլ Փերիմ բեյը, սալոնիկցի Ռեֆիկ բեյը, Ռիզալի Զեյալ և Հաֆեզ Մահմուդ էֆենդիները նշված շրջանի ոչ մահմեդական բնակչության տեղահանության համար կառավարության կողմից նշանակված որոշակի պայմանաժամը թաքցնելով, իրենց անձեական շահը և նենգ մտադրությունները իրականացնելու միտումով՝ տեղահանվողներին հատկացրել են շատ կարճ ժամանակամիջոց: Այդպիսով, տեղահանվողները ստիպված են եղել իրենց ունեցվածքը, կահկարասին թողնել և հեռանալ: Այնուհետև նրանց լքյալ գույքը կողոպտել են, իսկ թաքցրած ապրանքները հայտնաբերել հատուկ գործիքներով և յուրացրել:

Վերոհիշյալ մեղադրյալներից Արդուլ Փերիմ և Ռեֆիկ բեյերը, մարդկային խղճմտանքի նշույլն անգամ չունենալով, կողոպուտի և հափշտակության են ենթարկել տեղահանվողների լքյալ գույքը: Նույնիսկ յուրացնելու ագահությանը տարված, եռանդազին ջանքեր են գործադրել հայտնաբերելու համար թաքցված ապրանքները:

Հիշյալ մեղադրյալներից Արդուլ Փերիմ բեյը իր պաշտոնավարության ընթացքում պարտավոր էր հետևել իսլամի վսեմ դրույթներին, օսմանյան օրենքներին, և առանց խտրականության պաշտպանել բոլորի կյանքը ու պատիվը, ունեցվածքն ու հասարակական իրավունքները, բայց պատերազմական դրության և զինվորական տեսանկյունից անհրաժեշտ համարվող տեղահանության գործում ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել ապահովելու շարժական և անշարժ գույքը: Իր պաշտոնավարության ընթացքում հանդես է բերել կատարյալ անփութություն, անտարբերություն և, մեծ վնաս հասցնելով, կորստի է մատնել տեղահանվողների շարժական և անշարժ գույքը:

Ինչ վերաբերում է Ռեֆիկ բեյին, նա կառավարության կողմից երբևէ արտոնություն կամ իրավունք չի ունեցել խառնվելու տեղահանության գործին, սակայն բարձր խափի մարդկանց հետ սերտ շփում ունենալով, կատարել է քաղաքացիական պաշտոնատար անձնավորությունների և ռալայական անձնակազմի իրավասություններին վերաբերող մի շարք առաջադրանքներ: Այսպիսով, ականատեսների վկայությունները, ինչպես նաև դատաքննության նյութերը լիովին հաստատեցին նրա կող-

միջ թույլ տրված մարդկային ամենատարրական իրավունքների ռեա-
կարման փաստերը: Այնպես որ, դատախազութային կողմից հիշյալին
ազատ արձակելու փաստարկը, ինչպես նաև դատապաշտպանների ներ-
դրած ջանքերը համոզիչ չեն և չեն կարող ընդունելի համարվել: Հիմն
բացահայտվեց, որ Արգուլ Քերիմ բեյը շարաշահել է իր պաշտոնը, իսկ
Ռեֆիկ բեյը առանց արտոնություն և իրավունքի խառնվել է պաշտո-
նատար անձնավորությունների գործերին, և, կատարելով մի շարք գոր-
ծարքներ, դարձել է մեղսակիցների մեղսակիցը:

Արգուլ Քերիմ բեյի հանցանքը առնչվում է կայսերական քաղա-
քացիական քրեական օրենսգրքի 102, իսկ Ռեֆիկ բեյին՝ նույն օրենս-
գրքի 130-րդ հոդվածների հետ: Այդ հոդվածներում ասված է.

«Պետական պաշտոնյաներից որևէ մեկը իր պարտականություննե-
րը կատարելու ընթացքում, եթե առանց էական պատճառի անփութու-
թյուն և անտարբերություն ցուցաբերի և կամ առանց էական պատճառի
չկատարի օրենքի ուժից բխած իր վերադասի հրամանը, ապա իր պաշ-
տոնի աստիճանի համեմատ պատժի է ենթարկվում երեքից մինչև 100
լիրա տա: զանգույ, եթե անփութության և անտարբերության հետևանքով
և կամ օրենքի ուժից բխած վերադասի հրամանը չկատարելու դեպքում
վնաս հասցվի պետության շահերին, ապա պաշտոնի աստիճանի հա-
մեմատ կալանքի է վերցվում (...)» մեկ շարաքից մինչև երեք տարի
ժամկետով և ժամանակավորապես կամ մշտապես զրկվում է իր ըզ-
րադեցրած պաշտոնից: Կատարված այդ արարքների ընթացքում, եթե
որևէ մեկին անձնական վնաս հասցվի, ապա մեղադրյալը տուժի է
ենթարկվում այլ պատժամիջոցներով»:

«Պետության կողմից արտոնություն իրավունք չունեցող որևէ
մեկը ինքնուրույնաբար քաղաքացիական պաշտոնատեղիների և զինվորա-
կանության հետ պործարքի մեջ մտնելու և կամ նրանց գործերին միջա-
մտելու դեպքում բանտային պատժի է ենթարկվում երեք ամսից ոչ
պակաս ժամկետով»:

Այս հոդվածներից բխած օրենքի ուժի համաձայն, Արգուլ Քերիմ
բեյը, կալանքի տալի վերցվելու օրվանից 1919 թ. (փետրվարի 13), պա-
տիժ է կրելու մեկ տարի բանտարկության ժամկետով և մեկ տարի էլ
զրկվելու է իր պաշտոնից:

Ինչ վերաբերում է Ռեֆիկ բեյին, դատաքննության ժամանակի բա-
ցահայտվեց, որ ինքը ձկնարուծարան ունենալու անհրաժեշտությունը չի
ունենում, սակայն թարմ ձուկ ուտելու համար, իբր վարձակալել է Արկո
և Օմեյր էֆենդիներին պատկանող ձկնարուծարանը: Մինչդեռ իրական-

Նում այդ ձկնաբուծարանի համաձայնագիրը ակամայից դարձել է իր առեւտրով Այնուհետև, դրանով էլ շրավարարվելով, 35 լիրա վարձակալության արժեքի դիմաց, տիրացել է ամբողջ ձկնաբուծարանին, որի արժեքը ուղեւորներով և այլ եկամուտներով կազմել է մոտ 1800 լիրա։ Այս ժանրացուցիչ հանցանքը նկատի առնելով՝ Ռեֆիկ բեյը նույնպես կալանքի վերցվելու օրվանից (1919 թ. ապրիլի 22) ձայների մեծամասնությամբ դատապարտվեց երկու տարի ժամկետով բանտարկության։

Զելալ և Հաֆրը Մահմուդ էֆենդիներին վերաբերող ամբաստանությունը օրինականապես չապացուցվեց, ուստի ձայների մեծամասնությամբ որոշվեց նրանց ազատ արձակել։

Ըստ օրինականության, դատաքննության են ենթարկվելու նաև այն առեւտրի, որոնք օժանդակել են վերոհիշյալ հանցավոր գործարքներին։

Դատավճիռը ընթերցվեց բոլորի ներկայությամբ։

1919 թ. մայիսի 24

Նազըմ, Զեքի, Ալի Նազըմ, Մուստաֆա¹⁵, Ռեյեք Ֆերդի

Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրող

Հաճախմբի պետ Աբդիլ Ղալբի

Takvim-i Vekayi.

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԵՋԻՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹⁶

Նախագահ՝ գեներալ-մայոր Էսադ փաշա.

անդամներ՝ գեներալ-մայոր Իհսան փաշա,

գեներալ-մայոր Մուստաֆա Փերիմի փաշա,

գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաքքը փաշա,

գեղապետ Սուլեյման Շաքիր բեյ.

ԽԱՐԲԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱՅԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հեռակա կորգով դատի տրված մեղադրյալների անունները — «Միուլթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, «Բեշքիլաթ»-ը մահուսեռ-ի նախագահ ղոկտ. Բեհաէդդին Շաքիր, «Միուլթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության Խարբերդի գլխավոր անդամ Զարտուղար Ռեսնեյի Նազըմ բեյ։

Դատի տրված ներկա զեմվոզ մեղադրյալների անունները — Դեր-թիմի նախկին պատգամավոր Հաջի Բալուս-զադե Մեհմեդ Նուրի բեյ, Խարբերդի հանրակրթական նախկին տեսուչ Ֆերիդ Լեյլի

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպան-վող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին բոլոր դատական փաստաթղթերը, Կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ մեղադրյալ դոկտ. Բեհաէդդին Շաքիր բեյը, որպես «Հատուկ կազմակերպության» նախագահ, Ստամբուլից դուրս գալով, սկսել է շրջագայել Տրապիզոնի, Էրզրումի և այլ վիլայեթներում: Մինչև սույն ժամանակ բանտերից դուրս բերված ռեազորոններից և այլ հանցագործներից կազմված հրոսակախմբերի զուխն անցնելով տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում կոտորել է տեղահանված հայերին և նրանց ունեցվածքը ենթարկել կոդուպուտի: Նա իր նեղ ծրագրերը իրագործելու համար, այն վայրերը, ուր տեղի ունեցան այդ ողբերգական դեպքերը, ուղարկում էր նաև անտեղյակ և դուրահավատ այնպիսի մարդկանց, որոնք միանում էին վերոհիշյալ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին՝ ակամա ատելությամբ և կամ շահույթ ստանալու մոլի ցանկությամբ համակված: Իր պարտականությունները կատարելու ընթացքում հաճախ բանավոր կարգադրություններ և երբեմն էլ ծածկագիր գաղտնի հրահանգներ է ուղարկել [այս ու այն կողմ] և «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հրոսակախմբերին օգտագործել է իր անմիջական հրամանատարության ներքո՝ հայերին կոտորելու և քնաշնչելու նպատակով: Հիշյալ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության խորհրդի պատասխանատու քարտուղար, այժմ փախուստի մեջ գտնվող մեղադրյալ Ռեսնելի Նազմ բեյին խորհրդի վալի Սարիթ բեյի միջոցով Էրզրումից ուղարկած 1915 մայիսի 4-ի թվագրությամբ կրող ծածկագիր հեռագրով հարցնում է.

«Մեզ պարզորոշ տեղեկացրեք, այդտեղից ուղարկվող հայերին զրտում եք, թե՞ ոչ: Վտանգավոր մարդկանց, որոնց վտարումն ու արսորումն եք հայտնել, ոչնչացնում ե՞ք, թե՞ ճամփու եք դնում»:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կնիքը կրող թղթապանակի փաստաթղթերի մեջ գտնվող ծածկագիր հեռագրերից մեկում Էրզրումի վալի Մյունիր բեյը հայտնում է.

«Քրդիի ճանապարհով Էրզրումից ուղարկված հարուստ հայերի քարավանները, հարձակման ենթարկվելով Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կազմած հրոսակախմբերի և դերսիմցիների կողմից, կոտորվել են, իսկ նրանց ունեցվածքը՝ կոդուպուտվել»:

Կաստամոնուի նախկին վալի Ռեշիդ փաշան հայտնում է, որ ինքը հիշյալ Բեհաէդդին Շաքիր բեյից ծածկագիր հեռագիր է ստացել տե-

դահանության մասին: Իսկ Վեհիբ փաշան²⁰ հայտնում է, որ «Հայերի կոտորածն ու բնաջնջումը, ինչպես նաև ունեցվածքի հափշտակումն ու կողոպուտը նախապես վճռվել էր «Միություն և առաջադիմություն» փուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որ երրորդ բանակի շրջակայքում արնախում²¹ հրոսակախմբերի կազմակերպողն ու ղեկավարողը Բեհաէդդին Շաքիր բեյն է»:

Անթալիայի նախկին մութասարրիֆ Սարուր Սամի բեյը հայտնում է, որ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը էրզրումից ուղարկած ծածկագիր հեռագրով հետևյալ հարցումն է արել:

«Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքրի, Սիվասի, Տրապիզոնի շրջաններում ոչ մի հայ չի մնացել, բոլորը արտաքսվել են Մոսուլի և [Տեք]-Ջորի կողմերը, իսկ դուք ի՞նչ եք անում Անթալիայում»²²:

Ռազմական աստյանի արձանագրություններում հավաստի փաստարկներով բերված մի շարք վկայություններում ևս հաստատվում են վերոհիշյալ ողբերգական իրադարձությունների ընթացքում Բեհաէդդին Շաքիր բեյի և նրա համախոհների համատեղ կատարած հանցագործությունները:

Ինչ վերաբերում է փախուստի մեջ գտնվող մեղադրյալ Ռեսնելի նազըմ բեյին, ռազմական աստյանի ևրեք անդամները նրան ևս մեղսակից ճանաչեցին վերոհիշյալ ողբերգությունների մեջ, բանի որ տեղահանության ընթացքում նա սերտորեն համագործակցել է Բեհաէդդին Շաքիր բեյի հետ: Դա ապացուցվում է նազըմ բեյին ուղղված 1915 մայիսի 4-ի թվագրությամբ վերոհիշյալ հեռագրի բովանդակությամբ, ինչպես նաև Խարբերդի վալի Սաբիթ բեյի, [կուսակցության] կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շուքրի բեյի և այլ վկաների կատարած հայտարարություններից: Ուշագրավ փաստարկ է նաև այն հանգամանքը, որ դատական հետաքննության նախօրեին նա թաքնվեց և ց'այսօր գտնվում է փախուստի մեջ:

Բացի այդ, փաստաթղթերի մեջ գտնվող մյուս թղթակցությունների բովանդակությունից ևս հասկացվում է, որ նա մասնակցություն է ունեցել հիշյալ ողբերգություններին:

Օրենքի տեսանկյունով, հիշյալ հանցագործության ընթացքում նազըմ բեյը իսկական մեղսակիցների նման որոշակի հանցանշան չի թողել, բայց Բեհաէդդին Շաքիր բեյի հետ նրա ունեցած թղթակցությունները և վկաների ցուցմունքները հաստատում են, որ նա անուղղակի ծասնակցություն է ունեցել տվյալ հանցագործությանը, քանի որ նա գիտակցորեն օժանդակել է այդ ողբերգության մեղսակիցներին:

Այսպիսի իրավիճակում, օրենքի պահանջներից ելնելով՝ ձայների մեծամասնությամբ որոշում կայացվեց, որ Նազըմ բեյը ենթակա է դատապարտման՝ հանցագործությանը անուղղակիորեն մասնակցութուն ունենալու ամբաստանությամբ։ Վերոհիշյալների կատարած հանցագործության պատժի չափը որոշվեց հետևյալ կերպ։ Քրեական օրենսգրքի 181-րդ հոդվածի թելադրանքով, 170-րդ հոդվածի հիման վրա Բեհաէդդին Շաքիր²³ բեյը դատապարտվեց մահվան, իսկ Ռեսնելի Նազըմ բեյը նույն օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի երկրորդ մասով՝ 15 տարվա տաժանակիր աքսորի։ Բռնագրավված ունեցվածքը տնօրինվելու է ըստ օրենքի։ Նազըմ բեյը զրկվում է նաև քաղաքացիական իրավունքից։

Մյուս մեղադրյալներն են Դերսիմի նախկին պատգամավոր Մեհմեդ Նուրի բեյը և հարբերդի նախկին հանրակրթական տեսուչ՝ Ֆերիդ բեյը։ Տրված վկայության համաձայն Մեհմեդ Նուրի բեյի ազարակի շրջակայքում գտնվող Հոլովենկ գյուղի հայությունը նույնպես ենթարկվել է տեղահանության և կոտորվել։ Հայերին գյուղից տեղահանելու ընթացքում [Մեհմեդ Նուրի բեյը] ժանդարմների ներկայությամբ ասել է. «Ձեր թուրքին ուղարկելու եմ Կեմիկի գյուղը, իսկ այստեղ ցանելու եմ գարի»։ Այդ իրադարձությունների մեղադրանքով նրան ուղարկել էին ռազմական առյանի հարցաքննության։ Դատաքննության ժամանակ տիկին Մարգարիտը ամբաստանելով նրան՝ ասաց, որ տեղահանության ընթացքում Մեհմեդ Նուրի բեյը երբ եկել է Հոլովենկ գյուղը, իրենց թախանձագին խնդրանքը մերժելով, ասել է. — Դուք գնալու եք ձեր ամուսինների գնացած վայրը, այստեղ էս գարի եմ ցանելու։ Նա հայտնել է նաև հետևյալը. «Ով որ իր ունեցվածքը Կարապետի տանը թողնի, կարող է երեք ամիս հետո գալ և վերցնել»։ Այս մասին իր մի աղդագիր է փակցրել պատին և այնուհետև իր ձին նստելով՝ հեռացել։

Մի այլ գանգատվող՝ Գասպար Մովսիսյանը, որը տեղահանության ժամանակ գտնվել է Ստամբուլում, հաստատեց տիկ. Մարգարիտի տրված վկայությունը և ասաց, որ Մեհմեդ Նուրի բեյը դրամ է շորթել շատերից, որ Կարապետի տանն, իրոք մի ժանդարմի միջոցով կարմիր թերթիկներ է կնքել տվել։ Մի շարք կանանց պաղատագին խնդրանքը նա մերժել է և «այս գյուղը գարի եմ ցանել տալու» ասելով՝ ձի է նստել և հեռացել։ Նրա գնալուց հետո շեթենների հրոսակախմբերը սրենթաց հարձակվել են գյուղի վրա։ Հիշյալի Կարապետի տան պատի վրա Մեհմեդ Նուրի բեյի թողած աղդագրի մասին տեղյակ չլինելը տարակուսանքի առիթ տվեց։ Այդ կապակցությամբ Կարապետը դատաքննության ընթացքում հայտարարեց, որ [Գասպար Մովսիսյանը] սուտ է ասում,

որ Մեհմեդ Նուրի բնյը իրոք իր տան ճակատին մի ազդագիր փակցրել է, որ ինքը, թաքնվելով Մեհմեդ Նուրի բնյի շիֆթլիքում, ազատվել է տեղահանությունից և մինչև վերջ նրա տանը մնալով՝ փրկվել մահից: Նա հայտնեց նաև, որ ինքը չի նկատել, թե Մեհմեդ Նուրի բնյի քննակալ Ասըմ բնյը հայերից հափշտակված ապրանքը տեղափոխել է Մեհմեդ Նուրիի բնակարանը: Ինչ վերաբերում է Մեհմեդ Նուրի բնյի՝ բանտում փող վերցնելու հարցին, այն կարող է այլ տեսանկյունից ուշադրության արժանանալ:

Ձնայած որ տվյալ ժամանակ կառավարությունը հրաման էր արձակել այն մասին, որ տեղահանված հայերին իրենց տանը պատսպարող մարդկանց մահվան պատիժ է սպառնում, այնուհանգերձ, Մեհմեդ Նուրի բնյը համարձակվել էր Հոլովենկ գյուղի բնակչության մի մասին թաքցնել իր շիֆթլիքում և փրկել մահից: Այս հարցում բուլղորովին շեղոք կողմ հանդիսացող ամերիկացի միստր Ռեքսը նույնպես հայտնեց, որ տեղահանության ընթացքում Մեհմեդ Նուրի բնյը բավականաչափ թվով հայերի կարողացել է աղստել՝ պատսպարելով իր ազարակում: Դա հաստատվեց նաև մյուս վկաների ցուցմունքներով:

Կառավարության կողմից կազմակերպված համընդհանուր տեղահանության և կոտորածին մասնակցելու խնդրում ստույգ հանցանքանքներ չլինելու պատճառով հանրակրթական տեսուչ Ֆերիդ բնյը ազատ է արձակվում, Մեհմեդ Նուրի բնյը նույնպես անմեղ է ճանաչվում, նկատի ունենալով, որ նա առնչություն չի ունեցել Հոլովենկ գյուղի հայ բնակչության տեղահանության և կոտորածի խնդրում: Նրա քննակալ Ասըմ բնյը, հայերի ունեցվածքը տեղափոխելու և Մեհմեդ Նուրի բնյի տանը պահելու ամբաստանությունից անմեղ է ճանաչվում:

Այսպիսով ռազմական ատյանի միաձայն որոշումը հրապարակվեց Մեհմեդ Նուրի բնյի և Ֆերիդ բնյի ներկայությամբ, իսկ Բեհաէդդին Շաքիր և Ռեսնեյի Նազըմ բնյերի նկատմամբ՝ հեռակա կարգով:

13 կանունի սանի 1336 թ.

Մուստաֆա Քերիմի,

(1920 թ. հոնվարի 13)

«Մենք միանալով այս գաղտնիքին, այն կարծիքին ենք, որ մեղադրյալ Ռեսնեյի Նազըմ բնյը նույն աստիճանի հանցագործ է, ինչ Բեհաէդդին Շաքիր բնյը»:

Սուլեյման Շաքիր, Իսմայիլ Հաքքը, էսադ:

Ա ռ ա չ ա ր ա ճ

¹ Թուրքական բողոքականալիսմա տիրական, ազգայնական կուսակցություն: Կազմավորվել է 1889-ին, Կ. Պոլսում: 1908 թվականի հեղափոխությունից հետո անցավ իշխանության զուգի: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո կուսակցությունը ենթարկվեց ինքնալուծարի:

² Չեղանի վերաբերյալ վերջին շրջանում լույս են տեսել բազմաթիվ արձեռագիր աշխատություններ, որտեղ փաստացի նյութերի հիման վրա հերքվում են նաև ժամանակակից թուրք պատմաբանների հակազդիտական դրույթները: Տե՛ս Ե. Ղ. Սարգսյան, Ռ. Գ. Մանակյան, *Հայ ժողովրդի եւր շրջանի պատմության ենեղափոխումը թուրք պատմագրության մեջ*, Երևան, 1963: Անգլերեն հրատ. տե՛ս Vital issues in Modern Armenian History. Watertown, Mass., 1963. Ե. Ղ. Սարգսյան, *Թուրքիան և նրա հիմնողական քաղաքականությունը Անգլիոլիկաում, 1914—1918 թթ.*, Երևան, 1964: Բ. Գ. Саакян, Геноцид армян в оценке передовой общественности, «Известия АН Арм.ССР», Общественные науки, 1965, № 4. Ա. Ն. Մեացականյան, *Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ասւ և համաշխարհային հասարակական մտքի զննատմամբ*, Երևան, 1965: Զ. Ս. Կիբակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արեւմտահայությունը, 1914—1916 թթ., Երևան, 1965, Երկրորդ հրատ., 1971: Տե՛ս նաև ուսանրեն թարգմանությունը, Երևան, 1971: Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов, под ред. проф. М. Г. Нерсисяна, составители: М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян, Ереван, 1966, вт., доп. изд. Ереван, 1982. E. K. Sarkisyan, Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв., Ереван, 1972. С. С. Степанян, Армения в политике империалистической Германии конец XIX—начало XX века, Ереван, 1975. Զ. Ս. Կիբակոսյան, Երկաթուղիներ պատմության դատաւտանի առաջ, դիրք առաջին, Երևան, 1982, դիրք երկրորդ, Երևան, 1983: Տե՛ս նաև ուսանրեն թարգմանությունը, Երևան, 1986: Ռ. Գ. Սահակյան, Հայկական ցեղասպանության պատմությունը ֆրանսիական հրատարակություններում: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակատ. հրատ., 1988, № 4: Հուլամատյան Մեծ Եղեռնի, Պլյուս:Մ, 1985: Հ. Գ. Ղազարյան, Մեղապատի թուրք, Պլյուս:Մ, 1968: Առն Վարդան, Հայկական տառնիքը և հայերու լոյսը գույքերը, Պլյուս:Մ, 1970: Գրիկեր, Սողատի հայասպանութեան վտերադրական պատմութիւնը, Նիւ Եորք, 1980: U. Trampener, Germany and the Ottoman Empire 1914—1918, Princeton University Press, 1968: D. H. Bozajian, Armenia. The Case for a Forgotten Genocide, Westwood, New Jersey, 1972: Sh. Toriugian, The Armenian Question and International Law, Weirut, 1973:

Jean-Marie Carzou, Un génocide exemplaire. Arménie 1915. Paris: Flammarion, 1975; *Yves Ternon*, Les Arméniens, Histoire d'un génocide. Paris: Editions du Seuil, 1977. *Տե՛ս նաև գեղմաներէն Քարգմանութեանը, 1981 (ԳԶԷ)*; *Walker Cristopher*, Armenia, The Survival of a Nation, N. Y., 1980; *R. D. Ktolan*, The Armenian Genocide-first 21-th century Holocaust, San Francisco 1980. Second edition 1981; Justicier du génocide arménien. Le procès de Tehlirian. Paris, Editions Diasporas, 1981; *Yves Ternon*, La Cause Arménienne. Paris, 1983; *A. Beylerian*, Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914--1918). Recueil de documents, Paris, 1983; *Gérard Chaliand*, *Yves Ternon*, Les Génocide des Arméniens, Bruxelles, 1983; A Crime of Silence. The Armenian Genocide. The Permanent Peoples Tribunal. London, 1985. (*Տե՛ս նաև ֆրանսերէն հրատ. Փարիզ, Ֆրանսերէն հրատ., 1984*); *Pascual C. Ohannian*, Turquia, estado genocida (1915--1923). Documentos, tomo I, Buenos-Aires, 1986. The Armenian Genocide in Perspective, edited by *Richard G. Hovhannisian*, New Brunswick, New Jersey, 1986.

² *Mevlan Zade Rifat*, Türkiye inkilabının iç yüzü. I-ci fasıl, Halep. 1921. s. 119. (*արարատ*);

⁴ *Юрий Барсегов*, Геноцид армян-преступление против человечества. «Вестник общественных наук» АН Арм. ССР, Ереван. 1987, № 4 с. 34. *Հմտ. ֆրանսերէն ազգայն. Les Grandes Puissances. L'Empire Ottoman et les Arméniens...* № 29, p. 23.

⁵ *Osman Nuri*, Abdul Hamid (*արարատ*);

⁶ Նույն տեղում, էջ 582;

⁷ «Փարն», ազգային և գրական միամսեայ հանդես», 204—205;

⁸ *Osman Nuri*, Նշվ. աշխ., էջ 828, 858.

⁹ *Osman Nuri*, Նշվ. աշխ., էջ 888, *Տե՛ս նաև Sadik Shahid bey*, Islam. Turkey and Armenia. and how they happened. Turkish Mysteries Unvelled. St. Louis. 1898. p. 207.

¹⁰ *Celal Nuri*, Osmanlı İmparatorlugunun s. 90 (*արարատ*);

¹¹ Геноцид армян..., стр. 202.

¹² Ե. Ղ. Ստեփանյան, Քուրդերի և իրա նվաճողական քաղաքականությանը Անգլո-կովկասում, էջ 67—72;

¹³ Ա. Ալոյանեան, Անհետացող դիմքեր, Գրիգոր Զահրապ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 210;

¹⁴ *Aram Andonian*, The Memoirs of Naim bey. Watertown, AHRA, 1960. p. 33—34.

¹⁵ *Mevlan Zade Rifat*, Նշվ. աշխ., էջ 108.

¹⁶ Տե՛ս Ս. Մ. Հակոբյան, Հայերի գենացիդը Օսմանյան կայսրությանում և իմպերիալիստական Գերմանիայի պատասխանատվության հարցը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1983, № 1, էջ 62);

17 Նույն անգամ, էջ 84: Հմմտ. գերմաներեն աղբյուրը „Stenographische Bericht über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages“ Քեռլին, հտա. 306, էջ 512:

18 Memoirs of Halide Edip. New-York. London. p. 389.

19 Mevlan Zade Rifat, նշվ. աշխ., էջ 145.

20 Falih Rifki Atay, Zeytindagi, Istanbul, 1937, 79.

21 Ա. Հ. Փափույան, Վազիրազրափան նյութեր արևմտահայերի մասին (ՀՍՍՀ ԳԱ Գիտ. ինֆորմացիոն բյուրոն, Երևան, 1983, № 2 (56), էջ 16—18):

22 Զավեն արվեստագետ, Պատրիարքական յուշերս, Վազիրազրեր, Գահիրե, էջ 318:

23 Morgenthau Henry, Ambassador Morgenthau's Story, New York: Մեքքորթում է բառ՝ Ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուի յիշատակները և հղանքի գաղտնիքները, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 255:

24 Լևոն Վաղան, նշվ. աշխ., էջ 94—100:

25 Հ. Կ. Խճիկյան, Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984, էջ 301:

26 Զ. Ա. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դասաստանի առաջ, գիրք երկրորդ, էջ 174:

27 Տե՛ս Սողոմոնյանի առաջին

28 Илеид Джоржд, Правда о мирных договорах, т. 2, М., 1957, стр. 200.

29 Որոշումը կայացրել է Անձեղ Բեվթիկի կարիեետը (1918 թ. նոյեմբերի 11-ից-1919 թ. մարտի 4-ը):

30 Այդ նյութերի կարևոր մասը հավաքել և հրատարակել է Գրիկերը: Տե՛ս «Յոգ. դատի հայտնաբերման վաղեմագրական պատմությունը», էջ 11—67: Մամուլի նյութերը մանրամասն վերլուծված են Զ. Կիրակոսյանի գրքում: Տե՛ս Երիտթուրքերը պատմության դասաստանի առաջ, հ. 2:

31 Տե՛ս Գրիկեր, նշվ. աշխ., էջ 309—310:

32 Տվյալ մամուլակ կարիեետը զլխաժբում էր Դամադ Զերիդ փաշան (1919 թ. մարտի 4-ից հոկտեմբերի 1-ը):

33 1919 թ. դատաքննություններն անցկացնող հանձնաժողովի անգամներն էին՝ Գններալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազրմ փաշա (Նախազահ), գններալ-մայոր Ջեքի փաշա, գններալ-մայոր Մուստաֆա փաշա, գններալ-մայոր Ալի Նազրմ փաշա, գեղապետ Ռեյներ Զերգի բեյ:

34 Մեր ձեռքի տակ գտնվող նյութերում, 6-րդ նիստից հետո բացակայում են 114—116 էջերը:

35 Մեհմեդ էսադ Ֆենեղին (1846—1919) շինյա ուլ խալամ է եղել 1913—1914 թթ., Մուստաֆա Հայրի Ֆենեղին (1867—1921)՝ 1914—1915 թթ., Մուսա Փյադիմ Ֆենեղին (1858—1919)՝ 1915—1917 թթ.:

36 «Թաքվիմ-ի վերայի», 13 հունվար 1920 թ., № 3771, էջ 2 :

37 «Թաքվիմ-ի վերայի», 27 ապրիլ 1919 թ., № 3540, էջ 5:

38 Talât paşan n hıztıraları, Istanbul, 1946, s. 72 73.

39 Halide Edip, նշվ. աշխ., էջ 327:

40 «Թաքվիմ-ի վերայի», 12 մայիս 1919 թ., № 3654, էջ 85:

41 «Թաքվիմ-ի վերայի», 12 մայիս 1919 թ., № 3584, էջ 88:

42 «Թաքվիմ-ի վերայի», 4 հունիս 1919 թ., № 3578, էջ 148:

43 «Թաքվիմ-ի վերայի», 5 հուլիս 1919 թ., № 3604, էջ 219:

44 1920 թ. կազմված ռազմական Առաջին արտակարգ ասյանի հանձնառնողվածներն էին՝ գեներալ-մայոր Հազար փաշա (Կախազադ), գեներալ-մայոր Մուսաթա Փերիմի փաշա, գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաքքը փաշա, գեղապետ Սուլեյման Շաֆր րեյ:

45 Գաղառներին վերաբերող դատաքննությունների արձանագրությունները կանոնադր լույս չեն տեսել Թուրքական մամուլում: «Թաքվիմ-ի վերայի»-ում ամբողջապես լույս են տեսել միայն դատավճիռները:

46 «Թաքվիմ-ի վերայի», 22 մայիս 1919 թ., № 3616, էջ 50:

47 Վերահիշյալ բոլոր մեղադրյալների անունները ծաղիկ ենք գտնադրությունների արձանագրությունների սկզբում բերված նյութերից: Իրականում հանցագործների թիվը ռազմաթիվ է: Հեթերոգոլը այն կնկատի մեղադրական եզրակացությունների, որոշումների և այլ փաստագրական նյութերի մեջ:

48 Տե՛ս Documents relatifs aux atrocités Commises par Arméniens sur la population musulmane. Publication du Congrès National. Constantinople. 1919.

49 «Թաքվիմ-ի վերայի», 25 հունիս 1919 թ., № 3594, էջ 189:

50 Армянский вопрос на страницах турецкой прессы (1982—1983), Научно-информационный бюллетень АН Арм. ССР, Ереван, 1984, № 5, с. 48—49.

51 «Takvim-i Vekayi» — «Երաբեր» (բառացի «Իրադարձությունների օրացույց») — 1931 թ. սկսած Օսմանյան կայսրությունում առաջին օրերին լեզվով հրատարակվող լրագիրը:

52 Jean-Marie Carzou, Un Génocide Exempleire, p. 233—246.

53 Геноцид армян..., второе, дополненное изд., Ереван, 1982, стр. 557—575.

54 Գրիկեր, էջվ. աշխ., էջ 297—304:

55 Զ. Ս. Կիրակոսյան, Ծրիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, երկրորդ:

56 Տե՛ս Գրիկեր, էջվ. աշխ.,

ա ռ ա չ ի ն

1 «Թաքվիմ-ի վերայի», 27 ապրիլ 1919 թ., № 3540: Թերթի ծանոթագրության մեջ նշված է, որ հարցաքննությունը արձանագրվել է նույնությամբ և ճշակն որոշ ձեռկերպումներից բացի ոչ մի ուղղում չի կատարվել:

2 Այստեղ և հետագայում քառակուսի փակագծերի մեջ տրված են մեր ծանոթագրությունները:

3 Թաղամաս Կ. Պալտում:

4 Գտնվում է Փոքր Ասիայի հարավարևմտյան մասում:

5 Թաղամաս Կ. Պալտում:

6 Թաղամաս Կ. Պալտում:

7 Թաղաք Դարդանեկի նեղուցի արևելյան ափին:

8 Թաղամաս Կ. Պալտում:

9 Թաղամաս Կ. Պալտում:

10 Թաղամաս Կ. Պալտում:

11 Նկատի ունի «Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածին» վերաբերող գա-
տաթեությունը:

12 Բաղամաս Կ. Պոլսում:

13 Գրադարադաք Միլլերիբուկան ծա

14 Բաղամաս Կ. Պոլսում:

15 Բաղամաս Կ. Պոլսում:

16 Բաղամաս Կ. Պոլսում:

17 Բաղամաս Կ. Պոլսում:

18 Նկատի ունի այն թուրք պաշտոնյաներին, որոնք հրաժարվում էին իրազործել
կուսակցության ղեկավարների նեկզ ծրագրերը:

19 Այստեղ և հետագայում խոսքը ռազմական Արտակարգ ատյանի տրամադրու-
թյան տակ գտնվող մեղադրական փաստաթղթերի մասին է: Այդ փաստաթղթերը ամ-
փոփված են Լզել 293 թղթադանակներում: Տե՛ս Գրիկեր, Նշվ. աշխ., էջ 33:

20 Խոսքը վերաբերում է Հայերի ինքնապաշտպանական կոիվներին:

21 «Tasvir-i efkar» (Գաղափարների տեսություն): Լույս է տեսել Կ. Պոլսում 1881
թվականին:

22 Նկատի ունի Գերսիմի քրդերին:

23 Փաստերը ցույց են տալիս, որ ղեկուն 1915 թ. հուլիսի 12-ին Վանզենհայմը
Բարձրագույն Դռանը հղել է մի հուշագիր, որտեղ կտրականապես պահանջել է մի-
ջոցներ ձեռք առնել Դիրարթիբի վալի դեկտ. Ռեշիդ բեյի դեմ, որպեսզի նրա դաժան
քաղաքականությունը չհանգեցնի այդ շրջանի քրիստոնյաների զլխավին ոչնչացմանը:
(Ռ. Գ. Սաֆակյան, Նոր փաստաթղթեր 1915 թ. Եղևոնում կայսերական Գերմանիայի
դերի մասին. «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», Երևան, 1970, № 2, էջ 139):

24 Զեյալ բոլը դեմ է Լզելի Կոնիայի հայերի տեղահանությանը:

25 Տվյալ ժամանակ մայրի աստիճանով կատարում էր «Հատուկ կազմակերպու-
թյան» հրահանգչի պարտականությունը:

26 Այսինքն՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և «Հատուկ կազ-
մակերպության» միջև:

27 Հողվածների բովանգակությունը տրված է դատազեկներում:

28 Մեղադրական եզրակացության ուսերեն թարգմանությունը տե՛ս «Іеночна
армян в Османской империи...», с. 557—568.

29 Իրականում մահմեդականությունը մշտապես քարոզել է տեական սրբազան պա-
տերազմ (Իհաստ) մղել անհավատների, այսինքն՝ ոչ մահմեդական դավանանքին հա-
րողների դեմ, նվաճել նրանց երկիրը և ստրկացնել նրա ժողովրդին:

30 Դառախաղը բացահայտ արգարանալու փորձեր է կատարել: Դրանք ևզել
ալ թե ոսկորական բախումներ, այլ կատարության կողմից կազմակերպված ջարդեր: Հատ-
կապես 19-րդ դարում զանգվածային կոտորածի ենթարկվեցին սերբերը (1813 թ.),
հույները (1826 թ.), բուլղարները (1876 թ.), հայերը (1894—1896 թթ.) և Թամանյան
կայսրության տակ գտնվող այլ հպատակներ:

31 Հավանաբար նկատի ունի ինքնապաշտպանական կոիվներին մասնակցած հա-
յեր :

32 Սուլթան Մահմեդ Վահիդեզդին VI (1918—1922):

33 Նկատի ունի ռազմական արտակարգ ատյանը:

34 Իրենց կուլթներում նույն միտքն են արտահայտել նաև մյուս դատապաշտպանները՝ Յաղեղդին Ֆերիդ բեյը, Սահմուզ Մահիր Լֆենդին, Ջեմալ Ֆոնյու բեյը:

35 «Թաքվիմ-ի վեցայի», 4 մայիս 1919 թ., № 3543: Այս դատավարության փզգրում պաշտենավարության հարցի վերաբերյալ դատարանը հավաստի փաստարկներով որոշում է կայացնում մեղադրյալների դատաքննությունը լսել ռազմական արտակարգ ատյանում: Ախուհետև սկսվում է մեղադրյալների հարցաքննությունը: Առաջին հերթին հարցաքննության են ներթարկվում Միդհատ Նյուրթի բեյը, Ջիա Գյոքալիբը, Քյուլուկ Թալաթը, իսկ ախուհետև դահլիճ են բերում Ջեվադ բեյին: Վերահիշյալների հարցաքննության ընթացքում նախագահը՝ Նազըմ փաշան ուշադրությունը կենտրոնացնում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ներքին կարգապահական հարցերին, համազումարների գումարմանը, բեղունված որոշումների գործադրմանը, շրջանային մասնահյուղերի գործունեությանը և այլն:

36 Այսինքն՝ կուսակցության կողմից հավաքված փոխառությունների

37 Նախագահի հարցը ընթնենի չէ:

38 Խոսքը վերաբերում է Բենալդդին Շաթիրին, գոկտ. Նազըմին: զոնի տեղահանության և կոտորածի դատավարությունը:

39 Էնվեր փաշայի հորեղբայրը: 1916—18 թթ. 6-րդ բանակի իսկ 1918 թ.՝ «Արևելյան գործերի» հրամանատարը:

40 Նկատի ունի «Հատուկ կազմակերպություն»:

41 Մի շարք վախերի, վախենալով հետագա պատասխանատվությունից, պահանջել են օրինականացնել կալանավորներին բանտից ազատ արձակելու հարցը:

42 Կասկած չկա, որ 2-րդ և 3-րդ կետերում խոսքը վերաբերում է արևմտահայության կոտորածն իրականացնող «Հատուկ կազմակերպության» որն իր ջանքարարական գործունեությունը ծավալեց 1915—1916 թթ.: Այս հարցը մանրակրկիտ հետաքննության ենթարկվեց դատավարության 5-րդ և 6-րդ նիստերում:

43 Մեկ փողանի հրացան:

44 Նկատի ունի Լիբիական Տրիպոլին (Trablusgarb):

45 Այստեղ, պատեննավորված օրինակում կան անընթնենի բառեր:

46 «Թաքվիմ-ի վեցայի», 6 մայիս 1919 թ., № 3547:

47 Այստեղ առեորին և զանազան ընկերություններին վերաբերող բյան նյութերը զանց են առնված:

48 Հարկ է նշել, որ 1916 թվականի սեպտեմբերի 28-ին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության համազումարում քննարկվել էին հայերի հանդեպ գործադրված բռնությունները և որոշվել էր ստուգող հանձնաժողովներ ուղարկել: Իրականում այդ նախաձեռնությունը ձեական բնույթ էր կրում, քանի որ գործնականում ոչ մի միջոց չենանարկվեց կոտորածներին վերջ տալու հարցում: (Տե՛ս Ջ. Կիլոսկյան, Երկրորդ թուրքերը պատմության դատախառանի առաջ, հ. 2, էջ 159): Ընդհակառակը, համաշխարհային հասարակայնությունը երբ իրազեկ դարձավ հայ ժողովրդի հանդեպ գործադրված վայրագություններին, թուրքական կառավարությունը, որպեսզի արգարացնի չիր շարունեց գործունեությունը, հրապարակեց «Հայ կոմիտեների հեղափոխական շարժումներն ու ծրագրերը» գիրքը, որն զրգարառն ու կեղծիք էր արևմտահայության ուց էին, Տե՛ս Ermeni komitelerinin amal ve harekatı ihtilaliyası, İstanbul, 1331 (արարառառ): Ֆրանսերեն թարգ., Aspirations et agissements révolutionnaires des comités Arméniens. Constantinople, 1917.

49 «Թաքվիմ-ի վերայի», 8 մայիս 1919 թ., № 3549:

50 Զորքոթ գառավարության ընթացքում հարցաքննության են ենթարկվել նաև Միգհատ Եյուքրի, Ռիզա, Աթիֆ, Յուլյուկ Քալաթ և Ջեմադ բեյերը: Նախագահը հիմնականում կանգ է առել առևտրական կազմակերպությունների հետ կենտրոնական կամիտեի ունեցած կապի, կուսակցության դրամադրիի, կատարված ծախսումների և այլ հարցերի վրա:

51 Այս հարցերը նույնությամբ տրվել են նաև մյուս մեղադրյալներին: Նրանք ևս ստելով ձևացնում են, թե իրր անտեղյակ են:

52 «Թաքվիմ-ի վերայի», 12 մայիս 1919 թ., № 3554:

53 Հաժանական է, որ գալաթացի եռլիլը պատմվել է տեղահանության և կոտորածի խնդրում կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հրահանգը չկատարելու համար: Դատաքննության ընթացքում բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ գումարը հատկացվել է այն ընտանիքներին, որոնց ամուսինները հավաքագրված են եղել աշատուկ կազմակերպության մեջ:

54 Նկատի ունի ներքին գործերի մինիստրությունը:

55 Հաժանաբար նկատի ունի 15-րդ հեռակային դիվիզիայի շտաբի հրամանատար, գեղապետ Քերթուք Իսմայիլ Հաքքը բեյին:

56 Նշված շրջանը սովյալ ժամանակ գտնվում էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

57 Միգհատ Եյուքրի բեյի խոսքերը չի կարելի անկեղծ համարել, քանի որ հայերի տեղահանությանն ու կոտորածը որոշվեց անմիջապես պատերազմի սկզբում:

58 Իրականում Քուրթիան առաջինը ռազմական գործողություններ սկսեց Ռուսաստանի դեմ: Էնվեր փաշայի հրամանով Սև ծովում զեղակոծվեցին Սևաստոպոլ, Բոնդուսիա և Նավորոսիյսկ քաղաքները:

59 «Հաստուկ կազմակերպության» հրոսակախմբերից

է եղել 50 հոգադ:

60 Եարմիշով նով:

61 Ահմեդ Ռիզա բեյ (1859—1930) — Երիտթուրքական շարժման հայտնի գործիչներից մեկը: 1889 թվականից մինչև Արդուլ Համիդի տապալումը ապրել և գործել է Փարիզում: 1895 թ. սկսել է թուրքերեն և ֆրանսերեն լեզուներով հրատարակել «Մենշվերթ» («Նորհուրդ») և «Եսուր-ի ումմետ» («Ազգային ժողով») թերթերը:

62 Այստեղ Միգհատ Եյուքրի բեյը աշխատել է խուսանավել: Փաստերը վկայում են, որ այդ գումարի մի մասը հատկացվել է «Հաստուկ կազմակերպության» միջոցառումներին և հավաքագրված լեժներին ընտանիքներին:

63 Զիրա Գյոքալփը բացահայտ ստել է: Ծնել մեջմուան հիմնված է եղել իր կողմից 1909 թ. Կ. Պոլսում: Մալթայի արտորավարից վերադառնալուց հետո (1922 թ.), նա Գիարքիթրում սկսել է հրատարակել «Յուլյուկ մեջմուա» («Փոքր հանդես») հանդեսը: Տե՛ս I. A. Gösa, Türk meşhurları ansiklopedisi, Ankara, 1946, s. 152.

64 Մուլի ազգայնական զազափարախոտություն, որի նպատակն էր միաձուլել թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդներին Քուրթիայի գլխավորությամբ մեկ պետության մեջ: Պանթուրքիզմը Քուրթիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության բռնի թուրքացման խնդրում երիթթուրքերի կուսակցության գլխավոր զենքերից մեկն էր: Պանթուրքիզմի զազափարախոտությունը աշխուժացած հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ռուսաստանից հազարյին տարածքներ նվաճելու ձգտումով: Այնպես որ, առ-

դարանալու միտումով բերված Զիա Գյոքալփի մեկնարանությունները կեղծ են: Մանրաման տե՛ս Ն. Ղ. Սաբգյան, Պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի զոկտրինաները ևրիտ-թուրքերի ներքին քաղաքականության մեջ (Արևելագիտության հարցեր, պրակ. 1—2, Երևան, 1983, էջ 5—19):

65 «Օսմանիզմի» հետադիմական տեսությունը ընունդ առել XIX դարի վերջին՝ Քուրքիայի այլազգի բոլոր ժողովուրդներին բռնի թուրքացնելու նպատակով: 1908 թ. հեղափոխությունից հետո «Օսմանիզմը» դարձավ ևրիտթուրքերի պաշտոնական զաղափարախոսությունը, այն է՝ միաձուլել Քուրքիայի ոչ մահմեդական ժողովուրդներին մեկ «Օսմանյան» ազգության մեջ: Իրականում այն միտում էր ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային ինքնորոշման իրավունքը: (Մանրամասն տե՛ս Р. А. Сафразян, Доктрина османизма в политической жизни Османской империи, Ереван, 1985.

66 Բաղը ջնջված է: Հավանաբար նկատի ունի Չելենիան:

67 Մեկը հայությանը կոտորելու, մյուսը՝ Զեյնեիայում ժողովրդին զրգոելու:

68 Նախագահը հարցեր է տալիս նաև էսնաֆի, առևտրական ընկերությունների հետ կուսակցության ունեցած հարաբերության, կուսակցության փաստաթղթերի տեհնտացման վերաբերյալ:

69 Կրկին կարգաջգում են վերահիշյալ հեռագրերը: Հարցաքննության ընթացքում նախագահը կանգ է առնում կենտրոնական կոմիտեի և «Հատուկ կազմակերպության» միջև զայության ունեցող կապի վրա: Թիզա բեյը ևս մյուսների նման խուսափում է հշգրիտ պատասխաններ տալուց: Տվյալ հարցաքննությունից բերել ենք առավել ուշադրության արժանի նստվածք:

70 «Թաքվիմ-ի վերայի», 14 մայիս 1919 թ., № 3557:

71 Միզհատ Շյուքրի բեյը և մյուսները բացահայտորեն ստում են: Տեղահանության և կոտորածի հրամանները լիատարելու համար պաշտոնից հեռացվել են նաև Ծողաթի նախկին մութասարրիֆ Զեմալ բեյը, Կոնիայի և այնուհետև Հալեպի վալի: Զեյալ բեյը, Քյութահայի մութասարրիֆ Ֆայիք Ալի բեյը, Բալուի մութասարրիֆի տեղակալ Ալի Իլմի բեյը և ուրիշներ:

72 Հյուսնյն Հիլմի փաշա (1855—1921)—Օսմանյան կայսրության վերջին մեծ վեզիրներից մեկը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում եղել է Քուրքիայի ղեհադանը Վիեննայում:

73 1918 թվականի վերջերին անգլիական, իսկ այնուհետև ֆրանսիական զորքերը գրավեցին Կիլիկիան:

74 Նախկին հասարակական անվտանգության միներտոր, «Հատուկ կազմակերպության» անդամ, որը հեռակա կարգով դատի էր տրված ռազմական արտակարգ ատյանի կողմից:

75 Նկատի ունի գերմանական «Գյոթեն» և «Բրեսլաու» հաժանախերը, որոնք իբրև թե վաճառվելով Քուրքիային, վերանվանվեցին «Ցավուզ Սելիմ» և «Միդիլլի»: 1914 թվականի հոկտեմբերի 29-ին այս հաժանախերը իրենց գերմանական անձնակազմով մուտք գործեցին Սև ծով: Տե՛ս նաև ծանոթ. № 58:

76 Նկատի ունի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ակումբները:

77 Միզհատ Շյուքրի բեյը խուսափում է ստույգ պատասխանելու: Հավանական է, որ խոսքը վերաբերում է էնվերին:

78 Նկատի ունի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն:

79 Այս և հաջորդ փաստաթղթերից պարզ երևում է, թե ինչպես առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին երիտթուրքերը պանթուրքիստական մեծապետական իրենց ծրագրերը իրագործելու համար Ռուսաստանի մահմեդականներով ընկնեցված շրջաններն էին ուղարկում մեծ թվով զործակալներ ու լրտեսներ: Այդ նպատակներով ցուղծված «Հատուկ կազմակերպության» զործակալների քայքայիչ գործունեության հիմնական օրյակտներից մեկը անշուշտ Անդրկովկասն էր: Նրանց հիմնական պարտականությունն էր Ռուսական գլխավոր շտաբի համար անընկալելիությունը հավաքել, իսկ Ռուսաստանի դեմ հնարավոր պատերազմի զեպքում մահմեդական ազգաբնակչությանը նախապատրաստել ապստամբության: Մանրամասն տե՛ս Ե. Ղ. Սաբաշյան, Թուրքիան և Նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, էջ 101—127:

80 Հայերին տեղահանելու և կոտորելու համար ներքին գործերի մինիստրությունը հավաքագրել է լատերիում գտնվող մարդասպաններին և այլ քրեական հանցագործներին:

81 Հավանաբար նկատի ունի Բուսույի վիլայեթի վալիին:

82 Նկատի ունի ներքին գործերի մինիստրությունը:

83 Հավանաբար այստեղ վրիպակ է թալլ տրված, քանի որ հարցաքննությունը ընդհատվում է: Թալր դեպքերում, Մրդառ Շյուքրի բնյւ իզուր է փորձել արդարանալ որևէ մեկի նկատմամբ հղում չլինելու պատրվակով: Իրականում «Հատուկ կազմակերպության» հանձնախումբը բազմապատ էր կենտրոնական կոմիտեի անդամներից:

84 Նկատի ունի Անկարայի պատգամավոր Աթիֆ բեյին:

85 Հարցաքննությունն ընթացքում՝ այս հարցերը տրվում են նաև Ռիզա, Յուլուկ Թալաթ և Ջեմալ բեյերին, որոնք տալիս են համապատասխան պատասխաններ՝ իրենց անտեղյակության մասին:

86 «Թաղվի-ի վեքայի», 3 հունիս 1919 թ., N 3571:

87 Յոթնասուներորդ մեղադրյալների Մալթա կղզի աքսորելու կապակցությամբ առաջին փուլի դատաքննությունները ընդհատվում են: 1919 թվականի հունիսի 3-ից սկսվում է մյուս մեղադրյալների նկատմամբ երկրորդ փուլի դատաքննությունը:

88 Հաջորդ դատական նիստերի խորագրերում նշվում է նաև հեռակա կարգով դատի տրված մյուս մեղադրյալների անունները:

89 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

90 Թաղամաս Կ. Պոլսում:

91 Մեղադրյալների մի մասին Կ. Պոլսի կայանատնից Մալթա կղզի տեղափոխելու փառտը ցույց է տալիս, որ դաշնակիցները տատանողական դիրք են ունեցել հանցագործներին դատարանով պատժելու հարցում: Յրեզնուում հրատարակվող «Մշակ» թերթը շատ տեղյին զնահատական է տվել անգլիացիների այդ երկրորդական արարքին. «Մալթայի մեջ այդ աքսորականները կերան, խմեցին, հզիսացան և մեկ-մեկ գործիքներ դարձան Անգլիայի ձեռքին»՝ անոր քաղաքական և տնտեսական շահերը ապահովելու համար Թուրքիո մեջ: Մալթան արդարության օջախը չհանգիսացավ: Մալթան ամօթի և նախադեմի համազոր թատերաբեմը եղավ միայն: (Մեջբերումն արված է Զ. Կիրակոսյանի գրքից: Տե՛ս «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ», հ. 2, էջ 253):

92 Յուլիդ Հալիմ փաշան Մալթայի աքսորավարից ազատ արձակելուց հետո, 1921 թվականին Հոռում սպանվեց ժողովրդական վրիժառու Արշա ր Շիրակյանի կողմից:

93 1917 թվականի փետրվարի 5-ին, երբ Թալաթը նշանակվեց մեծ վեզիրի պաշտոնում, Ջանփուլադը հաջորդեց նրան:

94 Մեղադրական եզրակացության սկզբում խոսվում է կուսակցության օրինազանցությունների և շարաշահումների մասին:

95 Տե՛ս Հեռագիրը, էջ 72:

96 Նկատի ունի 1915 թվականի մայիսի 14 (27)-ին հրապարակված տեղահանության գերաբերող հետևյալ օրենքը:

Հոգված 1 — Պատերազմի ընթացքում կառավարական հրամանատարներին, երկրի պաշտպանությունն ու խաղաղությունը ապահովելու միջոցառումներին բնակչության կողմից արել է ձեռք գիմադրություն և կամ զենքի միջոցով ըմբոստություն ցուցաբերելու գնպքում, բանակի, զորամիավորումների, դիվիզիաների հրամանատարները, նրանց տեղակալները, ինչպես նաև ինքնուրույն վայրերի ղեկավարները, իրավունք ունեն և պարտավոր են անմիջապես զինվորական ուժերի միջոցով խտտագույն կերպով և կատարելապես ունշացնելու այդ գիմադրությունը:

Հոգված 2 — Բանակի, ինքնուրույն զորամիավորումների և դիվիզիաների հրամանատարները կարող են վճելվորական [զործողությունների] անհրաժեշտությունից ելնելով, լրանություն և դավադրություն ցուցաբերող գյուղերի և կասարանների բնակչությունն անհատապես և կամ հավաքականապես տեղահանելու և բնակեցնելու այլ վայրերում:

Հոգված 3 — Այս օրենքն ուժի մեջ է հրապարակման օրից: տե՛ս *Mevlan Zade Rifat*, Türkiye inkilabının iç yüzü, birinci fasıl, Halep, 1929, s. 118—119 (արքայադատ):

97 Նկատի ունի «Քեչքիլաթ-ը մահստանե-ն»:

98 Նկատի ունի 1919 թվականի ապրիլի 12-ի մեղադրական եզրակացությունը:

99 «Tanin» (Ահաբեկ) — 1908 թվականից սկսած երիտթուրքերի կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի օրգանն է եղել, լույս է տեսել Կ. Պոլսում:

100 Հայտության պայմանագիրը կնքվեց Բրեստ-Լիտովսկում 1918 թվականի մարտի 3-ին, Մովսեսյան Ռուսաստանի և Քաղակ միության երկրներ (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Քուլդարիա և Քուրդիա) միջև: Ըստ պայմանագրի, Ռուսաստանը, այլ հողային մեծ տարածքների հետ, կորցնում էր նաև Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանները: Սովետական կառավարությունը, ամրապնդելով իր ուժերը և ելնելով Անդրկովկասում Քուրդիայի նվաճողական քաղաքականությունից, 1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ին լեզլայ հայտարարեց պայմանագրի Քուրդիային վերաբերող մասը: Իսկ նոյեմբերի 18-ին, զինազարդի ստորագրությունից հետո, լեզլայ հայտարարեց պայմանագրին ամբողջությամբ:

101 Այս տրտահայտությունը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Քուրդական իրավական օխոսմեը իր էությունը ծայրաստիճան տևարդար էր քրիստոնյա հպատակների հանդեպ: Ոչ միայն հայ ժողովուրդը, այլև Օսմանյան կայսրության մյուս ոչ մահմեդական ժողովուրդները տեսպես պայքարել են Քուրդական բռնակալությունից ազատագրվելու համար:

102 «Քաթվիմ-ի վեթայի», 4 հունիս 1919 թ., № 3578:

103 Նկատի ունի ներքին գործերի մինիստր Քալաաթին:

104 Հավանաբար նկատի ունի 1915 թվականի հունիսի 15-ին Կ. Պոլսում Բայազետի հրապարակում երիտթուրքերի կողմից կախազան բարձրացված հեյալյան կուսակցության 20 ղեկավարներին:

105 Հաջորդ նիստերի ընթացքում նախագահը հարցաքննում է Մուսա Փյազիմ, Հաշիմ և Աբդաթ Հֆենդիներին և հիմնականում կանգ է առնում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հետ նրանց ունեցած առնչության և ընդհանրապես պատերազմի ընթացքում կուսակցության գործունեությանը, պատերազմին մասնակցելու նախաձեռնության և գործադրված շարաշահումների վրա: 6-րդ նիստում լսվում է զբոսավար դատախազի օգնական Ռեշադ բնի Լեյլթը, իսկ 7-րդ նիստում ձայնը տրվում է դատապաշտպան Ալի Հաջար բնին: Նա «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գործունեությանը արդարացնելու նպատակով, կանգ է առնում կուսակցությունների կառուցվածքի և իրավական կանոնների վրա: Այնուհետև ձգտում է արդարացնել շնչի ու իսլամ Մուսա Փյազիմ Հֆենդիին և փոստ-հեռագրատուն միևիտեր Հյուսեյի Հաշիմ բնին: Մակայ տարբերակ է, որ նա իր նշույթում ոչ մի խոսք չի ասում հայերի տեղահանության և տարածների մասին: (ՏՆ՝ս «Քաջվիմ-ի վեթախ» 26 հունիս 1919 թ., էջ 195—203):

106 «Քաջվիմ-ի վեթախ», 5 հուլիս 1919 թ. № 3604:

107 Նկատի ունի 1911—1912 թթ. իսլամ-թուրքական պատերազմը, բռն թուրքիան կորցրեց Տրիպոլիտանիան ու Կիբենահկան:

108 Նկատի ունի 1912—1913 թթ. Բալկանյան պատերազմը, որն ավարտվեց թուրքիայի պարտության: Թուրքիան կորցրեց եվրոպական իր բոլոր տիրույթները, բացառությամբ Ստամբուլի և Արևելյան Բալկանի:

109 Նկատի ունի երիտթուրքերի նախահեղափոխական շուայի խոստումները:

110 Նկատի ունի 1913 թ. հունվարի 23-ին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կատարած հեղաշրջումը՝ «Հյուրիեթ վե իթիլլաֆ» («Ազատություն և համաձայնություն») կուսակցության կողմից կազմված կարիները, որը զլխավորում էր Փյաժիմի փաշան, տապալվեց:

111 Նկատի ունի 7-րդ դատական նիստում դատապաշտպան՝ Ալի արտասանած հարց:

112 Նկատի ունի «Ազատություն և համաձայնություն» լիբերալ ընդդիմադիր կուսակցությունը, որը պաշտոնապես կազմավորվեց 1911 թ. նոյեմբերի 21-ին:

113 Բալկանյան պատերազմի ժողովրդական վրիժառու Սողոմոն Քեհլիբյանի ձեռքով 1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում:

114 Էնվերը սպանվեց 1922 թ. օգոստոսի 4-ին Միջին Ասիայում, կաթմիր բռնակի գործմաների հետ բաժանյների ընդհարման ժամանակ:

115 Զեմալը սպանվեց ժողովրդական վրիժառուներ՝ Պեռաս Տեր-Պոզոսյանի և Արտաշես Վերքյանի կողմից, 1922 թ. հուլիսի 25-ին Թիֆլիսում:

116 Գոկտե Նազմը կախաղան բարձրացվեց 1926 թ. Անկարայում, Փ. Արաբյուրթի զեմ մահափորձ կազմակերպելու մեղադրանքով:

117 Դատավճիռը վավերացվել է սուլթան Վահիդդիինի կողմից 1919 թ. 13-ին, ՏՆ՝ս Անե Վադաթ, նշվ. աշխ., էջ 175:

Մ ա ս ն ե ռ կ ր ո ռ ղ

1 «Քաջվիմ-ի վեթախ», 21 հունիս 1919 թ., № 3586:

2 1918 թ. հոկտեմբերի 16—19-ը տեղի ունեցած «Միություն և առաջադիմություն» վեթիկ համագումարում, ձայների մեծամասնությամբ որոշ

որոշ փոփոխութիւնք շարունակել կուսակցութեան գործունեութիւնը ։
(տակազմայն) տեղան տակ։

3 Բառացի շրջակայքն աւտառն, Բազմառ Կ. Պոլսում։

4 Գտնվում է Իզմիրի արևելյան մասում։

5 Սելահնգդին, Ալմի և Հյուսեյն Ջեվդետ բնիկի հարցաքննութեան նյութերը շնորհողդիկ, քանի որ դրանք հիմնականում առնչվում են առևտրական շարաշահումների հետ։

6 Բառը վատ պատճենավորման պատճառով հնարավոր չեղավ ընթերցել։

7 Տե՛ս առաջին գլխի № 110 ծանոթագրութիւնը։

8 Այնուհետև խոսվում է շրջանային այն քարտուղարների և լիազորների մասին, որոնք նկատմամբ հարուցված ամբաստանութիւնը լիովին չի հաստատվում բերված հանցանքանքներով։ Դատաստանողը պահանջում է կարճել այդպիսիների դատաքննութիւնը։ Կարճվում է նաև դաշնակիցների կողմից Մալթա կղզի աջորդված հետևյալ պատասխանատու քարտուղարների դատաքննութիւնը. Բալուի պատասխանատու քարտուղար Միդհատ բեյ, Կարահիսարի պատասխանատու քարտուղար Ազադլու Ահմեդ Աղան, Սուլալիի կայմակամութիւնից թաշկի տեղացի Մուսթաֆա բեյ, Սինոպի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի բեյ, Սարուխանի պատասխանատու քարտուղար Սաբրի բեյ, Յոսաբուլի պատասխանատու քարտուղար Սելահնգդին Ջիվեդ բեյ, Էրզրումի պատասխանատու քարտուղար Հյուսեյն Քոսուն բեյ, Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար Ալի Ռիզա բեյ, Կոնիայի պատասխանատու քարտուղար Ֆերիդ բեյ, Սիվասի պատասխանատու քարտուղար Ղանի բեյ և էնվեր լինկդիի հայրը՝ Հաջի Մհմեդ փաշա։

9 «Քարվիմ-ի վերայի», 23 հունիս 1919 թ., № 3589։

10 Ադրիանապոլիս։

11 Խոսքը 1911—1913 թթ. Բալկանյան պատերազմի մասին է։

12 Նկատի ունի հայկական ազգային կուսակցութիւնները։

13 Անկախած, խոսքը հայերի տեղահանութեան և կոտորածին վերաբերող դատքի հրամանի մասին է։

14 Նկատի ունի դաշնակիցների նստատեղիի հարձակումը Դարդանելի վրա, որն սկսվեց 1915 թվականի փետրվարի 25-ին, անգլիական ռազմական զորագույն խորհրդի նախաձեռնութեամբ։ Այդ օպերացիան հաջողութիւն չունեցավ և ավարտվեց դաշնակիցների պարտութեամբ։

15 Թերիքադ։

16 Արդուլ Ղանի բեյը ստում է։ Դատավճռում փաստերը լիովին հաստատում են նրա մեղսակցութիւնն ու կատարած հանցագործութիւնը։ Տե՛ս դատավճիռը։

17 Աֆիոն Կարահիսարի գտնվում է էսկիշեհիրի հարավային մասում, իսկ Կարահիսարի Շարքին կամ Շապին Կարահիսարը՝ Տրապիզոնի հարավարևմտյան մասում։

18 «Քարվիմ-ի վերայի», 28 հունիս 1919 թ., № 3586։

19 Լեռնաշղթայի և քաղաքի անուն։ Գտնվում է Բալկանյան թերակղզու հարավարևելյան մասում։

20 Istida—Բառացի նշանակում է արդարութեան հաստատում պահանջագիր։

10 Նայիլ բնը կախազան բարձրացվեց 1926 թվականին Անկարայում:

11 Բաղը ընթերցանելի չէ:

12 Բաղը ընթերցանելի չէ:

13 Բառի սկիզբը շնչված է, հավանական է, որ *bakanlık*—մինիստրություն լինի:

14 Քարթլայում բոլոր հարկերը բաժանվում էին երկու հիմնական խմբի՝ շարխա-թական հարկեր *rusum-i şeriye* և սովորության հարկեր *rusum-i ʿorfiye, iʿtekali-ʿorfiye*: Շարխաթական հարկերի մեջ մտնում էին ուշաքը, խարաքը, զեքաթը և սրանց վրա հիմնված բազմաթիվ այլ հարկեր: Սովորության հարկերը նշանակվում էին սուլթանների հատուկ հրամաններով, երկրի բացառիկ կարիքների համար հատկապես պատերազմների ժամանակ:

15 «Քարվիմ»-ի վերայիս, 2 մայիս 1919 թ., № 3618:

16 Կ. Պալիսի արվարձաններից մեկը: Գտնվում է Բասֆորի եկրուպական ափին: Բը-նակչություն մեծ մասը եղել են հույներ, հայեր և քրիստոնյա այլ հպատակներ:

17 Բաղը ընչված է:

18 Գատավճիռը ստորագրելով հանդերձ՝ Մուստաֆա փաշան հայտնել է այն կար-ծիքը, որ Արգուլ Քերիմ և Ռեֆիկ բնյերը ազատ արձակվեն, այն պատճառաբանությամբ, որ նրանցից առաջինը իրր կատարել է վերադասի հրամանը, իսկ երկրորդի կատարած գոր-ծարքը մեկնաբանել է ոչ որպես քրեական հանցագործություն:

19 «Քարվիմ»-ի վերայիս, 13 հունվար 1920 թ., № 3771: Ռուսերեն թարգմանու-թյունը տե՛ս «Геноцид армян в Османской империи», с. 572—575. Յրաններեն թարգմանությունը Jean-Marie Carzou, *Ելվ. աշխ.*, էջ 242—246:

20 Գնեերալ-լեյտենանտ Վենչիթ Մենճեզ (1877—1940): 1916 թվականի մարտին նշանակվեց կովկասյան ճակատի երրորդ բանակի հրամանատար:

21 Բնագրում գրված է «մսագործ»:

22 Սարսուր Սամի բնը իր բացատրագրում (հարցաթանություն թղթապանակ, էջ 44) նշել է, որ ինքը այս հեռագրի պատճենը ուղարկել է Քալաաթին, բայց ոչ մի պատաս-խան չի ստացել (Տե՛ս «Քարվիմ»-ի վերայիս, № 3540):

23 Տե՛ս № 9 ծանոթագրությունը:

Աշուր — Տասանորդի հարկ:

Դաֆթար — Գրանցման մատյան:

Ձեմաք — Մզկիթի համար գանձվող հարկ:

Թափրի — Ձեկուցադիր. կրոնական համայնքի առաջնորդների կողմից Բաքվաբազայն Դռանը ուղղված գրութային:

Ժանգաբմա — Ոստիկանություն:

Լիվա — Վիլայեթի մեջ մտնող վարչական միավոր: Ղեկավարն էր մուխառարբիֆը կամ միրիվան:

Լիւա — Դրամական միավոր Թուրքիայում, համասար է 100 դուրուշի:

Խալիֆա — Մուհամմեդի հաջորդն ու փոխարինողը, որը համարվում էր աշխարհի բոլոր մուսուլմանների իմամն ու շարիաթի հովանավորողը:

Խաբաշ — Գլխահարկ, հողային հարկ: Տեքստում ոչ-մահմեդական հպատակներից զինվորական ծառայության փոխարեն գանձվող հարկ:

Կազա — Վարչական միավոր, մոտավ ևր սանջակի մեջ:

Կայմեկամ — Նահիեի կառավարիչ:

Կապարա — Գյուլագաղաթ, ավան:

Հաֆլզ — Ղուրան կարդացող:

Մեշլիս — Պետական գործերի թննության և որոշման համար զանազան ժողով:

Մեշլիս-ի մեքուսան — Պատգամավորների ժողով. պառլամենտ:

Միրլիվա — Սանջակի կամ լիվայի կառավարիչ, զինեղալ-մայոր:

Մուխաբա — Գլխահարկի տեսուհուհու. թաղային ուս, ավագ:

Մյուսթի — Մահմեդական կրոնական աստիճանավոր. կրոնական: Երրորդական սեղան-բուրժների համաձայն՝ ֆեթվա տվող անձ:

Մուքասսաբիֆ — Սանջակի կառավարիչ, որն ուներ քաղաքացիական և զինվորական իշխանություն: Մուքասսարիֆի աստիճան էին ունենում նաև լայնթի կառավարիչները:

Նահիե — Դավառակ, սանջակի վարչական միավոր:

Շեյխ Եվ-իսլամ — Օսմանյան կայսրության մեջ շարիաթական գործերին հեղու ժահ-մեդակտե առաջնորդ, որը պետության մեջ մեծ վնդիրից հետո ամենաբարձր պաշտոնն է:

Չափուշ — Ենթասպա:

Չեքե — Հրոսակ:

Յիթիլի — Ազարակ. մեծ տեսնություն, որն ուներ ընդարձակ տարածություններ հողեր, արոտավայրեր, անտառներ, շինություններ:

Ջիհաա — Սրբազան պատերազմ:

Սանջակ — Վիլայեթի մեջ մտնող վարչական միավոր. մարզ. կառավարիչն էր մուքասարբիֆը. նաև սանջակբեյ, միրիվան:

Վալի — Վիլայեթի կառավարիչ:

Վիլայեթ — Նահանգ. Օսմանյան կայսրության վարչական ամենամեծ միավոր:

Յեքվա — Մահմեդական հոգևոր առաջնորդի վճիռ:

Р Е З Ю М Е

В годы первой мировой войны жестокая судьба выпала на долю западных армян. Вследствие варварской политики геноцида, проводимой правительством младотурок, западные армяне в эти тяжелые годы оказались перед угрозой полного уничтожения.

Безжалостная массовая депортация армян из городов и деревень Западной Армении, а также из населенных армянами местностей Малой Азии, их истребление ни в коем случае не были связаны с мерами, принимаемыми воем. 1915 г. 48. либо вопрос об истреблении армян был заранее разработан и предпринят Центральным комитетом партии «Единение и прогресс» («Итти-хад ве терракки»). Для решения армянского вопроса младотурки избрали путь полного уничтожения западных армян, а война была лишь удобным поводом покончить с ними, а также для расправы с другими народами, чтобы Империя стала чисто турецкой.

Весть о насильственном массовом изселении и массовых погромах западных армян скоро распространилась по всему миру всюду вызывая бурное возмущение и протесты. Представители прогрессивного человечества, отдельные организации гневно осудили варварскую политику геноцида, проводимую младотурками, требовали немедленно прекратить ее, воззвратить депортированных армян на их родные места. Правительства Англии, Франции и России 24 мая 1915 г. предупредили Высую Порту о том, что гонения и истребление армян в Турции рассматриваются ими как чудовищное преступление против человечества и цивилизации, и что виновные в этом обязательно будут привлечены к ответственности. К сожалению, и эта инициатива не дала каких-либо результатов. Правительство младотурок продолжало в больших масштабах и с неумолимой жестокостью осуществлять свою политику, жертвами которой стали более полутора миллионов армян.

После окончания первой мировой войны мировая общественность потребовала привлечь к ответственности турецких преступников, организовавших геноцид западных армян. Видные политические деятели, деятели науки и культуры разных стран подняли гневный голос протеста и осуждения. Под давлением этого мощного потока протеста, стремясь отмежеваться от скомпрометировавшего себя режима младотурок, новый кабинет во главе с Ахмедом Иззет-пашой сразу после Мудросского перемирия 1918 г. выносит решение о привлечении к судебной ответственности руководителей младотурецкого правительства, а также членов Центрального комитета партии «Единение и прогресс»—за вовлечение Османской империи в первую мировую войну и организацию депортаций и резни армян. Решением правительства от 16 декабря 1918 г. были образованы следственные комиссии (генеральным председателем комиссии был бывший вали Анкары Мазхар-бей), которые начинают собирать обвинительные материалы об истреблении западных армян—шифрованные телеграммы, официальную переписку, инструкции и приказы, а также свидетельства очевидцев. Вилаеты Османской империи были разделены на 10 судебно-следственных районов, были назначены прокуроры, следователи и секретари для каждого района. Одновременно с этим печать развернула широкую работу по выявлению преступников и привлечению их к судебному следствию.

Был арестован ряд министров и партийных руководителей младотурецкого режима, ответственных районных секретарей, уполномоченных, каместников, военных и других официальных лиц. Однако непосредственным вдохновителям и организаторам этих погромов удалось спастись бегством, найдя убежище в Германии.

8 января 1919 г. в Стамбуле были созданы Первый, Второй Третий чрезвычайные военные трибуналы. Хотя по закону предусматривалось судить преступников на месте преступления, чрезвычайный военный трибунал Стамбула на первом своем заседании по делу о виновниках депортации и резни в Йозгате вынес специальное постановление о проведении суда в Стамбуле.

8 марта 1919 г. специальным указом султана Мехмеда VI Вахидеддина (1918—1922) дело младотурецких партийных глава-

рей и министров было передано на рассмотрение Стамбульского чрезвычайного военного трибунала.

Суд над руководителями младотурецкого правительства и членами Центрального комитета партии «Единение и прогресс» начался 27 апреля 1919 г. в Стамбуле и продолжался, с перерывами, до 26 июня. На 6 заседаниях, состоявшихся в мае, допросам подверглись в основном члены центрального комитета партии «Единение и прогресс», великий визирь Саид Халим-паша и несколько министров. Однако 28 мая английское командование, без каких-либо объяснений, сослало 77 заключенных из тюрьмы на остров Мальту, судебное разбирательство было прервано. В июне судебное разбирательство возобновляется с привлечением новых доказательств.

На 7 июньских заседаниях слушались дела государственных должностных лиц—министра почт и телеграфа Хусейна Хашим бей, а также духовных предводителей страны (шейх-ул-исламов) Эсада, Хайри и Муса Кязим эфенди.

5 июля 1919 г. был вынесен приговор. В ходе этого судебного заседания было вынесено обвинение против 20 присутствовавших на суде, а также заочно против 11 отсутствующих высокопоставленных партийных и государственных деятелей.

Согласно процедуре судебного следствия, председатель комиссии генерал-майор Мустафа Назым-паша провел, в первую очередь, опознание личности обвиняемых, а также проверил наличие адвокатов.

Одновременно он заявил, что закон никогда не предусматривал обязательного присутствия адвокатов при судебном разбирательстве в чрезвычайных военных трибуналах. Затем секретарь суда Шефик-бей зачитывает обвинительное заключение. В то же время, на основе статьи 372 Уголовного кодекса, оглашается согласие генерального прокурора Мустафы Назым-паши на заочный суд над отсутствующими обвиняемыми.

Имея в виду возражения адвокатов и в начале, и в ходе судебного процесса, о том, что «судебные вопросы, связанные с министрами и другими высокопоставленными сановниками подлежат рассмотрению не на чрезвычайном военном трибунале, а в верховном суде», Мустафа Назым-паша в своем выступлении отме-

тия, что преступления, о которых говорится в обвинительном акте, совершались подсудимыми не по долгу их службы министрами, а по тому обстоятельству, что они стали соучастниками преступлений, санкционированных центральным комитетом партии «Единение и прогресс» и его пленумов.

Документы, приведенные в первом и последующих обвинительных актах—шифрованные телеграммы, письма—свидетельствуют о том, что депортации и погромы западных армян были не военными или дисциплинарными мерами, не носили ограниченный или локальный характер, а были заранее предусмотрены, осуществлялись по прямой инициативе центрального комитета партии, согласно инструкциям и секретным приказам специального центра.

Основное внимание в обвинительных заключениях и в ходе допросов на заседаниях было уделено резне западных армян.

Бывший командующий третьей армией Кавказского фронта генерал-лейтенант Вехиб-паша в свидетельстве, представленном судебному следствию, сообщает, что вопрос об истреблении армян и разграблении их имущества был решен Центральным комитетом партии «Единение и прогресс», что в районе дислокации третьей армии организатором и руководителем кровожадных полчищ был Бехаэддин Шакир бей.

На втором, пятом и шестом заседаниях суда допросу была подвергнута «Особая организация» («Тешкият-и-махсусе»), осуществлявшая резню западных армян. «Особая организация» была создана специальным постановлением Центрального комитета партии «Единение и прогресс». В ходе судебного разбирательства было раскрыто, что в преступной деятельности «Особой организации» принимали участие генеральный председатель Центрального комитета партии Мидхат Шюкри бей, члены ЦК доктор Бехаэддин Шакир, доктор Назым, Риза бей, делегат от Анкары Атиф бей, министр просвещения Шюкри бей, председатель меджлиса Халил, заведующий общественной безопасностью Азиз бей, комендант Стамбула Джевад. Руководил преступниками председатель партии младотурок, министр внутренних дел Талаат.

Под названием «Тешкиляг- и махсусе» действовали две секретные организации. Одна из них была военной организацией, созданной по приказу военного министра. Руководителем ее был Сулейман Аскери бей. Задачей этой «Особой организации» была вербовка людей, знакомых с Кавказом и владеющих языками местных народов, и тайная переброска групп этих агентов за границу с целью подстрекательства мусульманских народов Кавказа против России.

Вторая «Особая организация» находилась в непосредственном распоряжении министерства внутренних дел и под руководством Бехаэددина Шакира осуществляла депортацию и резню западных армян.

Из материалов следствия выяснилось, что важная переписка, относящаяся к Центральному комитету партии «Единение и прогресс» и «Особой организации», была большей частью уничтожена. Виновым в этом был в основном доктор Назым, который похитил архив партии, чтобы утаить сделки комитета и совершенные преступления. Однако, несмотря на все меры предосторожности (зачастую инструкции давались устно), чрезвычайный военный трибунал располагал достаточным количеством телеграмм, писем и других документов, бесспорно свидетельствовавших о сообщничестве Центрального комитета партии «Единение и прогресс», министерства внутренних дел и «Особой организации» в депортации и резне армян. Документы показывают также активную деятельность районных ответственных секретарей по вербовке для «Особой организации» уголовных преступников.

Суд признал должностные лица виновными в том, что они, зная о погромах и других акциях насилия, не предпринимали никаких действительных мер для их предотвращения. Напротив, своим невмешательством они способствовали продолжению трагедии. Например, шейх-уль-ислам Муса Кязим эфенди, который как духовный предводитель мог бы сыграть большую роль в предотвращении этого варварства, не сделал ничего существенного.

В приговоре, вынесенном 5 июля 1919 г., подчеркиваются подробности избиения западных армян, разграбления их имущества, отмечаются факты нарушения конституции Центральным комитетом партии и руководителями правительства. Одной из важных

улик было признано вступление в первую мировую войну без решения межджиса, а также злоупотребления и спекуляция в торговле, особенно в торговле продовольствием.

По первому пункту статьи 45 гражданского уголовного кодекса суд заочно вынес смертный приговор Талаату, Энверу, Джемалю и Назыму, согласно второму пункту статьи 45, последнему пункту статьи 55 Джевад, Мустафа Шереф и Муса Кязим были приговорены 15-ти годам ссылки.

Заседания суда по делам районных ответственных секретарей партии «Единение и прогресс» и других должностных лиц состоялись 21, 23 и 28 июня 1919 г. Приговор был вынесен через полгода, лишь 8 января 1920 г. причем комиссией Первого чрезвычайного военного трибунала Стамбула. По данным обвинительного акта и приговора к ответственности было привлечено 36 человек.

В обвинительном заключении от 19 июня 1919 г. указывается, что районные ответственные секретари, согласно устным и письменным секретным приказам Центрального комитета партии и правительства, незаконно вмешивались в правительственные дела и участвовали в преступных действиях Талаат-паша и его сообщников.

При допросах ответственных секретарей также основной акцент делался на вопросе о депортации, погромах западных армян, разграблении их имущества. Ответственный секретарь города Эдирне и другие обвиняемые пытались смягчить свою вину, оправдаться тем, что депортация проводилась якобы на основе закона по распоряжению правительства. Председатель комиссии Мустафа Назым-паша, опровергая их ложные показания, отмечал, что депортация была лишь предлогом для уничтожения армян.

В приговоре 8 января 1920 г. отмечалось, что некоторые из вышеупомянутых ответственных секретарей и уполномоченных содействовали инициативе Центрального комитета и руками убийц, других уголовных преступников, завербованных в своих районах, организовали резню и грабеж армян.

В ходе вышеупомянутых судебных заседаний Чрезвычайный военный трибунал Стамбула проводит обстоятельное судебное разбирательство также в отношении лиц, непосредственно осу-

шествовавших депортацию и резню в провинциях. За тяжкие преступления суд заочно приговорил ряд ответственных секретарей к смертной казни, других—к тюремному заключению сроком на 10 и более лет.

Протоколы и постановления судебных заседаний очень ограниченным тиражом были опубликованы в 1919—1920 гг. в приложениях к турецкой официальной газете «Таквими векайи» (арабскими буквами). Все титульные листы носят следующий заголовок: «Судебный протокол Чрезвычайного военного трибунала, созданного по императорскому указу его величества падишаха от 8 марта 1335 (1919) г.».

В книге полностью публикуются в переводе с оригинала на армянский язык материалы судебного процесса над членами Центрального комитета партии «Единение и прогресс», руководителями младотурецкого правительства, районными ответственными секретарями партии, должностными лицами, причастными к депортации и резне западных армян. В перевод не включены материалы, относящиеся к съездам партии, к дисциплинарным вопросам, а также к злоупотреблениям в области торговли и снабжения продовольствием.

Материалы судебного процесса, конечно, неполные, поскольку не все протоколы допросов были опубликованы в приложениях к «Таквими векайи». Документальные материалы, относящиеся к депортации и избиениям западных армян (телеграммы, инструкции, протоколы предварительных допросов обвиняемых, свидетельства очевидцев и т. д.), содержались в 293 папках Чрезвычайного военного трибунала. Полная публикация их раскрыла бы варварство младотурок с наибольшей обстоятельностью. И все же материалы судебного процесса дают определенное представление об организации и осуществлении депортации и истреблении западных армян. Однако судебное следствие в действительности не разрешило да и не могло разрешить вопрос об искуплении крови более полутора миллионов армян, павших жертвой геноцида, вопрос о возмещении стоимости брошенного имущества, достигающей миллиардов и т. д. Армянский народ был изгнан из своей колыбели—Западной Армении.

Не всегда проявляли судьи необходимую последовательность. Многие из них, связанные с младотурками, зачастую склонны были не углубляться в расследование фактов, не принимать строгие решения. В ходе судебного следствия были существенные пробы. Например, суд над районными ответственными секретарями состоялся в июне 1919 г., а приговор был утвержден лишь в январе 1920 г. Если вынесение смертного приговора в отношении обвиняемых, преданных суду заочно, не вызывает недоумения, то очевидно излишняя терпимость в вопросе об определении наказания присутствовавшим на суде преступникам.

Факты показывают, что младотурки различными коварными уловками пытались помешать естественному ходу судебного процесса. Особенно старались они повлиять на членов военного трибунала, чтобы облегчить вину подсудимых.

Необходимо отметить, что политика гонений и истребления остатков западных армян продолжалась и в период национального движения кемалистов 1919—1922 гг., когда были организованы новые массовые избиения в Восточной Армении и Киликии, а также в ряде районов Турции; жертвами этих погромов стало 250 тысяч армян.

В наши дни правящие круги и историки Турции упорно продолжают отрицать факт геноцида армян, фальсифицируют историю армянского народа всевозможными средствами и антинаучными публикациями. По их мнению, «армяно-турецкие столкновения произошли из-за интриг великих держав». Суд над главарями младотурок в Стамбуле в 1919 г. они считают следствием межпартийной розни, вражды между иттихадистами и иттиляфистами.

Вопреки попыткам турецких фальсификаторов, мировое общественное мнение осуждало и осуждает преступление, совершенное против армянского народа. Суд над главарями, младотурок, состоявшийся после окончания войны, был крупным событием, разоблачившим перед всем миром гонения и геноцид, которым подверглись западные армяне.

THE GENOCIDE OF ARMENIANS ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE TRIAL OF THE YOUNG TURKS

Tragic fate fell upon Western Armenians in the years of World War I. In those difficult years Western Armenians faced ruthless extermination due to the barbarous genocide policy of the Young Turk government.

Merciless mass deportations and massacres of Armenians from towns and villages in Western Armenia, as well as from localities with Armenian populations in Asia Minor had entirely nothing to do with the measures being taken for military reasons, as the question of annihilating the Armenian people had been worked out and settled beforehand by the Central Committee of the „Ittihad ve Terakki“ (Union and Progress) Party. To solve the Armenian problem they had chosen the total extermination of Western Armenians. The war presented a suitable occasion for them to annihilate Armenians once and for all, as well as to settle accounts with other peoples so that the Empire became purely Turkish.

Soon the news of mass deportations and atrocious massacres of Western Armenia spread all over the world, stirring up violent wrath and protest everywhere. Representatives of progressive mankind and organizations condemned the policy of barbarous genocide carried out by the Young Turks and demanded putting an immediate end to it, to return the deported Armenians to their homes. On May 24, 1915, the governments of Great Britain, France and Russia jointly warned the Sublime Porte that they regarded persecutions and massacres of Armenians in Turkey as an appalling action against humanity and civilization, and its perpetrators would be held strictly responsible. Unfortunately, this initiative likewise

204

did not have any results. The Young Turk government continued widely and mercilessly to carry out its adopted policy, the victim of which became more than one and a half million Armenians.

When World War I came to an end, the broad masses of the people all over the world demanded the Turkish criminals to bear the responsibility of their organizing Western Armenians slaughter. Outstanding political figures, men of science and cultural workers of different nationalities in condemning articles and publications raised their voice of protest.

Yielding to this strong wave of protest and aspiring to detach from the discredited Young Turk government, the new cabinet formed just after the Moudros Armistice of 1918, with the leadership of Ahmed Izzet Pasha, adopted a resolution to institute legal proceedings against the Young Turk government leaders, as well as the members of the Central Committee of the Union and Progress Party for drawing the Ottoman Empire into war and organizing the deportation and massacre of Armenians. Subsequently, upon the decree of December 16, 1918, inquiry courts were formed (whose chairman was Mazhar Bey, the former vali of Ankara), which began to collect accusatory evidences: concerning massacres of Western Armenians cryptographed telegrams, official documents, instructions and orders, also eye-witness accounts. Provinces in the Ottoman Empire were divided into ten investigatory districts, appointing for each prosecutors, examining judges and secretaries. At the same time the press promoted extensive work to reveal the criminals and bring them to trial.

A number of Young Turk ministers and party leaders, district executive secretaries, commissioners, governors, servicemen and other officials were arrested. However, immediate initiators and organizers of Armenian massacres had time to flee, taking refuge in Germany.

First, Second and Third extraordinary court martials were formed in Istanbul on January 8, 1919. Though the law made provisions to try criminals at places where the crime had been committed, however, on February 5, 1919, the extraordinary court martial of Istanbul, at its first session of the process about the Yozghat

deportation a massacre criminals, adopted a special resolution
the accused in Istanbul.

On March 8, 1919, by a special edict of Sultan Mehmed VI Vahideddin (1918—1922), the Young Turk party leaders and ministers were submitted to investigation at the extraordinary court martial of Istanbul.

The trial of the Young Turk government leaders and members of the Central Committee of the Union and Progress Party began in Istanbul, on April 27, 1919 and went on intermittently till June. During the six sessions that took place in May, those subjected to examination were basically the members of the Central Committee of the Union and Progress Party, Grand Vezir Said Halim Pasha and several ministers. But under inexplicable circumstances, on May 28, seventy-seven persons were exiled by the English headquarters from prison to Malta, and the trial ceased. It recommenced in June with new accusatory testimonies. At the seven sessions of the process in June, state officials Huseyin Hashim Bey, the Minister for Communications, Rifat Bey, the Senate President, also (Sheikhul Islams), Esad, Hayri and Musa Kiazim effendis, the ecclesiastic leaders of the country came up for trial. The sentence was passed on July 5, 1919. During these trials eleven party figures and statesmen of high standing were accused by default, and twenty present at the proceedings.

According to the trial procedure Major-General Mustafa Nazim Pasha, Chairman of the Committee, first certified the identity of the accused, also the presence of their advocates. At the same time he declared that at extraordinary court martials the law did not make provisions for the presence of advocates during the trial for the defence of those accused. Then Sheikh Bey, the judicial secretary, read the bill of indictment. At the same time, on the basis of item 372 of the criminal code, the chief prosecutor Mustafa Nazmi Pasha expressed approval to try those absent by default. In view of the advocates' objections both at the beginning and during the course of the trial, that "judicial questions connected with ministers and other high-ranking state officials are subject to discussions at the Supreme Court, not at extraordinary court martials". Mustafa Nazmi Pasha pointed out in his speech that crimes specified in the bill

of indictment had occurred not by virtue of office, but by their becoming participant in the crimes carried out by the Central Committee of the Party and its plenums. 6

Documents—cryptographed telegrams and letters brought in the first and successive accusatory acts testify that deportations and massacres of Western Armenians had not been military or disciplinary measures of limited and local character; they were aforethought and implemented absolutely on the initiative of the Party Central Committee, on the instructions and secret orders of a special centre. In the bills of indictment and during investigatory sessions, the main stress was put upon the massacre of Western Armenians.

Lieutenant-General Vehib Pasha, the former commander of the Third Army at the Caucasian front, stated in his testimony at the trial that the question of exterminating Armenians and plundering their property was resolved by the Central Committee of the Union and Progress Party, and that Behaeddin Shakir Bey was the organizer and leader of blood-thirsty hands, about the Third Army.

„Teshkilati Mahsuse“ (Special organization) executing the massacre of Western Armenians, an organization put into life on special resolution of the Central Committee of the Union and Progress Party members, was submitted to examination at the second, fifth and sixth sessions of the trial. The trial revealed that Midhat Shukri Bey, the Chief President of the Central Committee of the Party and its members: Dr. Behaeddin Shakir, Dr. Nazim, Riza Bey, Atif Bey, the deputy for Ankara, Shukri Bey, Minister of Education, Halil, President of the Chamber of Deputies, Aziz Bey, the Security Supervisor, and Djevad, the commandant of Istanbul, participated in the criminal activity of „Teshkilati Mahsuse“, Talaat, Minister of the Interior, being the head of these criminals.

Two secret organizations worked under the name of „Teshkilati Mahsuse“, one military, set up on the order of the War Ministry, with Suleiman Askeri Bey as leader. With the purpose of breeding strife against Russia among the Caucasian Moslems, this organization had the task of recruiting people familiar with the territory of the Caucasus and speaking languages of the native populations, and sending them secretly in groups over the border.

The Ministry of the Interior had immediate disposal of the second „Teshkilati Mahsuse“, which implemented the deportation and massacre of Western Armenians, with Behaeddin at the head.

Investigation materials ascertain that important documents concerning the Central Committee of the Union and Progress and „Teshkilati Mahsuse“ were for the most part destroyed. Dr. Nazim was guilty of this. He carried off the party archives to conceal the dealings and the perpetrated crimes of the Committee. However, with all prudence (instructions were often given orally) a fair amount of telegrams, letters and written material fell into the hands of the extraordinary court martial that indisputably confirmed the collaboration among the Central Committee of the Union and Progress Party, the Ministry of the Interior and „Teshkilati Mahsuse“ during the deportation and massacre of Armenians and showed the intense activity of district executive secretaries in recruiting criminals for „Teshkilati Mahsuse“.

The court found the officials guilty of being well informed about massacres and other violences, and not taking any practical step to avert them. On the contrary, their abstention promoted to the continuation of the tragedy. For instance, Sheikh-ul Islam Musa Kiazim effendi, who could have had a great influence in hampering ferocities as an ecclesiastic leader, did not take any essential step.

In the sentence passed on July 5, 1919, stress was put upon the details of massacres of Western Armenians and plunder of their property. facts were pointed out about violations of the constitution by Party Central Committee and government leaders. One of the important evidences was the question of participation in World War I without the Medjlis resolution, as well as abuses and speculation in trade and especially in provisional matters.

According to the first point under item 45 of the civil criminal code the court pronounced a death sentence for Talaat, Enver, Djemal and Nazim, and by the second point under item 45 and the last point under item 55, Djavid, Mustafa Sheref and Musa Kiazim were condemned to exile for a period of 15 years.

Trial sessions of the Union and Progress Party district executive secretaries and other officials took place on June 21, 23 and

28. 1919. The sentence was pronounced very late, on January 1920, by the committee of the First extraordinary court martial in Istanbul. Thirty-six persons were prosecuted according to the date of the bills of indictment and the sentence

In the bill of indictment of June 19, 1919, it was pointed out that district executive secretaries, in the course of their activity upon the oral and written secret orders received from the Party Central Committee and the government, had illegally intervened in government matters and participated in the crimes committed by Talaat Pasha and his associates

During the examination of executive secretaries stress was likewise put upon the question of deportation and massacres of Western Armenians, plunder of their property to evade their guilt. The executive secretary of Edirne and other defendants tried to find ways of justifying themselves, that deportation was carried out according to the law and governmental order. Mustafa Nazim Pasha, the committee chairman, refuting their false testimony, revealed that deportation was a mere pretext to execute the extermination of Armenians

In the sentence passed on January 8, 1920, it is noted that some of the executive secretaries and commissioners mentioned above contributed to the initiative of the Central Committee organized the massacre of Armenians and plunder of their property by means of the murderers and other criminals recruited in the branches.

During the above-mentioned trials the extraordinary court martial in Istanbul also made a thorough investigation of the immediate executors of deportation and massacres in the provinces. By default for their perpetrated grave crimes the court also condemned to death a number of executive secretaries and others to imprisonment for ten and more years.

The records and resolutions of the proceedings were issued in small circulation in the supplements of the Turkish official newspaper „Takvimi Vekayi“ (in Arabic script). All the titlepages had the following heading: „The record of the trial at extraordinary court martial formed upon His Majesty Padishah's imperial order of March 8, 1335 (1919)*“.

Materials of the trial of the Central Committee of the Union and Progress Party members, the Young Turk government leaders, party district executive secretaries and officials that are connected with the deportation and massacres of Western Armenians are fully published in this book, translated from the original into Armenian. The translation does not include materials concerning the Party conferences, disciplinary questions, as well as abuses in provisional and trade matters.

Of course, the trial materials are not complete, as not all the examination records had been published in the supplements of „Takvimi Vekayi“ Documentary materials (telegrams, instructions, preliminary examination records of the accused, eye-witness accounts) referring to the deportation and massacre of Western Armenians had been concentrated in 293 paper-files of the extraordinary court martial. Naturally, its complete publication would have more thoroughly revealed the brutalities of the Young Turks.

The trial materials give a definite view of the organization and execution of the deportation and massacres of Western Armenians. However, the process did not, in fact, solve and couldn't solve the retribution for one and a half million martyred Armenian blood and the recompensation of material losses of the property abandoned which reached milliards. The Armenian people became deprived of its homeland, Western Armenia.

Judge, of course, not in all cases demonstrated the necessary consistency. Many of them, being connected with the Young Turks, were often inclined not to delve deeply into the accomplished facts and not to adopt strict resolutions. Derelictions were made in the course of the trial. For instance, the process over district executive secretaries took place in June 1919, while the sentence procrastinating, was confirmed in January 1920. If there does not arise any doubt in condemning to death the defendants brought to trial by default, unwarranted forbearance was shown in inflicting punishment upon those present.

Facts show that Ittihadists had set up insidious traps to pervert the natural course of the trial. They especially endeavoured to influence the members of the court martial, to alleviate the guilt of the accused. It must be noted that the policy of persecuting and

210

annihilating the debris of Western Armenians, continued during the period of nationalistic movement of Kemalists. In 1919—1922 Turkish armies organized new massacres in Western and Eastern Armenia, as well as in some parts of Turkey during which 250,000 Armenians were martyred.

In our days the Turkish ruling circles and historians continue to persistently reject the genocide of Western Armenians, and on the whole, they aim at falsifying the history of the Armenian people with various means and anti-scientific publications. In their opinion, Armenian-Turkish collisions were evoked by the crafty designs of big states. They consider the trial of Young Turk leaders that took place in Istanbul in 1919, the result of an inter-party enmity between Ittihadists and Itilafists.

Notwithstanding the ill-intentioned attempts of Turkish falsifiers, world public opinion condemned and condemns the crime committed against the Armenian people. Naturally after the end of the war, the trial of Young Turk leaders was a great occurrence from the point of view of revealing the persecutions and genocide of Western Armenians for all mankind.

ԼՈՒՍԱՊԱՏՃԵՆՆԵՐ

[illegible][illegible]

۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱
 ۴۷۲
 ۴۷۳
 ۴۷۴
 ۴۷۵
 ۴۷۶
 ۴۷۷
 ۴۷۸
 ۴۷۹
 ۴۸۰
 ۴۸۱
 ۴۸۲
 ۴۸۳
 ۴۸۴
 ۴۸۵
 ۴۸۶
 ۴۸۷
 ۴۸۸
 ۴۸۹
 ۴۹۰
 ۴۹۱
 ۴۹۲

[illegible][illegible]

۱- در این کتاب، به بیان احوال و سیرت ائمه اطهار (علیهم السلام) پرداخته شده است.
 ۲- در این کتاب، به بیان احوال و سیرت ائمه اطهار (علیهم السلام) پرداخته شده است.
 ۳- در این کتاب، به بیان احوال و سیرت ائمه اطهار (علیهم السلام) پرداخته شده است.
 ۴- در این کتاب، به بیان احوال و سیرت ائمه اطهار (علیهم السلام) پرداخته شده است.
 ۵- در این کتاب، به بیان احوال و سیرت ائمه اطهار (علیهم السلام) پرداخته شده است.
 ۶- در این کتاب، به بیان احوال و سیرت ائمه اطهار (علیهم السلام) پرداخته شده است.
 ۷- در این کتاب، به بیان احوال و سیرت ائمه اطهار (علیهم السلام) پرداخته شده است.
 ۸- در این کتاب، به بیان احوال و سیرت ائمه اطهار (علیهم السلام) پرداخته شده است.
 ۹- در این کتاب، به بیان احوال و سیرت ائمه اطهار (علیهم السلام) پرداخته شده است.
 ۱۰- در این کتاب، به بیان احوال و سیرت ائمه اطهار (علیهم السلام) پرداخته شده است.

[illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible][illegible]

MS. 4893

دیوان حرب عریق

نکاحیہ فیہ المرحوم

میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

آلتجی حاکمہ

میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان، میرزا حسن علی خان

**Յրթաթուրքական կառավարության ղեկավարների և միություն և առաջադիմություն և
կառավարության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարության ներկրորդ փուլի
(3 հունիս 1910 թ.) առաջին նիստի արձանագրության անվանաթերթը.**

Մեղադրական ներակայությունից մի հատված.

۱ دیوان حرب عرفی

لا کانی شیخ محمد

پیش از آنکه در این مبحث بحث کنیم،

الحمد لله الذي جعلنا من عباده المخلصين
والمخلصين من عباده المخلصين

پر بھی محاکہ

کتاب: تاریخ : ۲۹ جنوری ۱۳۳۸

تاکو کت ایمر ایسود علم دیک ایسی اقام دیک جلیس اقامت قلم سنی دوقدر ایمر دعوت لک ایکنیز قلم سنی دوقدر
ایمر دعوت لک ایسود اقام دیک قلم سنی دوقدر ایمر دعوت لک ایکنیز قلم سنی دوقدر
ایمر دعوت لک ایسود اقام دیک قلم سنی دوقدر ایمر دعوت لک ایکنیز قلم سنی دوقدر

روغنی جگہ

1000

۱- حضرت علی - ۱۰۰۰ هجری
 ۲- حضرت علی - ۱۰۰۰ هجری
 ۳- حضرت علی - ۱۰۰۰ هجری
 ۴- حضرت علی - ۱۰۰۰ هجری
 ۵- حضرت علی - ۱۰۰۰ هجری
 ۶- حضرت علی - ۱۰۰۰ هجری
 ۷- حضرت علی - ۱۰۰۰ هجری
 ۸- حضرت علی - ۱۰۰۰ هجری
 ۹- حضرت علی - ۱۰۰۰ هجری
 ۱۰- حضرت علی - ۱۰۰۰ هجری

۱- در روزی که من به شما (استاد) می‌روم
 ۲- من به شما می‌روم
 ۳- من به شما می‌روم
 ۴- من به شما می‌روم
 ۵- من به شما می‌روم
 ۶- من به شما می‌روم
 ۷- من به شما می‌روم
 ۸- من به شما می‌روم
 ۹- من به شما می‌روم
 ۱۰- من به شما می‌روم

1. *Chlorophyll a* (Chl *a*)

ՏԵՐԻՆՔԻՆԻ ԵՎ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆՈՒԼՆՈՒՅԻ ՆԻՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆՈՒՅԻ ՆԻՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ (21 Հունիս 1919 թ.)

دیوانی حریف عمری

د کابل د مطبوعاتو وزارت

مفتی محمد رفیع صاحب مدظلہ العالی

[illegible]

وزاد نهجہ و تقیہ محاکمہ

وہاں سے میرا راز سچا ہو گیا۔ وہاں سے میرا راز سچا ہو گیا۔ وہاں سے میرا راز سچا ہو گیا۔

بسم الله الرحمن الرحيم

45-23

[illegible][illegible]

د جوان عرب عرق

1738

پیشہ ورانہ تعلیم و تربیت

برای هر یک از این موارد، یک مثال از یک فرآیند طبیعی را در نظر بگیرید.

جل زون مہاجر و قسطنطنیہ کا کہہ بی

۱- در صورتی که در یک سال دو بار بارش باشد و در هر بار بارش
 در هر یک از این دو بار بارش در هر یک از این دو بار بارش
 در هر یک از این دو بار بارش در هر یک از این دو بار بارش

Figure 2

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

معموره العزیز تقی‌بی محاکماری

معموره العزیز تقی‌بی محاکماری

معموره العزیز تقی‌بی محاکماری

معموره العزیز تقی‌بی محاکماری

معموره العزیز تقی‌بی محاکماری

K A R A R N A M E*

İnfisahını ilan eden (İttihat ve terakki) cemiyetinin reis-i umumi Said Halim paşa ile meclis-i umumisinin aza-i tabiyesinden olan Talât, Enver, Cemal, İbrahim, Şükrü, Halil ve Ahmet Nesimi ve Katib-i umumisi Midhat Şükrü ve merkez-i umumi azasından İstanbul muahhası Kemal ve Ziya Gök Alp, dokt. Ruzuhi, Küçük Talât ve yine merkez-i umumi azasından olub Teskilat-ı mahsuseye memur bulunan dokt. Behaeddin Şakir, dokt. Nazım, Atıl, Rıza ve Teşkilat-ı mezkûre encümen idaresine dahil olan emniyet-i umumiye müdür-ü esbaki Aziz ve merkez kumandanı sabıkı Cevad beyler hakkında icra kılınan tahkikatı mütezemin evrak-ı İstintakiye ve neferatiye divan-ı harbi örfi müddii umumliğinin balada mestur iddianamesi mütalaa ve tedkik olundu.

Mezkur iddianamede İttihat ve terakki cemiyetli biri programa ve nizamname-i dahliyye müstenid zahiri ve aleni, diğeri talimat-ı sıfahiye ve mahremaneye mebni mestur ve hafi iki mahiyet-i mütezaddi cami olup detail ve beraheyn mevcuda müeddasından şahsiyet-i manevisinin bir silsile-i kıtal ve ğarat ve su-i İstimalat ile maznun aleyh bulunduğu ve icraat vakasından mütevellid mesuliyet-i kanuniyi mütehammil olması cemiyetler kanunu ihkâm-ı sarıhasıyla muveyyid olan cemiyet-i mezkurenin balada mezkur-ul-esami ruesa-i muhimme ve erkan-ı mütevellizesinin mabih-ı ul maznunyetti izah ve kendilerinin isnat olunan ıcrainı bast ve temhit edilindekde vaz'an cümle geçen 330 senesi temmuzunda ruesa-i cemiyetle bilistişare ilan olan seferberlik üzerine cemiyetin zevi nüfuz erkanından olup firarlarından dolayı silk-i askeriyeden matrud Enver ve Cemal ve keza firarı Talât beylerle refikası Avrupanın mesgul olduğu harb-i umumiden bilistifade iz'an iktidar ve adil ve dad ve hükümet refetliyle

* *Մեղադրական հարկացույթի լատինատառ գրությանը*

hal almaması ikrab eden mesail-i muallaka ve ğavall-i mazelâyı herkebe ibraz şiddet ve her tarafa ilka-ı dehşetle hal ve fasıl sevdasını müşerek mukaderrat-ı illet üzerinde tahvilat-ı azime ve teşvişat bi nihayeyi muntic ifal ve icraat vahimeye cüret ve sürete amal-i millîye-i tetmin maksadı ile ve hakikatta ise bir galle-i azimli ihdas ile seda-ı milleti susdurmak ve bu fırsattan bilistifade icral tehakkuk ve teşallüb ile iddihar-ı servet ve saman etmek emniye-style hareket eyledikleri ve harb-i umumiye iştirakı bir takım hiyeel desayis istimaliyle emurr vaki haline getirdikden sonra tatbik-i menviyata bilibtidar. Harekat-ı harbiye sıralarında makasid-ı hafiyelerini mevki fiile isal arzile hususi ve mahvi komitecisine ifaal ve hareketiyle iştigal etmek ve hapishanelerden tahliye ettirdikleri kavafil-i mücrimin hareketât-ı cinayetkaranelerine esaslar hazırlamak ve bunlara evamir ve talimat vermek ve bütün bu fiil-i hareketât-ı hafiyeler ile İstanbulda iştigal etmek üzere Teşkilat-ı mahsuse namı tahtında vücûde getirdikleri bir komiteden emniyet-i umumiye müdür-ü esbaki Aziz ve merkezi umumi azasından Atif ve dokt. Nazım beyler adeta merkez-i erkan-i harblığını ve merkez kumandanı Cevad bey dahil anlar tarafından itihaz olunan mukarraratın tasdik ve tatbikini ifa edip istihdam eyledikleri eşhasa kölliyetli paralar tevzi ve manatik muhtefiye sevk ve azam ve dokt. Behaeddin Şakir gibi ruvesasına şifre muhtahları verup emirlerine otomobiller, mebzulen nukud ve levazım-ı tahribiye tevdi ve tahsis eylemiş. Ve bu vecihle itihat ve terakki cemiyeti râesasının makasidini gizli bir usul dayresinde tenfiz ve icraya koyulmuş oldukları dermiyan olunmaktadır. Bu komitenin daşıraya dağıttığı eiradından bazıları reyislerinin telkin ve işaretleri ve ahir mahallerin itihat ve terakki murahaslariyle cemiyete intifa arzile mutli ve munkad bazı memureyn ile sayika-ı safvet veya ilca-i cehaletle anlara iltihak eden mukdarı pek kalil bazı işhasın delalet ve muavenetiyle taktik-i nüfus, nehb-i emval ve nukud ihrak mebanı ve cecad, hetki ırz, ve eza fezalhine lka eyledikleri bu meseibe hedef olanlar lila tefrik-i cins ve mezheb ve ibnai memleket olup bu meyanda mağdurunun kırım-i mühlisini gerçe Ermeniler isede kırım-i külliyeside unası-ı sayre ve bilhassa her vakit ve her yerde iürkler olduğu cümle-i muddayatdandır. İştu tahkikatın mevzu olan madde-i muayene Ermenilerin tehcri esnasında muhtelif zaman ve mahallerde vukuuna getirilen ve her birinin faileri haklarında bas-

ıca takibat-ı kanuniye icra kılınmakta olan fecayın mevzı ve münferid vekayiden ibaret olmayup mezkur el-esamı zevatdan märekkep bir kuvva-ı muttahiye-i merkeziye tarafından tertip ve icraatının şifahi ve hafi evamır ve talimat ifası suretiyle temin ve idare edilmiş olması mahiyetindedir ki netice-i tedkikatı müşir detail ve beraheyn ve beye'lnat tahriiri ve vesaik-i mutebere bir vechi zu' dır ve teflik olunur. Şöyleki:

İttihat ve terakki rüesasının (Teşkilat-ı mahsuse) ünvanı tahtında bıdayeten harba iştirak etmek işağasıyla vücuta getirdikleri ve fakat bilahire iddianamede bast ve tezkeyar olduğu üzere harekât ve icraat cürmiyle iştirak ettirdikleri şebeke-i hafiye encümen idaresi merkez-i umumisi azasından dokt. Nazım, Behaeddin Şakir, Atif, Rıza ve emniyet-i umumiye müdür-u esbaki Aziz beylerden mürekkep olup, Bunlardan Behaeddin Şakir beyin merkezi Erzurum olmak üzere vilayet-i şarkiyedeki kuvvetlerin kumandasına gittiği, ve Rıza beyinde Trabzon havalisinde dolaşdığı esnada İstanbulda Aziz, Atif ve Nazım beylerin icra-i faaliyet eyledikleri ve merkez kumandanı Cevad beyin dahi mukarrarat-ı muttahiratının tasdik ve tatbık vazifesinde bulunduğu (tertib-i numero 10, vesika 1).

Behaeddin Şakir beye hitaben 150 numarolu kararı muhtevî (Galatalı itilalin komitece tecizası matlubdur. Emanet postahaneden istirdad edilecek, icabında ahaliye verileceğinin tebliği). İbaresini ve zeyrinde (Aziz, Atif, Nazım) imza-i zatilerini havi ve altında (muafıktır, Cevad) tasdik ve imzasını ve daha altında (İsbabı hiyanet, para toplamak) ibaresini şamil olan varaka ile sabitdir. Bu kararnamenin merbutu varaka ise keyfiyetin (Artvinde, Behaeddin Şakir beye bizzat hal olunacaktır) işaretiyle (A. Cevad) imzasıyla şifreli telgrafle emir ve işar olduğunu irae eder.

Teşkilat-ı mahsusede firarî Enver beyin amucası Halil paşasında merkez kumandantlığı zamanında dahil bulunduğu ve Teşkilat-ı mezkûrenin İttihat ve terakki cemiyetiyle irtibatına (tertib-i numero 10, vesika 4) Midhat Şükrü beye hitaben yazılan (Halil, Nazım, Atif, Aziz) imzalarını havi ve 59 numarolu tezkere delil ve bu uğurda serkerde cemi ve tedaruk ve mahbusları tahliye ettirdiklerinde mumalleyh Halil beyin İzmit mutasarrıflığına gönderilen 67 numarolu telgrafı bürhandır.

Teşkilat-ı mahsuseye mevad-ı tahribiye verildiğini mumaileyh Halil beyin harbiye dayresi müdüryetine 68 numero ile 16 teşrin-i sani sene 30 tarihinde yazdığı tezkere göstermekde ve buna mümasil vesailke Teşkilat-ı mahsusenin evrak-ı mütebakyası meyanında tesadüf edilmekde Bununla beraber tedkikat-ı vakiadan bu daireye ait evrakdan bir kısm-ı mühimnin ve merkez-i umiminin bütün evrak ve defatirinin aşırıldığı anlaşılmakda ve hatta emniyet-i umumiyeye müdür-u esbaki Aziz beyin Talât beyin istilasından evvel daireden aldığı malumat ve muhaberat-ı mühimaya dair dosyaları infisalından sonra iade etmediği dahliye nezaret-ı celilesinin tezkiresi münderecatı ve şahadet mazbuta delaletiyle sübut bulunmakda. (tertib-i numero 31).

İlan-ı harbdan hayli müdet ikdam hareket-ı harbiyeye mikel olunduğu ve bunun cemiyetce kasd ve arzu olunduğu 17 ağustos 30 tarihinde katib-i umumî Midhat Şükrü bey imzasıyla ve Erzurum Valisi vasıtasıyla Behaeddin Şakir beye olan ışırdan istidlal olunmaktadır.

Diyanbektirde ıka edilen kıtal ve fecain ıfırarî Talât beyin imal ve teşvikiyle vali eylediğini (tertip 8, vesika 1) Zor mutasarrıfî Ali Suad beyin mumaileyh Talât beye keşide edup münderecatı vali ve yaveriyle komiser Memduhun idamen tecziaları vücubuna dair olan şifreli telgrafnamenin (hız) işaretiyle ibtalî teyit eder.

Dahliye nezaret-i kalem-ı mahsus müdürü İhsan bey Kilis kaymakamı iken Dersaadeten Halebe gönderilen Abdullahad Nuri beyin tehcirin imha maksadına müstenid bulunduğunu ve (Ben Talât bey ile temas etdim imha emirleri i bizzat aldım. Memleketin selameti bundadır) diyerek kendiside iknaa çalışdığını ilan etmektedir. (evrak-i istintakiye sayfa 15).

Brusa katib-i mesulu dokt. Midhat beyin Bolu katib-i mesulu İken Kağırdan Bolu mutasarrıflığına Ankara vilayetinden tebid olunan Ermenilerin yekünü altmış bir bine balığ olduğunu ve vilayet-i ahali-i islamisinin bu münasebetle İttihat ve terakkî ile anın zade-i meşruğu olan hükûmete perestîş ettiklerini ve bu tesirin senelerce paydar olacağını binaenaleyh bu leyinde saadet-i aliyasını temin için aynı harekate imtisalın müceb fevaid olacağına dair servis çekildiği mutasarrıf Mülid beyin 11-eylül 31 tarihiyle dahliye

nezaretine olan şifreli telgrafnamesinde muharrırdır. (tertip 8 vesika 2).

Bununla Bolu gibi darulharekatdan madud olmiyan bir mahalde tehcirin ne tedbir-i askeri ve nede tedbir-i inzibatı cümlesinden olmayup cemiyetin emel ve arzusundan münbais ve Midhat beye mercainden mülhem olduğunu anlanmaktadır. Kısa bir müdetle Kanğride bulunan bu zatın Ankara vilayeti halkının hissiyet-i umumiyesini uzakdan öğrenemiyeceğini bedihî ve bulunduğu vilayet ahalisinin hissiyetine agâh olması daha sehil ve tabii idi. Halbuki Kanğrinin merbut bulunduğu Kastamonu müslimanlarının mahiyetleri haricindeki vekâii nefretle yad ve telakkî eyledikleri hatta bir gün memleketin müftisiyle meşaihi ve eşrafından bir cemm gafirin vali Reşid paşaya aynen şu sözleri (Civar-ı vilayetlerden Ermenileri mezbuhaya sevk eder gibi çocuklarıyla beraber dağ başlarına çıkararak katl ediorlarmış biz memleketimizde böyle şey istemeyiz. Gızeb ul allahdan korkarız. Kefar ile hükümet paydar olur. Zulüm ile paydar olmaz. Aman rica ederiz, bizim vilayetde böyle bir muamele yapılmasın) dedikleri ve vali-i müşarileyh canbından böyle bir hale katıyen meydan verilmeyeceği beyan ve temin edilmesi üzerine meserretlerinden gözleri yaşarak gıldiklerini ikinci merbutun onbeşinci beyanet-i tahririye ile müeyyitdir.

Teşkilat-ı mahsusenin ve ana mülhak bazı jandarmaların Erzurum vilayeti mülkahatında Ermenilere olan teaddlat ve teczuatını tevzih eden vali Tahsin bey efendinin 15 temmuz 331 tarihili şifreli telgrafnamesi (Faik namında bir mülazımın Arabyanın dört kızını aldığını ve mülazım Kâmil efendinde 1863 lira ve 35 yük eşya ve pek çok mucaherat çaldığını para ve kadın rezaletinin pek hasalet ve merdliğe muhalif olduğunu ve bu hallere hatime ve bühassa Teşkilat-ı mahsuse namı altında türeyen çetelere her taraftan nihayet verilmesi ve Mamuret ul-aziz valisi bütün yollar kadın ve çocuk cenazeleriyle doludur defnetmeğe yetişemiyoruz deyor. Merdliğimizi, tarh-i millimizi muhafaza etmek eyil olur cumleleri mühtevidir (tertip 8 vesika 4). İşbu telgrafnamenin meclis-i mebusanın beşinci şubesinde fırrı Talât beye alt evrak meyanında bulunması, Zor mutasarıfı Ali Suad beyin balada zikri şifreli telgrafname-i muhlâsinin keyfiyet ve maksadı hıfz ve ibtalını teyyid etmektedir.

Erzurum Teşkilat-ı mahsuse reyist Behaeddin Şakır bey imzasıyla Mamuret ul-aziz valisi Sabit beye—Nazım beye ait olmak üzere keşide kılınan ve fotografisi dokuzuncu tertipde bulunan şifreli telgrafnamenin münderecatı (Oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyormı, neli ve tağrib olduğunu bildirdiğiniz işhas-i nazirra imha edilyormı, yoksa yalnızca sevk ve azam mı olunyor vazihen bildiriniz, kardaşım) sûretindedirki mumaileyh Resneli Nazım beyin o sırada Mamuret ul-aziz İttihat ve terakki müfettişliğinde ve elvoni hal firarda bulunması Teşkilat-ı mahsusenin imha vazifesiyle meşğul olarak cemiyetle irtibatı müekked vesaidendir.

Sanısun katib-i mesulu Ruşdi imzasıyla İttihat ve terakki merkez-i umumiisine çekilip Midhat Şükrü bey tarafından Teşkilat-ı mahsuse ve niemur dokt. Nazıma 16 kanun-i evvel 330 tarihinde havale edilen telgrafname dahl (Beşinci çete olarak Tufan ağa kumandasıyla ellibeş kişilik bir çetenin motor ile yola çıkarıldığını) mübeyyin olması Teşkilat-ı mahsuse ile cemiyetin irtibat ve munasebetini ve şunbat-ı cemiyetinde oleden berl çeteler tertibiyle ıstılğal ettiklerini müsavvirdir. Yine bunu müveyyit (Balıkesir İttihat ve terakki müfettişi Musa) imzasıyla 20 teşrin-i sani 330 tarihli Midhat Şükrü beye mürsel ve dokt. Nazıma muhavvel mektub münderecatı ayrıca dahlıye nezaretiyle cemiyetin bu çetelerle meşğul olduklarını irae eder Kezalik Brısa muhahaslığının 19 kanun-i evvel 330 tarihli merkez-i umumiye tahrirati canilerin şakilerin Teşkilat-ı mahsuseve mukayyet olacaklarını mulindir. Gerçe işbu çetelerin bidayet-i seferberde harba ıstırahak etdirileceği işağa ve erbab-ı hulus ve salıet iknaya gayret edilmiş isede bilahire kısmen balada zikr ve İliyam olunduğu vechle tehciye tabi tutulan kafilelerin katl ve ıfnası hususunda isdiham kılındıkları ol babdaki delail ve berahin vesalkın heyet-i umumiyesinden müsteban olmaktadır.

Taktillerin Talât ve Cemal ve Enver beylerin emir ve vukuf-ları altında cerçyanı (tertip 11). Biri 21 temmuz 331 tarihli Diyarbekir ve Mamuret ul-aziz, Urfa ve Zor vali ve mutasarrıflerine yollarda kalan emvat defin etdirilerek ecsadın dere ve göl ve nehirlerle atdırılmaması ve yollarda terk ettikleri eşyanın yakılması hakkındaki Talât beyin şifreli telgrafı ve dördüncü ordu kumandanı Cemal beyin Diyarbekir valisine (müstacil) ve zata mahsusdur İşaret ve 1 temmuz 331 tarihli telgrafında Frat nehrinin cenubuna doğru sürak-

İtlediği cesadın harekât-ı isyanda maktul düşen Ermenilerin cesedler, olması ihtemil bulunduğundan bahsle bunların mahallerinde defin etdirilmesi meydanda cesad bırakılmaması lazumu beyan olunmaktadır. Tertip 11 vesika 3). Cevaben mumaileyh Cemal beye çekilen 3 1. imuz 31 tarihli (ve zata mahsusdur) işaretli havi şifreli telgrafta (Fırat vilayetimizle pek az münasebetdardır. Sürüklenen cesadın Erzurum, Mamuret ul-aziz çehtlerinden gelmeleri muhtemeldir. Burada harekât-ı isyanda maktul düşenlerin ya metruk ve derin nagaralara atılmaları yahud ekseriyetle yapıldığı vechle ihrakları sure ile muamele yapılmakta ve definleri bile pek müstesnadır) denilmektedir. Zor mutasarrifi esbaki Ali Suad bey liva-i mezkureye sevk edilen Ermenilerin avakıbı hakkında malûmat vermekde ve hatta Tasvir-i efkâr gazetası muharirliğinde bulunmuş olan Halebde ajans telgrafları tabii Agâh beyin Zor mutasarrifi Salih Zeki beye (Senin için on bin Ermeni imha etti deyorlar) demesine karşı Zeki beyin (Benim namusum var, on bine tenezzül etmem, daha çık bakalım), cevabını vermiş olduğunu Agâh beyin rivayetine (...) dermiyan eylemektedir. (tertip 6 ve tertip 14 vesika 4 ve tertip 11 vesika 1).

Mamuret ul-aziz valisi tarafından Malatya mutasarrifine şifre ile verilen emirde tebliğat-ı akideye rağmen yine yollarda pek çok ersadın bulunduğu ihbar ediliyor bundaki me hazir-i muhtac izah olmadığı gibi bunda terahi gösteren memurunun sîdetle tacizleri dahliye nezaret-i celilesinden ekiden bildirilmekle hudud dahilindeki bilumun: cesedler dikkatli bu suretle defin edilmek için miktar-ı kafi jandarma ile ileri gelen memurundan bir kaç zatın bu ise memur edilerek heimen her tarafa çıkarılması lüzumu ihtar olunmaktadır. Diyarbekirden sevk olunan Ermenilerin yuğ yirmi bin nufusa balî olduğu hakkındaki Reşidin dahliye nezaretine keside ettiği 15 eylül 31 tarihli şifre vekain derece-i sumul ve ehemiyetini iraeeye kafidir. (tertip 12 vesika 1).

Bir Ermeniyi teşahub edecek bir müslûmanın hanesi önünde idam ve hanesi ihrak ve memurundan ise terd ve divan-i harba sevk ve himayeyi reva görenler ceht-i askeryeden Iseler nisbet-i askeryelerinin katliyle beray-i muhakeme mezkûr divan-i harblere tevdi olunmasına mütedaîr, üçüncü ordu kumandanı Mahmud Kâmil imzalı telgraf (tertip 13 vesika 1) bu fecaide nehe an-âl-münkır

enur-i şeriyesine oralardaki müslûmanların ne gibi tehdid ve tedhi-
altında müvaffik olma-ıklarını fecal-i vakadan yerli ahali-i islami-
yenin ve küçük memurların mûahaza olunamıyacaklarını ukul-i se-
limaya telkin ve efkar adileyi tatmin eyler.

Trabzon mebus-u sabıkı Hafız Mehmed beyin Kara deniz sahil-
lerinde Ermenilerin kayıklara ne sûretle ırkab ve gark edildiklerine
mübeyn ve bu feral Talât beye bildirmiş isede vali Cemal Azmi
hakkında bir şey yapılmadığına mütezamin ifadesi (tertip 15) Talât
beyin vaziyet-i cûmiyesini tespit eden esbab-ı teydidendir.

Erzurum valisi Münir beyin 14 kanun-i evvel 34 tarihli şifreli
telgralı (tertip 16) Erzurumdan Kığı tarihliyle gönderilen zenginler
kalilesi vali-i sabık Tahsin beyin rızası hilalına olarak merkez i
umumi azasından Behaeddin Şakir beyin tertip etmiş olduğu çete
efradı ve dersimliler tarafından katli ve ğarete maruz kaidıklarına
mabeyn ve binayen aleyh delail-i mevcude-i cûmiyeye müveyyitdir.

Tehcir edilenlerden bazılarının sabıkı Kanğri katib-i mesulu
ve hala tüccardan Cemal Oğuz beyin teşkil eylediği Kürd Alo çetesi
tarafından sûret-i katillerine dair Cemal Asaf beyin ifade-i mazbu-
tası (tertip 18) cemiyet-i mümessillerinin cemiyetin manzume-i mer-
kezyesine müzaf olması lazım gelen fil ve hareketlerinin bir çüziğidir.
Ankara tehciri esnasında mahalli ittihat ve terakki kulübünün ku-
mandan nezdine Tayib efendi namında birini göndererek berai sevk
ceht-i askeriyede müstahdem ermeni memureyn-i sıhhiyesinin nis-
bet-i askeriyelerinin katını teklif ettikleri ve merkez-i umumi men-
suibununundan Memduh Şevket ve biraderi Refet beylerin o sırada
Ankaraya gederek ne sûretle zengin olduklarını ve Ankara tehciri
tafsilatını ve ittihat ve terakki katib-i mesulu Necati beyin derece-i
müdahaletini ve bu hususda büyük rol ifa etmiş olan vilayet-i mü-
şarileyh polis müdür-u esbaki Manastırlı Behaeddin beyin ifal ve
hareketini tarif izah eden (tertip 2 ve sayfa 1) miralay Halil Rical
beyin beyanet-i muassalası bilhassa şayan kayd ve tezkyar beya-
netden madud ve ita-i malumata muktedir suhudunda esamisini
muhtevidir. Mumailiyh Behaeddin bey oraca divan-i harba tevdi ve
hakkında takibat-i kanuniye icrasına tevessül edilmiş iken İstanbul
çağırılmış ve dahliye nezaretinin talebine binayen gönderilmeyen
evrak-i tahkikiye bilahire harbiye nezaretine celb ve istirdad edi-
lerek mumailiyh takibat-ı vakadan kutarılmıştır.

Netaic-i tedkikata nazaren fecal-i mezkûreyi şiddetle red ve adem-i iştirak tarikine temessük edenler vatan haini ad edilir iken Behaeddin bey gibi anasır-ı file pek ziyade mazhar-ı himayet ve sahabet olmuşlardır. Hatta dahliye nazır-ı esbaki Talât bey muameleyh Behaeddin beyi şark ordular grubu kumandanı Vehip paşaya sûret-i mahsusede tavsiye ederek bera-i istihdam göndermiş. Bir müddet Samsun divan-ı harbi refakatında ifa-i hizmet eyledikten sonra bir semt-i mechule savuşduğu anlaşılmaktadır. (Vehip paşanın zatına mahsus dosyada mazbut ifadesi).

Kastamonu tehcirini izah ve ora katib-i mesulu Hasan Fehmi efendinin ceraim ve mesavisini nezarete yazmış iken dinletemediğini ve tehcirin lüzümüne dair dokt. Behaeddin Şakir beyden şifreli telgraf aldığı hakkında vali Reşid paşanın beyaneti (tertip 2, sayfa 13) ve merbutu telgraf sûretleri ve Ittihat ve terakki fırkasının bir ictimağında fırka reisi Talât beye verdiği takrirden ermenilere karşı ika edilen fecal ve mezalimi bilhassa Ittihat ve terakki katib-i mesullerinin cümlesıyla dokt. Reşid, Cemal Azmi, Muammer, Atif, ve habishane-i umumi müdürü İbrahim beyler haklarında tahkikat icrasını taleb eylediği halde Talât beyin (hıfz) işaretiyle takririni bir tarafa atırdığını ve İzmirde (sporting kulüb)—de Talât beyin kendisine (Buradakileri ötekilerin akıbetine ugradırdım) dediğini ve dokt. Nazım ile avnesinin birer fail-i müessir olduğunu söyleyen İzmir mebusu İhsan Onik efendinin (tertip 3 ifadesi ve Vehip paşanın tertip 7, sayfa 3) Ermenilerin katli ve imhası ve mallarının yağma ve gasbı Ittihat ve terakki merkez-i umumisinin netice-i mukarraratı olup üçüncü ordu mıntakasında insan kasabalarını tedarik ve anları idare ve istihdam eden Behaeddin Şakir beydir. Ruvesa-i hukümet dokt. Behaeddin Şakir beyin emr ve isaretine inkiyat etmişlerdir. Üçüncü orduda bütün felaket-i beşeriye bütün fetine ve fesad Behaeddin Şakir beyin eli akından sudur ve zuhur etmiştir. Bir-ikiler ipden ve kazıktan kurtulmuş yaranını, ötekilerde eli gözü kanlı jandarmalarını ihzar... elh ifade-i tahriryasida Ittihat ve terakki merkez-i umumiysiyle meclis-i umumi aza-i tabiyasından bulunan vukela için bir huccet-i itham ve burhan tamdır.

Suleyman Nazif beyin (evrak-ı istintakiye sayfa 6) Bagdaddan Diyarbekir hududuna gelir iken ecsadın teaffününden burunlarını tıkadıklarına dair Konya vali-i esbaki Celal beyin (evrak-ı istintakiye

-sayfa 7) Halebden kaldırılması ordu kumandanı Cemal paşa tarafından Talât beyden sorulub cevaben Ermeni meselesinde nokta-i nazariyle hukümet-i merkezye nokta-i nazarı arasında müveffakiyet olmadığından ileri geldiği bildirildiğine ve Konya Ermenilerini himaye eylemiş isede dokt. Nazım tarafından gönderilen mebus-u alt Rıza efendinin merkez-i umumice arız ve amik düşünülerek karar verilmiş bir mesele hakkında esrar edilmemesi yolunda heyri-i hahane vesayade bulunduğuna ve nihayet bu sebebdan İnfisal eylediğine ve İstanbulda bu meselenin mehzirini Talât ve Nazıma anlatırken anlar bu işin lüzumı ve faydasına kail olduklarını ve dokt. Nazım bey daha ileri giderek bu teşebbüsün şark meselesini hal edeceğine söylediğine ve Hayri ciendi ise çalışdığı halde menine kadir olmadığını beyan eylediğine dair ifadesi tehcir ve imha hakkındaki teklifatı icra etmekden imtina ettiğinden dolayı azl edildiğine dair (İstintakname, sayfa 17) Ankara vali-i esbaki Mazhar beyin ve arablarla icra kılınan mezallım ve idamlarla Diyarbekir valisi tarafından tehcire müvafakatkar vaziyette bulunmadıklarından dolayı imha ettirilen iki kaynakam hakkında heyet-i teftişliye-i mülkiye müdür-ü umumî-i sabıkı Hamid beyin ifadesi, Trabzon fecali ve faileri hakkında mâlîye nezareti varidat müdür-ü umumisi Lütfi beyin (İstintakname, sayfa 34. 38, 43) Trabzon Katib-i mesulu Nail bey hakkındaki beyanati ve Behaeddin Şakir beyin Erzurumdan Antalya mutasarrıflığına (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Sivas, Trabzon) havallsinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk edildiklerinden Antalyada ne yapmakda olduğu mülhinde şifreli telgraf çekdiği ve bunun bir süretini Talât beye göndermiş isede bir cevap alamadığına dair Antalya mutasarrıf-i saliki Sabur Sami beyin ifadesi (evrak-i İstintakliye 44 sayfa) ve R. i beyin Ankara tehcirine ve ora katib-i mesulu Necati beye ait malumatı müddayat-ı vakayı İsbata medar-ı delayil ve kararin kafi.-dendir.

Behaeddin Şakir beyin dahliye nazırı Talât bey vasıtasıyla (merkez-i umumîye) yazdığı bir şifrenin mahlûlû olup Teskilat-ı mahsusê dosyasında zahir eden varakanın zuhurunda muharrer 69 numarolu cevabda (Mademki orada işiniz kalmamıştır Artvin meselesinden daha mühim bir vazifeyi deruhte etmek üzere Trabzona hemen harekât ediniz, buradan harekât edecek olan Yakub Cemil

hey size lazım gelen izahat ve talimatı getirecektir) yazılmış olması oradaki irtibat ve münasebetti bir kat daha tevzih eyler.

Maznun-ı aleyhinden vukelikde bulunanlar ifadet-i istintakiye-lerinde inkar ile mutevalık bir vazife meselesi ihdasıyla merci tahkik ve muhakemelerinin divan-ı harb-i orfi olmayup kanun-i esâsi ihkâmince teşkil kılınacak divan-ı aliye ait bulunduğunu müdafaten dermıyan etmektedirler. Fakat izahdan müstağni olduğu üzere kanun-i esasının istinad ettikleri 92-ci maddesi nazırların veya müştereken heyet-i vukelanın ancak umur-ı memurlarından mutevellid harekât-i siyasilerinden mutehasıl ifal-ı cürme ile mukayyet olup şahsen iktidıkları veya fer'an zimdihal bulundukları ceraim-ı adye için kanun-i mezkurun 33 maddesi ihkâmınca nızzarın hiç bir imtiyaz kanunileri olmayup o kabil cerahnden dolayı merci muhakemeleri muhakim-i adye olmasına ve idare-i orfiye cari olan mahalde olabandaki karamame mucibince kavanin-ı mulkiye ve adliye tamaniyle sakin ve divan-ı harb-i orfiler merci cerahm olacağına ve taktik ve ihtikâr gibi mevadin tahkiki işbu divan-ı harb-i orfinin teşkil ve vezailfne mutallik kararname-i ahir mucibince cumle-i vezailfden olmağla gayr-i varid olan vazife itirazının redi karargir oldukdan sonra salif al-zikr ceraim-e mecaseretleri hakkında bir vecih bala delail ve beraheyn kalıye istihsal kılınan maznun aleyhinden, dokt. Behaeddin Şakir, dokt. Nazım, Atıf, Rıza, Cevad, Aziz beyler ve Enver, Cemal ve Talât (paşa) beylerin kıtalda hem fiil olduklarından hareket-ı vakaları mucazat-i terhihiyeyi müstelzim ifaldan olarak kanun-i cezanın 45-ci maddesinin birinci fıkrasıyla 170-ci maddesine ve hem lill olmayup bilerek fera-i mezaheretle meznunların cürmlerinde muayyen olarak feryan zimdihal bulunan Midhat Şükrü, dokt. Ruzuhi, Küçük Talât, Ziya Gök Alp, Kemal beylerle Said Halim paşa ve Ahmet Nesimi, Şükrü, İbrahim ve Halil beylerinde kanun-ı mezkurun 45-ci maddesinin ikinci fıkrası delaletiyle yine madde-i salife muaffik bulunduğundan mevad-i mezkureye teffiken maznun-i aleyhimin Dersaadet divan-ı harb-i orfisinde muhakemeleri icra kılınmak üzere cinayetle lüzüm muhakemelerine vелеcel el-sevk evrak-i tahkikinin mağ-i teferruat divan-ı müşarrileyha müdde-i unumliğine tevdi ve lrsalına bir muclp iddianame karar verildi.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արթուր Հալիմ փաշա 15, 106, 108, 111, 115

Արդուլլահադ Նուրի բեյ 17, 40

Արդուլ Համբդ 7, 9, 187

Արդուլ Դանի բեյ 21, 22, 129, 130, 132, 133, 136—148, 155, 160, 161, 192, 193

Արդուլ Քաղիբ 21, 132, 156, 161

Արդուլ Քերիմ բեյ 24, 173—175, 194

Արիդիս Գուլեր 128, 166, 173, 176

Աղիզ Լիննդի 15, 17, 29, 34, 37—39, 48, 52, 54, 64, 73, 74, 89, 92, 97

Աթաբյուր Ք. 191

Աթիֆ 46 160

Աթիֆ բ. (Անկարայի պատգամաւոր) 15, 17, 18, 29, 31, 37—39, 48, 52, 54, 60—66, 73, 74, 89—92, 96, 102—106, 110, 112, 158, 187, 189

Ալեքսանյան 161

Ալթունյան 143

Ալթունյան Արմին 160

Ալթունյան Հովհաննէս 160

Ալի (Կալմազաւ) 131

Ալի բեյ 65

Ալի Իւմի բեյ 158, 160, 188

Ալի Հալպար 191

Ալի Մյուսիֆ բեյ 16, 115

Ալի Նազրմ փաշա 29, 106, 118, 127, 129, 163, 166, 167, 173, 183

Ալի Ռիզա (Հալիպի պատգամաւոր) 47

Ալի Ռիզա (Բրտաւայի պատ. քաղաքաւոր) 21, 133, 192

Ալի Սալիբ բեյ 23, 187, 178

Ալի Սուադ բեյ 40, 41, 43

Ալիս Լիննդի 175

Ալպուլաճյան Արշակ 9

Ալս 44

Ակյաճ բեյ (լրագրող) 43

Ակյաճ բեյ 21, 156

Ահմեդ Լիննդի 160

Ահմեդ Լյուլլ բեյ 73

Ահմեդ Սելվիթի 183

Ահմեդ իզզեթ փաշա 13, 110, 112, 133

Ահմեդ Միդհատ բեյ 20, 129—131

Ահմեդ Նեաիմի բեյ 15, 29—31, 36, 36, 46, 52, 106, 108

Ահմեդ Չեզադ բեյ 15

Ահմեդ Ռամիզ 35—36

Ահմեդ Ռիզա 84, 197

Աղաօղլու Ահմեդ 20, 132, 192

Ասաֆ Փաշազադե 159

Ասրմ բեյ 180

Ավետիսյան 161

Ավետիսյան Շեքեր 143

Ավնի բեյ 20, 129, 132, 133, 136, 155, 161, 162, 192, 193

Արարյան 41

Արիֆ բեյ (Կապիտան) 55

Արիֆ բեյ (Քեմալ բեյի հայրը) 33

Բահալզդին բեյ 45

Բահալզդին Շաքիր 10, 14, 17, 18, 24, 25, 29, 34, 36, 38—41, 44—48, 52, 67, 68, 72, 73, 75—82, 87, 91, 95, 110, 112, 113, 157, 176—180, 186, 193

Բերթա Վիկտոր 12

Քեսիմ Զուհդի բնյ (Քալուի պատ. թար-
տուղար) 132, 160, 161

Քեսիմ Զուհդի բնյ (էսկիշեհիբի պատ.
թարտուղար) 20, 129, 130, 141, 142,
148—152, 155, 162

Քիշիշ 61, 62

Քրյուսեվ Վալերի 12

Քոդարեյան Ասատուր 143

էմին Աղիւ 35

էնվեր փաշա 14, 19, 21, 29, 34, 37,
39, 42, 48, 52, 65, 106, 110, 111,
113, 114, 118, 124, 126, 127, 133,
186—188, 191, 192

էսադ փաշա 155, 180,

էսադ Մուշիս բնյ 35

էսերյան Տիգրան 143

Քալաաթ բնյ (Տրապիզոնի կայմակամ)
23, 167, 173

Քալաաթ փաշա (Ներքին գործերի մի-
նիստր) 8, 14, 17, 19, 22, 29, 34, 36,
37, 39—42, 45—48, 52, 75, 76, 78,
106, 110, 111, 114, 118, 124, 126,
127, 135, 189, 190, 191, 194

Քաշիբ բնյ 32

Քաշսին բնյ (էրզրումի վալի) 41, 44,
113

Իբրահիմ բնյ (սպա) 84, 85

Իբրահիմ բնյ (Բրուսայի պատ.
տուղար) 101, 133, 146

Իբրահիմ բնյ (Ահմեդ Նեսիմիի հայրը)
30

Իբրահիմ բնյ (կալանատան տեսուչ) 46

Իբրահիմ բնյ (Մնջլիսի նախագահ) 15,
29, 31, 32, 35, 36, 49, 52, 53, 106,
108

Իզզեթ բնյ 159

Իզզեթ Լիենդի (փառաքան) 160

Իհսան փաշա (զենեբալ-մալոս)
180

Իհսան (Ներքին գործերի մինիստրու-
թյան աշխատակից) 40

Իհսան բնյ (կայմակամ) 17

Իհսան Օսմիկ Լիենդի 46

Իհսան Նամըթ բնյ 134

Ինճիկյան Հ. Գ. 12

Իսմայիլ 162

Իսմայիլ (Մանիսայի բեկիր) 133

Իսմայիլ թեվֆիկ 36

Իսմայիլ Հաթթը (մալոս) 159

Իսմայիլ Հաթթը փաշա (զենեբալ մա-
լոս) 155, 176, 180, 184

Իսմայիլ Հաթթը (զեղապետ) 75, 187

Իսմայիլ Հաթթը (Իզմիտի հեկիշ) 134

Իսմայիլ Ջանփաշադ 15, 106, 108, 109,
111, 115, 116, 189

Խալիլ փաշա (էնվերի հորեզրայրը) 39,
54, 59, 64, 74

Խալիլ էֆենդի (մելլիսի նախագահ) 29,
30, 35, 36, 39, 49, 52, 92, 106, 108,
110, 111, 115

Խալիլ (զաւաթացի) 39, 73, 109,
187

Խալիլ Ռիշայ 44

Խուլասի բնյ 61, 62, 76

Խուրշիդ բնյ 159

Կադրի բնյ 35

Կարա կազը Հասան-Հյուսեյն 21,

Կարապետ 179

Կարգու ժան Մարի 27

Կիրակոսյան Զ. Ս. 28, 183

Կյուրեճյան Արմենակ 143

Կյուրեճյան Խալիկ 161

Հալիլ Էդիբ 11, 17

Հալիլբեր Ռիֆաթ 36

Հալիլբեկի բնյ 21, 156

Հալիլի էֆենդի 14, 15, 47,
110, 115, 116,

Հալիլուլլահ 161

Հաջի Աթա բնյ 21, 132

Հաջի Ահմեդ 107

Հաջի Ահմեդ փաշա (էդիբեհի ներկայա-
ցուցիչ) 21, 133, 192

Հաջի թեմալի 160

Հաջի Հասան (մանիսացի) 162

Հաջի Հասան (Ահմեդ Միդհատ բնյի
հայրը) 131

Հաջի Հյուսեյն 130

Համիդ աղա (չեչեն) 91

Համիդ բնյ (Աղաբաղարի ներկայացու-
ցիչ) 21, 47, 132, 134

Հասան աղա 145

Հասան Բասրի բնյ 21,

Հասան Հալիլ 35

Հասան Նամըք բնյ 21, 132

Հասան Սելահեդդին բնյ 20,
155, 161

Հասան Ֆինձի բնյ (Սինեպի պատգամա-
վոր) 20, 22

Մազհար բնյ 13, 47, 94, 96,

Մահիր բնյ 35

Մահուդ Մահիր էֆ. 186

Մահմուդ Քյամիլ 44

Մակլեր Գրեգորի 12

Մակմարտ Տողեֆ 12

Մանդելշտամ Անդրեյ 12

Մարգարիտ 179

Մենձեդ (Սարուխան գյուղից) 162

Մենձեդ էֆենդի (ուսուցիչ) 160

Մենձեդ Ալի բնյ 24, 167

Մենձեդ էսադ էֆենդի 14,

Մեյն Անտուան 12

Մենձեդ Նասր 107

Մենձեդ Նուրի բնյ (Հաջի Բալլուս զա-
ղե) 176, 179, 180

Մենձեդ Շյուրրի 32

Մենձեդ Ջեմալ բնյ 132

Մենձեդ Սահիր 31

Մեմդուհ 40, 81

Մեմդուհ Շեմսեթ 45

Մեմլան Զադե Ռիֆաթ 5, 10

Մերամեթյան Լեոն 143

Միդնատ բնյ (Բալտի պատ. քարտուզար) 20, 22, 133, 158, 161, 192, 193

գոկտ. Միդնատ բնյ (Բրուսայի պատ. քարտուզար) 40, 132, 152—155

Միդնատ Շյուքրի բնյ 15, 29, 32, 36, 39, 40, 42, 48, 52, 66, 69, 74, 77—85, 91—101, 103, 104, 178, 186—189

Մյունխը բնյ 177

Մյունխը բնյ (բարտուզար) 21

Մյուֆթի զադի Քյամէլ

Մյուֆթի Մենմեդ Ալի 21

Մյուֆթի բնյ 40, 101

Մովսիսյան Գրուզար 179

Մորգան ժակ դր 12

Մորգենսթաու 11, 12

Մուամմեր 40, 95

Մուխար բնյ 55

Մումթազ բնյ 20.

Մուսա 42, 99

Մուսա Քյազիմ էֆենդի 14, 15, 19, 106, 107, 111, 115, 116, 118, 123—127, 183, 191

Մուստաֆա էֆենդի (Տրապիզոնի զադուների զործակալության տնօրեն) 23, 167, 170, 172

Մուստաֆա (Ջեմադ բնյի Հալբը) 33

Մուստաֆա փաշա (Ազիզ Սուլեյմանի) 29, 83, 106, 116, 118, 129, 139, 163, 166, 167, 173, 176, 183, 194

Մուստաֆա Հալբի էֆենդի 183

Մուստաֆա Նազըմ փաշա 16, 22, 29, 106, 116, 118, 121, 127—129, 163, 186, 167, 173, 176, 183, 186

Մուստաֆա Նազմի 16, 29, 35, 50, 53, 66, 71

Մուստաֆա Շերիֆ բնյ (մայր) 159

Մուստաֆա Շերիֆ բնյ (Հոդազործության և առևտրի մինիստր) 15, 19, 106, 109, 111, 115, 116, 118, 124, 126, 127

Մուստաֆա Քերիմի փաշա 155, 180, 184

Ցաղընյան Կարապետ 143

Ցուկուր Ջեմիլ 48, 75, 79, 95,

Ցուսուֆ բնյ 35

Ցուսուֆ Ռադի 97

Նազարյան Խալիլ 143

զոկտ. Նազըմ (Կենտրոնական կոմիտեի անդամ) 10, 15, 17—19, 29, 34, 36—39, 42, 46—48, 52, 54, 55, 59, 64, 67, 73, 74, 79, 82—84, 97, 92, 95, 99, 106, 110, 112, 118, 124, 126, 127, 178, 186, 191

Նազըմ բնյ (ռեսնցի) 41, 42

Նալիլ բնյ 23, 24, 47, 69,

171, 173, 194

Նալիլ բնյ 9

Նեչյատի բնյ 45, 47, 134.

Նեսիմի բնյ 133

Ներսիսյան Ա. Գ. 27

Նիսպի էֆենդի 23

Նիպազե Մարտին 12

Նուրի բնյ 23, 167,

Շաքի բնյ 35

Շեֆիկ բնյ 16, 36,

101, 108, 148

Շիրակյան Արշակ 159.

Շիրիմյան Ռաֆայել 162

Շյուքրի բնյ 10, 16, 17, 54—38, 52, 106, 108, 110, 111, 166

Չաթըրյան Գրիգոր 143

Չերքեզ Մենմեդ 133

Չյուրյուք Սուլի Մուհամմեդ 123

Պինոն Ռոնն 12

Ջափիդ բնյ 15, 19

Ջափիդ բնյ 84—85

Ջեյալ բնյ (կոյմակամ) 160

Ջեյալ բնյ (Կոնյայի վալի) 46, 47, 185, 188

Ջեյալ Նուրի 89

Ջելալեդդին Արիֆ 35, 52

Ջեմալ բեյ (Մեհմեդ) 20,

123, 155

Ջեմալ բեյ (գաղապաշտպան) 35

Ջեմալ բեյ (Ցաղլաթի մութաաբբիֆ)

96, 103, 113, 157, 188

Ջեմալ փաշա (ժողային մինիստր) 14,

19, 39, 34, 36, 37, 42, 43, 46—48,

52, 106, 110, 111, 114, 118, 124,

126, 191

Ջեմալ Ազմի 23, 24, 44, 46,

173, 193

Ջեմալ Ասաֆ 44

Ջեմալ Մեմու 186

Ջեմալ Օղուզ բեյ 44

Ջեվանդ (Ահմեդ) 17, 29, 32, 33, 37—

39, 43, 52, 53—64, 73—76, 186—

189

Ջեվդանու բեյ (վկա) 159

Ջեվդանու բեյ (պաշտոնյա) 133

Ջեվդանու բեյ (Միրզանի պառ. թարսու-

դար) 20, 132, 133, 155

Ջըրաշյան Իսմե (Կարպիս) 27

Ջուալյան Բյուզանդ 143

Ռադի բեյ 47

Ռայթ 12

Ռաֆեալ բեյ 45

Ռեշադ բեյ 25, 26, 191

Ռեշիդ փաշա (Կաստամունուի վայի) 41,

45, 94, 96, 102, 103, 113, 158, 177

Ռեշիդ (Դիարբեքիրի կայմաբաժ) 43, 46,

185

Ռեսնելի Եազրմ 24,

180

Ռեթա 180

Ռեֆիկ բեյ 194

Ռեֆիկ Հըֆզի բեյ 24, 173—176

Ռիզա բեյ (Կապիտան) 55

Ռիզա բեյ (Լենտոսնակտե կոմիտեի ան-

դամ) 15, 17, 18, 29, 33, 36, 38,

48, 52, 72, 73, 81, 82, 92, 93, 187—

189

Ռիզալի Ջելալ Լֆենդի 24,

176

Աղարագար 10, 21, 132, 134
 Ազանա 9, 26, 95, 97, 107,
 Ազրերչան 8
 Ակշիհիր 21, 132, 135
 Այաշ 2
 Անատոլիա 10, 114
 Անգլիա 6, 7, 189
 Անգրեթվիկա 189, 190
 Անթալիա 47, 178
 Անկարա 13, 17, 20, 31, 40, 44, 45,
 47, 63, 94, 95, 102, 113, 132, 135,
 157, 189, 191, 194
 Ասիա 7
 Ավստրո-Հունգարիա 190
 Արդահան 76, 190
 Արդվին 39, 48, 75, 79
 Արեւիլյան Հայաստան 26
 Արեւմտյան Հայաստան 5, 25, 28
 Աֆրոն-Կարահիսար 148, 192
 Աֆրիկա 64

 Բաթում 62, 190
 Բայրթահիր 42, 74, 99
 Բալկանյան թերակղզի 192
 252

Կազանլըք 23

Կահիրե 30

Կաստամունու 21, 39, 40, 45, 72, 94,
102, 113, 156, 157—160

Կարահիսար (Շարքի, Շապին) 20, 21,
132, 142, 156, 192

Կարաոթ 99

Հալեպ 17, 20, 21, 40, 43, 132,
155

Հալաստան 6, 7, 25, 27

Հայկական ՍՍՀ 27

Հանիա 30

Հոլովենկ 179, 180

Հոռմ 189

Հունաստան 25

Մալաթիա 43, 187

Մալիա կղզի 14, 20, 22,

Մանիսա 20, 129, 132,

Մեսքենե 10

Մերսին 185

Միլաս 30

Միլագետք 5

Միջերկրական ծով 185

Միջին Ասիա 191

Միլզուն 20, 129, 132,

Մոսուլ 47, 116, 178

Մուդրոս 13

Մուշ 6

Մուրզուլ 75

Յուզաթ 14, 22, 27, 72,
122, 157, 163, 164,

Նիկոմեդիա 10

Նովորոսիյսկ 187

Չանկկուլե 31

Չանկըրլը 9, 40, 44

Չիչնիկա 188

Առաքարան

Մասն առաջին

Օրիտմուրթական կառավարության հեղավարների և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարությունը

Մասն երկրորդ

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարների ու պաշտոնյաների դատավարությունը .

Մասն երրորդ

Ցեղաթի, Տրապիզոնի, Րյույուք Դերեի և Խարբերդի անգլաճանության և կատարածների դատավարությունները

Մանսթադրություններ

Տեքսիսների բառարան

⁽¹⁾ *Ամփոփում (ոտաներեն)*

Ամփոփում (անգլերեն)

Հումապատճեններ

Ծանկեր

Անձնանուններ

Ցեղանուններ

**ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԻՏԻՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱ
անը, թարգմանությունը և ծանոթագրուի
Ա. Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ**

*Հրատ. խմբագիր Փ. Հ. Մադանյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր. Հ. Գ. Հմայակյան
Սրբագրիչ Զ. Դ. Նաթանյան*